КАРЛО КАУТСЬКИЙ

ТЕРОРИЗМ І КОМУНІЗМ

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД

З НІМЕЦЬКОГО

БЕРЛІН — КИЇВ
1920.

КАРЛО КАУТСЬКИЙ

ТЕРОРИЗМ І КОМУНІЗМ

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД

З НІМЕЦЬКОГО

БЕРЛІН — КИІВ
1920.

З М І С Т.

	Стор.
Вступ	3
1. Революція і тероризм	5
2. Париж	6
3. Велика революція	14
4. Перша парижська комуна	20
а) Паризький пролєтаріят і його засоби боротьби	20
б) Причини тероризму	24
в) Невдача тероризму	30
5. Традиція тероризму	40
6. Друга парижська комуна	48
а) Повстання комуни	48
б) Робітнича рада і центральний комітет	61
в) Якобіни в комуні	68
г) Інтернаціоналісти в комуні	71
д) Соціялізм комуни	82
е) Централізм і федералізм	90
ж) Терористична думка в комуні	99
7. Злагіднення звичаїв	107
а) Варварство і гуманність	107
б) Дві тенденції	113
в) Криваві вчинки і панування терору	118
г) Злагіднення звичаїв в XIX в.	124
д) Впливи війни	132
8. Комуністи при роботі	140
а) Експропріяція і орґанізація	140
б) Дозрілість пролєтаріяту	152
в) Диктатура	161
г) Корупція	165
д) Зміни большевизму	175
е) Терор	182
ж) Вигляди совітської республіки	188
з) Вигляди світової революції	194

Вступ.

Цю працю почав я ще перед роком, але революція 9 листопаду не дозволила мені її докінчити. Вона поставила переді мною зовсім инші завдання, ніж теоретичні і історичні досліди. Лише після місяців міг я наново взятися за працю, щоби хоч з новими перервами, всеж таки її закінчити.

Звичайно, що згадана подія не була корисна для одностайности праці. Вона була ще утруднена й тим, що підчас дослідів тема трохи поширилася. Моєю вихідною точкою взяв я центральну проблєму сучасного соціялізму, становиско соціялдемократії до большевицьких методів. Тому, що большевізм залюбки покликується на Парижську Комуну 1871 року, як на свойого предка і первовзір, який одержав санкцію Маркса і тому, що комуна сучасному поколінню дуже мало відома, я постановив перевести порівнання поміж комуною і совітською республікою. Щоби читачі могли зрозуміти комуну, я мусів звернутися до першої Парижської Комуни, а тим самим до французької революції і її терористу. Таким чином повстало нове порівнання з совітською республікою і нові причинки до досліду комуни, тероризму, її джерел і її плодів.

Через те також в цій праці зливається дві думки, які місцями тільки росходяться. Я сам находив це незручним і думав над тим, чи не булоби краще поділити цю працю на дві окремі — представлення комуни і висвітлення тероризму. Але обі ці проблєми стоять в такому тісному звязку з моєю вихідною точкою — совітскою республікою, — що розбірати їх окремо являлося неможливим. Сподіюся, що мимо трудноще́й, які виходили з подвійного характера теми, мені все таки вдалося заховати єдність будови думок.

Деякі з моїх висновків могли би видаватися читачові академічними, але всі вони є переняті духом найвищої актуальности, як це врешті в таких ненормальних часах инакше і не може бути. Це не повинно, звичайно, означати, що я пристосував правду до потреб моменту, лише, що я всюди, навіть там, де я звертався в найдальшу давнину, підносив лише ті сторони, які можуть принести світло в той хаос, який нас окружає.

Коли приглянемося російському і німецькому хаосові, то побачимо, що будуччина, яку він нам показує, є дуже сумна: бачимо світ, який лежить в економичній руїні і відстрашаючій горожанській війні: тут, як там, соціялісти в уряді, які супроти других соціялістів ведуть таку саму тактику терору, котру перед ½ століттям заплямував цілий інтернаціональний пролєтаріят, повний погордливого обурення з приводу версальського погрому комуни.

Але надія на будуччину буде ясніша, коли ми глянемо на інтернаціонал. Робітники Західної Европи піднялися, на їх лежить завдання добитися кращими методами більш позитивних наслідків, ніж ми їх досягли тепер на Сході.

Але конче потрібно, щоби вони вчилися від нас, щоби вони пізнали ріжні методи боротьби і будівництва в їх наслідках.

Не сліпе вихвалювання дотеперешніх методів революції, а їх найостріша критика потрібна саме тепер, коли революція і в ній соціялістичні партії переживають тяжку крізу, коли ріжні методи ведуть взаїмну боротьбу за слушність. Вислід революції богато залежатиме від того, чи вдасться слушним методам вкорінитися в пролєтаріяті.

Нашим найважнішим обовязком являється сьогодня дослід над нашими методами. Завданням цієї моєї праці є допомогти дослідові цих методів і таким чином допомогти справі революції.

К. Каутський.

Шарльотенбург, червень 1919 року.

1. Революція і тероризм.

В широких колах соціялдемократії закріпилася в довоєнних часах думка, що час революції вже минув не тільки для Західної Європи, але також для Німеччини і Австрії. Хто думав инакше, того висміювали як романтика революції.

Зараз маємо революцію і вона прибірає форми такої дикости, якої не очікував навіть найбільш фантастичний романтик революції.

Знесення кари смерти було самозрозумілим домаганням для кождого соціялдемократа.

Але революція несе нам найбільш кривавий тероризм, яким користуються соціялістичні уряди. Російські большевики випередили всіх; всі соціялісти, котрі не стояли на большевицькій платформі, між ними і німецькі соціялісти більшости, осуджували їх як найостріше. Але коли тільки ці останні побачили небезпеку для своєї влади, вони пішли шляхом такого самого страшного режіму, який вони недавно так поборювали на Сході. Носке йде відважно слідами Троцького з цією тільки ріжницею, що сам він на свою диктатуру не дивиться як на диктатуру пролєтаріяту. Але оба вони виправдують свою криваву роботу правом революції.

В дійсности дуже поширене переконання, начебто тероризм по своїй суті є тісно звязаний з революцією, і хто її бажає, той мусить з ним погодитися. Як приклад для цього все наводиться велику французьку революцію. Вона вважається революцією par excellence.

Тероризм, його причини і наслідки ми можемо пізнати найкраще, коли докладно розгляньмо страшний режім санкюльотів. З цього ми хочемо починати.

Правда, це відведе нас трохи від сучасности, але таким шляхом ми її краще пізнаємо. Просто дивно, скільки спільного находимо ми поміж великою французькою революцією, а революцією наших днів, з окрема з російською.

А все таки революції сучасних днів основно ріжняться від революцій XVIII віку. Це показує нам порівнання поміж нашим пролєтаріятом, нашою індустрією, нашими засобами комунікації а відповідними орґанізаціями того часу.

2. Париж.

Сучасна німецька революція не має ніякого центра, французька, навпаки, була опанована Парижем. Цієї революції і її тероризму не можна зовсім зрозуміти, доки не розглянемо економічного і політичного значіння, яке здобув Париж в тому часі для Франції. В 18 а навіть в 19 віці ні один город не мав такої сили, як Париж. Це стоїть в тісному звязку зі значінням, яке має столиця в сучасній бюрократично-централістичний державі як центр держави до того часу, доки не заведено економічної децентралізації, яку через розвій комунікації приносить за собою розвинений промисловий капіталізм.

В февдальній державі сила влади її центра, то-б-то монарха, незначна, його функції дуже обмежені і, відповідно до цього, цілий урядовий апарат невеликий. Цей апарат можна дуже легко перенести з одного города або замку в другий, і монарх є до цього тим більше примушений, чим меньше розвинений транспорт, чим меньше поодинока місцевість, спираючись на свої лише власні сили, може довший час виживлювати двір монарха, і чим частіше він мусить являтися особисто в ріжних частинах свойого краю, бо тільки таким чином він може вдержати вірність і послух. Так отже в тих часах монархістичний лад ведено кочовничим шляхом.

Як номад, так само і монарх шукає одного по другім доброго пасовиська і покидає його доперва тоді, як вже його зовсім знищив.

Але згодом зростає державний апарат, головно через зріст товарової продукції, котра приводить до розвитку грошевого господарства і яка тяжко переносимі натуральні податки заміняє на легко переносимі грошеві. Зі зростом доходів від податків росте сила монархів, але разом з тим зростає також і державний апарат в формі бюрократії і постійної армії. Він не переносить вже більше кочовничого життя. Він мусить бути сфіксований. Коли давніше поодинокі більші міста, положені в центрі держави, а через те й богатші ніж провінціональні, були головними пунктами торговлі, а тому і головними центрами, які монарх вибірав на свій постійний побут, то тепер один з цих городів ставав постійним місцем осідку уряду, він ставав столицею. Тут збіралося все, що мало яке-небудь відношення до уряду, тут скупчувалися податки з цілої держави і тільки частина вертала назад в державу. Тут поселилися також державні доставці та люди з грішми, котрі як арендатори податків або банкирі робили з державою грошеві операції.

Рівночасно з цим зросла власть монарха над шляхтою, якої самостійність було зломано. Монарх не хотів довше терпіти, щоби велика шляхта жила далеко від нього в своїх замках. Вона повинна була перейти до його двору, під його особистий догляд, сповняти тільки і виключно службу при дворі у монарха. Самостійні функції управління державою були шляхті забрані і передані бюрократії, яку встановив і оплачував сам монарх. Шляхтичі стали паразітами, яких єдиним завданням було проживати на дворі монарха всі доходи, які приносили їхні добра. Те, що вони проживали сидючи в своїх дворах і замках, впливало тепер в столицю і побільшувало її богацтва. При палатах монарха будували вони нові палати, через відобрання їм державних функцій вони мусіли

вести виставне життя і проживати свої доходи. Капіталістичні парвеню, які повставали при них, старалися робити те ж саме.

Таким чином столиці в противенстві до краю і краєвих городів — „провінції“ — стали не тільки центрами цілого богацтва краю, але також центрами широкого життя, притягаючою силою для кождого в краю, а також для де-кого з закордону, для всіх тих, хто мав змогу і нахил стати невільником втіх і широкого життя.

Але столиця притягала до себе також і поважні елєменти. Тоді як шляхта в своїх замках проводила час лише в грубих втіхах — в їжі, піятиці, полюванні, насилуванні довколішніх жінок, — город творив осередок більш тонких звичаїв і приємностей. Шляхта заінтересувалася мистецтвами, а опіка над науками стала тоді дуже модною. Так, отже, в столицю почали напливати артисти і вчені, бо тут вони сподівалися найти найкращий успіх. Чим більш кріпшала в столиці буржуазія, тим більший ринок находили артисти і вчені для своїх творів.

Ясно, що при цьому почався і наплив ріжних промисловців і торговців для того, щоби заспокоювати потреби всіх цих елєментів. Нігде не було більших надій доробитися майна, як в столиці. Сюди напливало з краю все, що мало охоту, віру в себе і енергію.

Але не кожен досягав своєї цілі. Було там також богато зруйнованих людей, і вони творили новий тип великого города, масу люмпенпролєтаріяту (голоти), яка шукала охорони в великому городі через те, що там вона могла найкраще переховуватися і очікувати випадкових змін своєї долі, використання яких допомогло би їм здобути щастя, котре вони часами самі „удосконалювали“, як, приміром, такий Рікко де ля Марлінієр (в п'єсі Лєсінґа).

Не тільки мистецтво і наука, але також свавільне широке життя поруч найтяжчих злиднів і ріжнородного злочинства були типовими ознаками столиці.

Її соціяльному типові відповідав і духовий, представлений в її населенні. Але не всюди був він однаковий. Також тут бачимо ми ріжницю в кількости і якости.

В малій державі, або в економічно одсталій країні, столиця була малим містом і тут зазначені характеристичні риси не могли як слід розвинутися. В таких містах відбивалася яскраво повна залежність населення від двора, залежність не тільки економічна і політична, але також і духова. Психольоґія шляхтича була тут більше груба, проста, наївна, ніж психольоґія мешканця столиці. Це впливало також на населення краю, якому „світло правди“ приходило зі столиці.

Цим поясняється також ця сильна монархістична і сервілістична психольоґія Німеччини з її малими державами. Психольоґія, котра в часах розквіту міської демократії так дуже хвилювала її передових борців. Це спонукало Берне розпучливо крикнути: „другі народи — невільники, німці — льокаі“, думка, яку Гайне сформував в іроничній фразі:

„Німеччина, це не римська яскиня розбійників,
а скромна хатина для дітей.“

Зовсім инший був дух великих столиць. Чим більше було місто, тим менше значіння і впливу мало шляхецьке населення супроти инших елєментів, які там шукали свойого щастя. Чим більша кількість заведених і незавдоволених, тим більша їх маса, а разом з тим і сила. Це додавало відваги не тільки їм, але також було причиною опозіції тих, які, не будучи особисто незавдоволеними, бачили ясно хиби в державі і суспільности. Така опозіція була всюди. В малих столицях вона ховалася, в великих мала відвагу виступати одверто.

Поміж великими столицями европейського континенту в XVII і XVIII в. найбільшою був Париж, столиця найважнішої тодішньої держави Европи. Він нараховував з кінцем XVIII в. коло 600000 мешканців.

Столиця Ваймар, який творив тоді духовий осередок Німеччини, нараховував кругло 10000!

Вже в своїх початках населення Парижа відзначалося войовничою вдачою. Це проявилося вже в 1648 р. в так званому рухові фронди, який почався з того, що уряд став в конфлікт з парижським парляментом і найвисшою судовою палатою. На вулицях Парижа покладено барикади, врешті король мусів тікати з Парижа 1649 р., того самого року, в якому стято голову Карлові I, королеві Анґлії. Боротьба трівала до 1652 р., в якому зрештою монархія мусіла заключити мир порозуміння, котрий, звичайно, приніс з собою нове зміцнення абсолютизму. В своїй боротьбі злучилася столиця з високою шляхтою і це створило дуже нерівну пару союзників. Висока шляхта не могла вже нігде більше вдержатися з успіхом проти королівства. Париж через те не мав проти Людвика такої відпорної сили, як Льондон проти Карла.

Боротьба фронди припадає на часи молодости Людвика XIV. Повстання парижан, його утеча перед ними, справила на короля глибоке враження. Аби другий раз не пережити такого пониження, він переніс свою столицю з Парижа. Звичайно, що державний апарат він мусів оставити на місці, але осідком свойого двора вибрав він місце, положене досить близько від Парижа, щоби мати добре і скоре получення зі столицею, а одночасно з тим, досить віддалене, аби бути безпечним від повстання вулиці. 1672 р. почав він будову своєї нової столиці, яка його, а радше французький народ, коштувала коло 1 міліярда франків, в Версалі, в віддалені 18 кільометрів від Парижа. Пізніші віки давали багато доказів, що нову столицю було побудовано для охорони перед войовничим Парижом.

Хоч Париж часто так рішуче виступав проти державної центральної влади, то все ж його відношення до неї не було вповні одноцільним. З одного боку він стремів до самостійности і незалежности від дер-

жавної влади, та з другого боку його багацтво і сила спиралися на величину держави і на силу державної влади. Він мусів домагатися автономії для громади, а проте, тягнув найбільший хосен з державної централізації, який він спріяв уже самим лише фактом свого істнування.

Те, що на протязі XVIII в. злучило ріжні здобуті провінції Франції в одно сильне національне ціле, це було перш за все становиско Парижа, яке перевисшало всі ці державні частини. Що могло би лучити Ельзасців з Бретонцями, або Фламандців з Дюнкірху з Гасконами? Всі вони мали зносини з Парижом, там жили їх найкращі сини і тамже вони злилися в одну цільну націю. Що Париж був одночасно найсильнішою опорою централізуючої державної сили, і найбільшою опозіцією проти неї, ця суперечність відбивалася в становищі Парижа до провинції. В Парижі відкривано найскорше шкоди і надужиття, якими хворіла держава. Париж набірав найскорше відваги їх унеможливити і знищити. Він найскорше зискував силу, аби їм покласти край. Таким чином він став передовим борцем за всі лиха Франції. Провінціональне населення, розпорошене по цілому краю, духово відстале, невідважне і безсиле, бачило в Парижі свого передового борця, свого спасителя, за яким воно часто йшло з одушевленням.

Але не все. Бо цей же Париж був великий і сильний не тільки через працю його мешканців, але також через визиск провінцій, через те, що львина частина витворюваної на провінції надвартости плила до Парижа, щоби там бути почасти марно розтраченою на забави, почасти піти на акумуляцію капіталу, на збогачення і зміцнення визискувачів краю.

Таким чином повставала разом з довірям до поступового Парижа і ненависть до визискуючого Парижа, противенство поміж столицею і провінцією. Відповідно до історичної ситуації перемогала то одна, то друга сторона.

Економічне противенство загострилося ще через противенства в поглядах, які виходили з ріжнородности соціяльного осередка. По селах і на провінції був економічний застій, консерватизм, додержування перестарілих звичаєвих поглядів. Навіть той, що їх не визнавав, мусів їм потурати, бо в малих колах села і малого міста кожен лишався під контролем громадянства.

Цієї контролі не було в великому місті. Там можна було зважитися одверто глузувати з старих звичаїв, на котрі напали так згори, як і здолини, в однаковій мірі як і зарозуміла, охоча до широкого життя шляхта та капіталістичні кола, які бажали дорівнати цьому дворянству, так також і маси низших верств, які в своїй нужді і постійній непевности життя не спинялися а ні перед правом власности, а ні перед святощами родинного життя. Між ними стояли широкі верстви ліцарів щастя і інтеліґентів, які находилися часто в такій же нужді, непевности життя, як і люмпен-пролєтарі, але які мали доступ до широкого життя столичної шляхти і великих богачів-капіталістів.

Через те й недивно, що чесні маломіщане і селяне так погорджували зухвалою роспустою Вавилону з над Сени, як своєю чергою шуткуючі парижане висміювали порожне філістерство і глупі пересуди провінціялів.

І таке саме противенство як в моралі виявлялося також і в питанні реліґії.

Для селянина в його ізольованости від світа священник являвся єдиним духовим провідником, який за його дбав, який посередничив в його зносинах зі світом, який давав йому переходяче овид церковної дзвінниці знання. Що це знання було вже давно попопереджено розвитком наук, про це не мали поняття анальфабети глухої країни. Вони держалися церкви і реліґії, але повагу мали вони тільки до її **духових** богацтв. Вони без жадного вагання присвоїли би собі її земельні маєтки. Для парижан, навпаки, церковні добра були менше важні, ніж пануюче становиско церкви та її реліґійні погляди.

Коли в середних віках церква була осередком науки, то з часу ренесансу, міська нецерковна наука далеко випередила церковну. В очах мешканців міст церква не була вже осередком поширювання наук, а, навпаки, вона являлася перепоною в такому поширюванні. Противенство загострилося ще через спроби церковних вчених шляхом державних примусових заходів видержати конкуренцію світських вчених, конкуренцію, до якої вони все менше почували себе здатними. Світські вчені відповідали найострішою духовою зброєю, жарстокою насмішкою, найосновнішими науковими дослідами і цю боротьбу проти церкви вони вели з тим більшою охотою, що при певній обережности, вони здобували собі піддержку, або, що найменше, нейтралітет пануючих кол аристократії та бюрократії. Ці останні висміювали не тільки науку перестарілої релігії, їм була також часто невигідною і католицька церква, бо вона не хотіла добровільно підпорядкувати себе пануючому державно-адміністраційному апаратові. Боротьба проти церкви була через те менше небезпечна, ніж проти абсолютизму, і через те була вона зростаючою опозіцією скорше роспочата в державі.

Але й тут ми помічаємо певне роздвоєння. Пануючі верстви заявляются проти церкви там, де вона хотіла виступати як самостійна орґанізація, але вона являлася для них необхідною як засіб для поневолення низших кляс. Це роздвоення стало замітним навіть в колах опозіційних вчених. Вольтер висказав думку: „Ecrasez l'infame“ — „роздавить нечестиву“ (церкву), але він вважав, що релігія мусить бути зоставлена народові.

Таке роздвоєння помічалося також серед низших верств парижського населення і його духових провідників. Звичайно, всі вони поборювали церкву, не хотіли нічого про неї знати. Але відповідно до клясового положення пролєтаріяту, яке все пхає до найбільш безоглядної послідовности, до радикальних кли-

чів, одні пропаґували найдальше йдучий атеїзм і матеріялізм, другі навпаки не приєднувалися до такого способу думання через те, що це були аристократичні і капіталістичні визискувачі — звичайно передреволюційних часів. Ріжниця поміж віруючими і атеїстичними соціялістами вдержалася у Франції аж до XIX. в. Ще Люї Блян в своїй історії французької революції стає цілком на сторону Руссо і Робеспієра, які, в противенстві до атеїста Дідеро і анархіста Кльота вірили в Бога:

„Вони розуміли, що атеїзм освячує безпорядок поміж людьми, передбачаючи анархію в небі.“ (Видання в Брюсселі, 1847. I, стор. 124.)

Люї Блян не бачив, що для атеїста так само не існує небо як і Бог.

Як і прямі клясові противенства, так також всі ці противенства і ріжниці через таке кольосальне потрясення, як велика революція, часами деколи доводити до найстрійших конфліктів.

3. Велика революція.

Людвик XIV., котрий зі страху перед парижанами вибрав Версаль місцем своєї столиці, зумів зломити послідні змагання дворянства до самостійности і мав досить сили, щоби в боротьбі проти всіх своїх сусідів, своє королівство зробити найбільшою і найсильнішою державою в Европі. Але всього цього добився він цілим рядом воєн, які остаточно виснажили Францію і привели її на край пропасти.

Його послідня війна, війна за іспанську спадщину, яка тривала від 1701 до 1714 р., і яка кінчилася невдачою для Франції, могла би вже тоді була довести до революції, як що була би у Франції сильна революційна кляса. Огірчення проти монарха було надзвичайне. Це показалося під час його смерти 1715 р.

„Його похорони улаштовано як найпростіше, аби не витрачати коштів і часу“; народ Парижа, який чув себе визво-

леним від страшного ярма, провожав домовину „великого короля“ підчас проїзду улицями не тільки словами прокляття і лайки, але також й болотом і камінням. Кругом на провінції знявся змішаний з прокляттям крик радости проти померщого, всюди відбувалися молитви з приводу визволення від цього деспота, радість було видно всюди. Від регента очікували мира, свободи, зменшення податків.“ (М. Філіпсон, Часи Людвика XIV, стор. 518.)

Народ Франції мусів ще довго переживати гіркі хвилі досвіду з наслідниками „Короля сонця“, заки кінець-кінцем пішов на те, щоби в великій революції взяти свою долю в свої власні руки.

Ледви що край почав трохи відживати, коли знов втягнено його в нові війни. Від 1733—35 р. вела Франція війну з Австрією за Польшу і Льотаринґію, в 1740—48 брала вона на стороні Прусії участь в війні за спадщину проти Марії Тереси і Анґлії, в 1751—63, в семилітній війні, вона воювала на стороні Марії Тереси проти Прусії і Анґлії, 1778—83 вела вона війну проти Анґлії в боротьбі за самостійність злучених держав північної Америки.

Ці війни не тільки руйнували край, вони були по найбільшій части дуже погано ведені, не принесли навіть воєнної слави (Росбах!).

За допомогою зростаючої буржуазії абсолютизм поборов февдальну шляхту, але не для того, щоби її скасувати, але, для того, щоби необмежено над нею панувати. Монарх почував себе головою шляхти, шляхта була для нього неодмінно потрібна, він охоче вибірав з відданої йому високої шляхти провідників державної політики і армії, але одночасно з цим він ограбував її з самостійности, призначив її тільки до роскішного життя, через те також до морального і духового підупаду, до цілковитої економічної руїни.

Чим більший був моральний, інтелєктуальний і економічний занепад шляхти, тим більші були її вимоги до селян, тим більш безмірне було їх поневолення (утиск) і зубожіння, тим більше було нищено їхне

сільське хазяйство, економічна база держави. Але одночасно з цим росли вимоги держави до нещасних селян, як головних платників податків, бо незавдоволені шляхтичі старалися з одного боку через свою дипльоматію і ведення війни знищити державу, а з другого боку через це нищення зробити її нешкодливою. При цьому находили вони піддержку монархії і церкви, які представляли в державі найбільшого землевласника.

Цим роспучливим відносинам протиставив себе Париж з сильною, зростаючою буржуазією, з сильною числом інтеліґенцією, які краще розуміли лихо державного і громадського устрою, більше безпощадно його обеславлювали, більш руйнуючо на його ділали, ніж це могла робити інтеліґенція других великих міст Европи. А між ними дрібна буржуазія, найсильніша і найсвідоміша в Европі і пролєтаріят, масово сконцентрований, зрезигнований, як в ніякій другій країні.

Страшний конфлікт став неминучим з моментом дозрілости цих ріжниць.

Наступив вибух, коли королівство не могло вже дальше істнувати, коли його довги зросли до того, що йому загрожував фінансовий крах, коли ніякий фінансіст не хотів вже давати кредітів.

Февдальні державні стани, які від 1614 року не збиралися, станові представництва шляхти, духовенства і буржуазії, повинні були помогти ухвалити нові податки і позики і через те піднести кредіт банкротуючого абсолютизму, продовжити його істнування. 1789 р. було росписано вибори для поодиноких станових курій і вибраних було покликано в столицю короля, Версаль.

Але, за винятком королівських придворних всі кляси були занадто огірчені супроти пануючої сістеми. Стани—зараз після свого зібрання, 5 мая 1789 р., постановили не ухвалювати вже більше податків і позик, а перевести їхню реформу. Під цим, звичайно, що инше розуміли шляхта і духовенство, що инше буржуазія. В цьому ворожому конфлікті станів побідила

ця остання. Представники станів проголосили себе конституційними національними зборами (установчою радою), які дали Франції нове законодавство (конституцію).

Спочатку сила національного зібрання мала тільки моральний характер: воно опиралася на свідомости, що значна більшість народу стоїть за ним. Але це не охороняло його перед державним переворотом фізичної сили. Монархія ще роспоряджала такою силою, як військо, і вона й хотіла вжити цієї сили.

Але вона мусіла пригадати собі фронду, цю фізичну силу, якою роспоряджав Париж. Треба було сподіватися, що тільки через покорення Парижа можна буде національне зібрання або розігнати, або примусити до уступок. Для того було стягнуто в Париж численні війська, а коли, таким чином, осягнено певність в побіді, було зроблено переворот, скинено міністра Некера, якого національне зібрання накинуло королеві (12 липня 1789 р).

Відповідно до того, як приняв би це Париж — чи спокійно, чи побитий в боротьбі з військами, залежала доля революції. Але Париж повстав, війська королівські зрадили, пролєтарські і дрібно-буржуазні маси вдерлися в дворець інвалідів, забрали 30 000 рушниць і взяли приступом вязницю Бастиллю, яка лежала в революційному передмісті (14 липня 1789 р.).

Король і шляхта покорилися, але повстало також селянство в цілому краю. Вже до того часу були поодинокі селянські бунти, які одначе легко було здушено. Але ніяка сила не могла опертися загальному повстанню, яке піднялося тепер. В цей момент Париж урятував революцію і зробив її загальною.

Одначе здавалося, що повстання помалу слабне. Король і його февдальні сторонники набрали знова відваги, він почав виступати проти постанов національного зібрання і наново збирати війська. Тут переконалися парижане, що вони так довго не є певними побіди, як довго в Версалі пробувають голо-

вачі держави, король і національне зібрання. Вони хотіли взяти їх під свій догляд і вплив. 5 жовтня 1789 р. великі маси народу пішли зі столиці до Версалю і забрали з собою короля.

Тепер надіявся народ, що матиме спокій та що зможе спокійно роспочати будову конституції і практичну роботу, від якої сподівався при нових відносинах забезпеченного добробуту. 14 липня 1790 р. зложив Людвик XIV присягу на нову конституцію. Але з дуже сильним внутрішним невдоволенням. В Тулєрії він почував себе полоненим, всі акти уряду в душі були йому противні.

Не минуло й року від його присяги на конституцію, як він потайки втік (21 липня 1791 р.) і був на стільки необережний, що заки схоронився в безпечне місце, дав про це знати народній масі. Він залишив письмо, в якому зазначив, що всі його роспорядження від жовтня 1789 р. являються вимушеними і неважними. Це було ним зроблено за скоро, бо його пізнали під час утечі, зловили і назад привезли в Париж.

Саме тоді велика часть огірчених мас парижан домагалася усунення короля, але традіція монархізму ще занадто глибоко лежала в масах народа, щоби цей крок можно було здійснити. Це могло би врятувати короля і таким чином тоді йому грозила би тільки детронізація.

Його доля погіршилася, коли Франція під його королівством попала в війну з союзними монархами Европи (квітень 1792 р.). Це не була така війна як до тих часів, за здобуття більшого або меншого краю. Це була війна февдальної шляхти і абсолютизму Европи проти народу, який освободився і який тепер повинен був бути наново поневолений, дійсна горожанська війна, з цілою грозою, характеристичною горожанським війнам. Ворог краю загрозив революційному народові повним знищенням, а союзником цього ворога краю був власний король.

В цій сітуації монархістична думка втратила скоро свою силу; мимо того національне зібрання не могло ще зважитися її виріктися. І знова парижане були тими, котрі довели то того, що було полонено Людвика, скликано нове національне зібрання, назване конвентом, яке повинно було дати Франції нову республіканську конституцію (10. серпня 1792 р.). На своїому першому засіданні конвент постановив одноголосно знесення королівства (21. вересня 1792 р.).

Але як довго ще жив Людвик XIV., парижане не вірили в певність республіки. Вони домагалися, щоби було його поставлено перед суд за державну зраду. Цього перелякалася більшість конвенту. Але розярення парижан стало ще сільнішим, коли вони довідалися, що в Тулєрії відкрито таємну шафу, в якій Людвик заховав цілий ряд документів. Ці документи свідчили, що король перекупив цілий ряд парляментаріїв, між ними й Мірабо, що він мав звязки з ворогом краю, що частина його гвардій, які боролися на стороні Австрії проти Франції, навіть підчас війни одержували від його ще й свою платню.

Помимо того одна фракція конвенту старалася рятувати короля. Вона хотіла апелювати до французського народу; судьба Людвика повинна була бути рішена народним голосуванням.

Спроба підняти провінцію проти Парижа зустріла як найенергійніший протест парижан. Страх перед ними врешті переважив в конвенті. Пропозіція народнього референдума була одкинена 423 голосами проти 276. Цим була вирішена доля Людвика, 21. січня 1793 р. війшов він на ешафот.

Партією республіканців, котра найбільше стояла за короля, були так звані жірондісти, які своє імя брали від того, що посли, які творили перші завязки партії, були обрані в районі Жіронди (Полуднева Франція). Вони були найбільш завзятими ворогами Парижа, якого переважаюче впливове становиско вони хотіли

зломити. Франція повинна була стати федеративною державою.

В чотирі дні після відкриття конвенту жірондіст Лясурс повторяє — під оплески своїх партійних товаришів — слова: „Я не хочу, щоби Париж ведений змовниками (інтриґантами) став тим для Франції, чим був колись Рим для римської держави. Вплив Парижа мусить бути зменьшений на 83 %, на ту частину, яку має кожен другий ройон французький.“ (Кунов, Партії великої французької революції, стор. 349.)

Противенство поміж жірондістами і Парижом перешло врешті в найбільш дикі форми. Повстаннями від 31. мая до 2. червня 1793 р. перевели парижане усунення і арешт 34 жірондистів в конвенті. Відповіддю на це було вбийство Марата жірондісткою Шарльотою Кордей з Нормандії (13. липня) і спроба жірондістів викликати в розгарі боротьби воєнне повстання проти конвенту в Нормандії, Бретанії і Полудневій Франції. Після цього парижане не остали без відповіді і покарали смертю всіх жірондістів, що перебували тоді в Парижі (31. жовтня).

4. Перша парижська комуна.

а) Парижський пролєтаріят і його засоби боротьби.

Досі ми все говорили про „парижан“. Звичайно, що під цим не можна розуміти цілого населення Парижа, яке — як відомо — ділилося на самі ріжнородні кляси. Під парижанами належало розуміти масу населення столиці, дрібних міщан і пролєтарів.

Звичайно не треба думати, що ці останні були модерними великоіндустріяльними пролєтарями. Правда, в Парижі було декільки мануфактурних заводів, але найбільша часть його робітництва стояла на службі як найбільше ріжноманітного характера, як от поденні ручні і тягарові робітники, або співробітники майстерень, які мали намір колись самі стати ремісниками. При цьому було також богато дрібних ремісників,

прислуга і всякого рода дрібні торговці, які жили в найтяжчій нужді і страшній непевности.

Ця нужда і непевність зробила їх **соціяльне** положення **пролєтарським,** але по своєму **клясовому** положенню, то-б-то, по джерелам своїх доходів були вони **дрібним міщанством,** якого ідеалом було вигідне, дрібноміщанське життя. Не має нічого більш помилкового, як змішувати матеріяльне становище з клясовим, як це робив Ляссаль і як тепер це роблять ті з російських товаришів, які вірять, що бідний селянин має инші клясові інтереси, ніж богатий селянин і що він має ті самі клясові інтереси, що й мійський пролєтаріят. Це є таксамо помилково, як і розрахунок тих, які вірять, що дрібні капіталісти мають инші клясові інтереси ніж великі і що їх противенство до фінансового капіталу те ж саме, що й клясове противенство пролєтаріяту до капіталу. Дрібні капіталісти хочуть бути великими, дрібні селяне хочуть також збільшити свою власність і не соціялістичний лад а власне це є їх метою. Одні й другі хочуть збільшити свої доходи коштом робітників, одні через меньшу платню і довший робочий час, другі через високі ціни на засоби поживи.

Так, отже, бідні верстви Парижа в часи великої революції були по свойому клясовому положенню дрібним міщанством, не зважаючи на їх пролєтарські умови життя. Ці умови не давали їм ніяких цілей, які ріжнилися би від тих, які мали більш заможні дрібні міщане, але все ж таки давали їм методи боротьби, які богатшим дрібним міщанам були меньше симпатичні.

Хто гине з голоду, той не може вичікувати, він попадає в роспуку, а через те й не надумується в виборі своїх засобів, йому меньше залежить на його житті, за виняктом своїх кайданів він не тратить нічого і через те підчас змін пережитих відносин він йде на все, бо надіється здобути весь світ.

Таким чином, були пролєтарі, велика маса населення Парижа, тією силою, яка в революції все йшла вперід.

її роспучлива безглядність зробила її паном Парижа, Париж зробила паном Франції, і дала змогу Франції тріюмфувати над Европою.

Засобом її сили було збройне повстання. Вони не були непідготовані, навпаки їх підготовили самі відносини. Радше були вони орґанізовані. А все таки виростали вони під спонтаничним напором маси, а не її провідників, і тільки через те здобували вони часами непереможну силу. Повстання, до якого не йдуть самі маси, а щойно провідники мусять їх до його накликувати, свідчить про те, що йому не достає потрібної розгонової сили і що воно засуджене на невдачу. Підчас зросту революції маси були тією силою, котра штовхала, а провідники, котру штовхали. Як довго це тривало, так довго революція йшла вперід. Навпаки, з моментом, коли провідники вважали конечним заохочувати маси до боротьби, революція почала хилитися до упадку.

Але хоч повстання тільки тоді може рахувати на добрий успіх, коли воно піднімається спонтанично (відрухово), не аранжоване провідниками, то це ще не значить, що воно має найкращий вигляд на побіду, коли воно не є орґанізоване. Основою парижських повстань великої революції були масові орґанізації.

Вже в перших вибухах, в приступі на Бастіллю, були початки орґанізацій. Пізніше стали вони тісніші і більш тривалі.

В революції кожда громада домагалася для себе повної самостійности. Установчі збори законом від 22 грудня 1789 р. підтвердили той стан, який повстав через нагле обезсилення державної влади. Шляхом широкого самоуправління одержали громади заряд над цілою місцевою поліцією і командування над горожанською збройною силою, національною гвардією, яка повставала в городах.

Але одночасно з цим старалася буржуазія не допустити низчих кляс до цієї влади. Національне зібрання зробило зручну ріжницю поміж активними і

пасивними горожанами. Активними були ті, котрих прямий податок виносив не менше як заробіток трьох днів. Тільки вони одержали право голосування до громадського представництва і до національного зібрання. Тільки з них набіралася національна гвардія. Через це ці установи розвинулися до представництва маєтних кляс.

Але разом з громадським представництвом в Парижі орґанізувалися теж „пасивні горожане“ і їх прихильники з рядів активних горожан. І вони озброювалися на свою власну руку.

Вибори до державних станів були для третього стану здебільшого посередні, але при майже загальному виборчому праві.

„Для виборів було поділено Париж на 60 районів, які мали вибрати виборців. Після того, як ці були обрані, райони повинні були бути скасовані. Але вони дальше істнували і по власній ініціятиві орґанізувалися як постійні орґани городського управління . . . Вони не дали себе знищити і в хвилі, коли перед 14. липня (приступ на Бастиллю) цілий Париж був обнятий повстанням, почали вони озброювати народ і виступати як самостійна влада . . . Після здобуття Бастиллі райони виступають вже як визнані орґани городського управління . . . Для взаїмного порозуміння, закладають вони центральне комунікаційне бюро, де збіраются спеціяльні делеґати і взаїмно себе інформують. Так повстає з низу, через сполучення районних орґанізацій, які повстали революційним шляхом з народньої ініціятиви, перша спроба комуни . . . Підчас того, як національне зібрання поступово нищило владу короля, спочатку райони, а опісля секції поширяють поволі круг своїх впливів в народі; вони встановляють звязок поміж Парижом і провінціями і підготовляють ґрунт для революційної комуни від 10. серпня.“ (Крапоткін, Французька революція, I, ст. 174—179. Відповідно своїм анархістичним поглядам, Крапоткін звернув особливу увагу на історію комуни в революції. У нього, за винятком спеціяльних творів, можна її найкраще студіювати. Але тим гірше страждає у нього парляментарна діяльність).

Національне зібрання пробувало положити край районним зборам. Законом від 27 мая 1790 р. було змінено поділ виборчих районів Парижа. На місце 60 районів, повстало 48 секцій. Тільки активні горожани

мали право брати участь в їх зібраннях. Але пасивні горожане не слухалися заборони. Секції стали тепер осередком революційної діяльности. І не було ні одного городського і державного питання, яким вони не займалися би і при вирішенні якого вони рішуче не співділали би. При цьому вони що раз більше притягали управу города до себе, яку вони обслуговували або просто через своїх делеґатів, або через свої ради. Це було причиною, що загальне зібрання секції засідало безперервно. Тільки таким шляхом могло воно проявляти таку інтензивну діяльність.

10 серпня 1792 р. секції скасували і без того зовсім безсильне городське представництво і створили нове — революційну комуну, в яку кожда секція висилала 3 комісарів. З цього моменту починається та парижська комуна, яка, спираючись на секції, давала напрям революції.

Стара історія не освітлила як слід секцій. Їх робота, це було діло невідомої юрби. Великі імена революції ясніли більше в клюбі якобинів, ніж в секціях. Але те, що зробив клюб, це робив він через них, при чому він був часто гальмуючою і нерішучою частиною цієї роботи. Тільки пролєтарі, які не мали нічого до страчення, змогли без всякого вагання йти сміло вперід в невідоме.

б) Причини тероризму.

Через комуну зайняв парижський пролєтаріят в революційній Франції пануючу позіцію. Але вона була таксамо неодностайна, як становище Парижа в краю, як та позіція, яку займали пролєтарі в тодішньому громадянстві.

По своїй клясовій свідомости — дрібні міщане, вони стояли на становищу приватної власности на засоби продукції, яких вони не могли побороти, і в яких вони відчували потребу, щоби вести дальше цю продукцію і таким чином продовжати своє істнування. А все таки вони, злидарі, були ворожо настроєні проти

власности богачів, виставне життя яких їх обурювало, та яких богацтво виростало на їхній нужді. Власне безглядна рішучість проти великих февдальних і капіталістичних богацтв давала їм ту енергію в поборюванні контрреволюції, яка — при домінуючому становиску Парижа — робила їх передовими борцями революції, в якій була заінтересована велика маса народу. В завзятих боротьбах проти февдалізму і королівства у Франції і проти цілої монархістичної Европи, революційний пролєтаріят Парижа мав на свойому боці цілу силу народу, найсильнішого народу в світі. Через неї міг він протиставити себе можновладцям цілої частини землі, їх сила ставала його силою. В цьому часі виробилося могутнє революційне самопочуття (самосвідомість) парижського робітника, яке зробило його аж до днів другої парижської комуни, до послідніх десятків літ минулого віку першорядним і найкращим зразком всього борючогося інтернаціонального пролєтаріяту.

Але ця ж сама кляса становила найбідніших споживачів Парижа, тих, які найбільше жадали дешевих средств поживи і то ніколи більше, як в часах великої революції, яка в дословному розумінні слова була повстанням голодних. Через те бідні парижане приходили в зростаюче противенство до селян, перекупців, капіталістів, отже до тих елєментів, які через приватну власність на засоби продукції були найбільше упривілєйовані; знесення приватної власности при пануванні дрібних підприємств було неможливе; та й спроб таких не робилося і пропаґанда відповідна ледви чи велася. Коли при цьому противенстві пролєтаріят хотів поширити свою владу в Парижі, а з Парижа на провінції, тоді почав він відчувати, що він як меньшість проти більшости не може довго вдержатися. Мимо своїх давних тріюмфів він розбився.

Пролєтарі пішли в революцію в надії, що вона з февдальною нуждою знищить всяку нужду, як це обіцяла і цього надіялася й буржуазія. Тепер вони

здобули політичну волю і владу, але краще життя прийшло тільки для міщанина і селянина. Нужда великих городів не зменшилася, навпаки, вона тепер час од часу почала більше даватися в знаки.

Голод і доріжня, це ознаки цілого революційного часу. Здебільшого пояснюють його тим, що тоді був цілий ряд невдалих жнив. Але мені здається, що голод в часи революції лише тісно звязаний з цим випадком, а не повстав через нього.

Селянська продукція була ще в цьому часі в високому степені завдоволяючою саму себе. Селянин майже не потребував промислових продуктів города, за винятком предметів люксусових. Він виробляв сам не тільки споживчі продукти, але й сирівці для текстильної промисловости, в якій він сам працював. Також багато із своєї простої мебелі і посуди він заготовляв дома; те, чого він потребував від промисловости, доставляли йому сільські ремісники.

Те, що його мимо того примушувало продавати споживчі продукти містові, була не його індустріяльна потреба, а податки, які накладала на його держава. Він не міг їх заплатити, коли не продав би на ринку зерна, худоби, вина або инших своїх продуктів.

При цьому він мусів ще платити свойому февдальному панові данини в натурі і панщизнянною роботою на панських добрах. Маси сільських продуктів, які таким чином скупчувалися в руках февдальних панів, або зуживалися ними, або, здебільшого, продавалися, щоби одержати за них гроші на виставне життя в городі.

Податки і февдальні належности доставляли з одного боку гроші, які плили в Париж і там розтрачалися, а з другого боку доставляли продукти, які можна було купити за ці ж гроші, щоби виживити Париж.

Революція поклала край февдальним тягарам, але тимчасово також і податкам, бо держава була позбавлена всіх примусових засобів, щоби їх стягати. Через те селяне вже не в такій високій мірі були

примушені до продажі своїх продуктів. Найперше вони використали свободу для того, щоби самим добре поживитися, покласти край голодові, на який засуджували їх досі держава і февдалізм. Що ще лишалося з їхніх продуктів на продаж, за це вони вимагали дуже високих цін. Ніщо не змушувало вже їх продавати дешево. Вже через це мусіла повстати доріжня і противенство поміж Парижом а провінцією, яке подекуди набирало дуже гострих форм. В 1793 р. конвент навіть зорґанізував „революційну армію" в 6000 душ, яка повинна була йти на село і переводити реквізіцію харчевих продуктів для Парижа, — подібно як це недавно роблено в Росії, і з такою самою невдачою. Це є одна з тих богатьох рис, які сучасну російську революцію навіть по зверхньому виглядові роблять подібною до великої буржуазної революції XVIII віку.

Противенство ще більш загострилося через війну, яка довела до „окруження" Франції і не давала змоги заспокоювати недостачу в харчевих продуктах довозом з-за границі. Вона принесла парижанам великий голод, але вона принесла також сільському населенню високі воєнні тягарі, особливо загальну воєнну повинність.

В побіді були найбільше заінтересовані парижане. Невдача була би потрафила в першій мірі в них, як в революційний центр. Але в Парижі була також найсильніше розвинена національна свідомість. Величина і сила Парижа була тісно звязана з величиною і силою держави. Партія гори, крайньої лівиці конвенту, піднесла й формулу „єдиної, неділимої республіки", а слово патріот було однозначне з радикальним революціонером.

Відношення селян до війни було зовсім відмінним. Звичайно ті, що жили при кордоні, хотіли визволитися від ворожої інвазії, бо їм в першу чергу грозила — на випадок побіди чужинців — відбудова февдальних тягарів. Через те вони були таксамо патріотично

настроєні, як і парижане. Це відносилося іменно до ельзасців. Инакше поводилися ті, які були віддалені від державного кордону і яким не грозила ворожа інвазія. Ці селяне не розуміли політичного змісту війни, вони відчували лише її тягарі, які на них — на їхню думку — наклали безбожні парижане, що вбили короля. Такі околиці як Вандея, Нормандія, Бретанія могли в своїому противенстві до Парижа при певних обставинах йти так далеко, що зривалися до одвертих бунтів, скоро находили для себе якийсь провід. Цей провід давали їм деколи контрреволюційні аристократи. Але — як ми бачимо — і революційна буржуазія, представлена жірондістами, намагалася також одного разу зробити таке саме повстання провінції проти Парижа.

Фінансові дуки так само як і селяне станули також в противенство до пролєтарів та дрібних міщан. Це противенство було навіть ще гострішим і ще більше безпосереднє відчувалося. Це не було противенством між робітниками та індустріяльними капіталістами, бо ці не відогравали ще тоді великої ролі. Навіть після революції С. Сімон зараховував ще цих останніх до працюючих кляс. Це було противенством до грошевого і торговельного капіталу, до шахраїв, скупщиків, спекулянтів і торговців. Не вони були причиною недостачі харчових продуктів, але вони використували цю недостачу і загострювали і так вже тяжке положення. Цього не треба блище описувати. Скоро вже 5 років, як ми переживаємо те ж саме.

Серед загальної нужди можливість наживи з дорожнечі ставала незвичайно привабливою.

До неї прилучилася також нажива воєнних доставців — від 1792 р. — а також земельних спекулянтів. Національне зібрання вивласнило добра церкви — майже $^1/_3$ цілої французської земельної посілости. До цього долучено було також добра аристократичних еміґрантів, які втікли з Франції, щоби зо-вні поборювати революцію. Також їх земельна власність була сконфіс-

кована. Але ця безмірна маса дібр не стала а ні власністю державі, а ні не була поділена поміж бідних селян, лише пішла на продаж. Це діялося в цілях полегчення фінансової нужди, котра була останнім, що викликало революцію, але революція не тільки її не поборола, але навпаки збільшила, бо ж селяне не платили більше податків. Користь з продажу конфіскованих дібр мали ті, котрі за невеликі гроші набували землю, часто тільки для того, щоби її поділити і поодинокі парцелі продавати знов і знова по все зростаючих цінах. Фінансовій нужді держави через те мало було полекші, але за те спекуляція добрами прекрасно розвивалася.

При цій нужді, державі не лишалося нічого иншого, як взятися до найлегшого: друкувати гроші. Роспочався випуск революційних паперових гроший і асігнат і скоро він набрав страшних розмірів. Це було новою причиною доріжні, а разом з тим надзвичайно сильного хитання валюти і цін, що знов таки було використовувано спекулянтами і шахраями для своїх цілей.

Так на звалищах старої, февдальної власности росла нова, капіталістична, а ця остання росла вкупі з нуждою в тій самій мірі, в якій все більше набірало сили панування пролєтарів. Ця чудна (неприродна) сітуація ясно свічила про те, як мало сама політична влада може змінити вплив економичних законів, коли для цього немає і відповідних суспільних умов. Чейже пролєтарі Парижа були голодні, а

„доступ в голодний шлунок находять
льогика юшки і доводи галушок".

Вони не розбірали, що в даних економичних обставинах є можливе, а що конечне. Вони мали владу і рішили її використати, щоби дійти до тої держави рівности, братерства і загального добробуту, яку їм приобіцяли буржуазні мислителі. А через те, що їм було неможливо змінити продукційний процес, вони старалися змінити поділ вислідів цього процесу при

допомозі своєї влади, засобами, котрі наші часи дали нам змогу так добре пізнати: максимальними цінами, примусовими позиками, що де в чому нагадували наші датки на оборону та подібні примусові заходи, які тоді, при надзвичайному розпорошенні продукції, при бракові статистики, при безсиллі центральної влади супроти громад, ще менше зараджували нужді, ніж тепер.

Що раз сильніше виступала суперечність поміж політичною силою пролєтаріяту і його економічним положенням. А при цьому під напором війни становиско ставало що раз то гірше. Так влада пролєтаріяту в своїй роспуці що раз то більше хапалася крайних засобів, крівавого страхіття, терору.

в) Невдача тероризму.

Через комуну революційні дрібні міщане і пролєтарі Парижу опанували цілу Францію. Але вони не зважувалися прямо виконувати цю владу і кинути клич: вся влада комуні. Вони знали, що державу можна вдержати і її опанувати тільки за допомогою зборів, що представляли би цілу державу, і через те вони не мали відваги піти проти національного зібрання, конвенту. Вони панували не **без** конвенту, або **проти** нього, лише **через** його.

Подібну політику мусів плянувати також і Лєнін, бо инакше було би незрозумілим, через що він дозволив вибори до установчих зборів і через що він їх скликав. Але комуна мала більше щастя ніж він, вона зуміла використати цей важний інструмент, який Лєнін першого ж дня з гнівом кинув у кут.

Правда, в конвенті партія гори, яка йшла рука в руку з комуною, була в меншости, але й більшість не складалася виключно з характерних, вірних своїм переконанням політиків. Богато з їх виявили себе нестійкими і непевними. Вони давали впливати на себе парижському осередкові, а там, де цього не вистарчало, щоби спонукати їх голосувати з партією

гори, доволі було вжити супроти них сильного натиску, щоби здобути від них потрібний голос. При допомозі цих молюсків, цього „болота“, партія гори мала більшість в конвенті.

Але в цих тяжких часах, які часто вимагали наглих заходів, не все вистарчало законодавчої діяльности конвенту. А його закони показалися нездатними зарадити суспільному лихові і нужді. Кождий примусовий закон, хоч який строгий, вже через те, що він встановляє певні правила, ставить своїй силі межі і таким чином дає поневоленим зброю, яку вони при певній зручности можуть використати. Кожда політика гніту, котра звертається проти явищ, які глибоко вкорінилися в відносинах і яких через те неможливо викорінити, буває раньше чи пізніше примушеною звільнитися від кайданів законів, які вона сама створила і перейти до беззаконного гніту, до **діктатури.**

Це, а не щось иньше є суттю діктатури, коли під нею розуміється не **стан,** а певну **форму правління.** Це є стан самоволі, що може здійснюватися тільки малим колом не звязаних між собою формально людей, або одною тільки людиною. Кождий більший гурт людей вимагає для своєї спільної роботи певних означених постанов, певного порядку праці, отже він є вже звязаний певними законами.

Типом діктатури як форми правління є **особиста** діктатура. Клясова діктатура як форма правління є безглуздям. Клясове панування без законів є цілком немислимим.

Через те, що закони проти шахраїв, спекулянтів і контрреволюціонерів не помагали, пролєтарські елєменти хапалися діктатури.

Вже 25 марта 1793 р. мусів конвент встановити „раду громадського добра і загальної оборони“, котра все більше і більше одержувала права абсолютної власти, хоч число її членів було дуже мале. Спочатку число членів було встановлено на 25, опісля зменшено до 9. Її засідання були тайні. Вона контролювала

міністрів і генералів, настановляла і звільняла урядовців і официрів, висилала комісарів з необмеженими повновластями, загалом могла видавати всі роспоряджження, які вона вважала конечними. Всі вони негайно виконувалися міністрами. Правда, вона була відповідальною перед національним зібранням, але це була тільки чиста формальность, бо національні збори тремтіли перед нею. Щоби все таки положити край безмежній силі ради, було постановлено, що вона повинна бути кождого місяця відновлювана і що її не прислуговує право роспорядження державним майном. Скоро рада громадського добра стала виключним органом партії гори. Чим більше росли її діктаторські повновласті, тим більше підносилася в середині її самої диктаторська сила одної особи: **Робеспієра.**

Знаряддям диктатури було зроблено дві нові установи, котрі могли майже самовільно ділати: поліційна рада — „комітет громадського безпеченства“, і „надзвичайний революційний трибунал“, який мав видавати осуди по справам всіх контрреволюційних змагань і всіх змов на свободу, рівність і суверенність рідного краю. Доволі було підозріння і доносу одного „патріота“, щоби бути засудженим трибуналом на смерть, і то без можливости відклику.

Люї Блян в своїй історії французької революції ось як представляє організацію тероризму:

„Ми находимо невтомний клюб, клюб якобінів, який оживляє своїм духом Париж.“

„Париж, який є поділений на цілий ряд народних зібрань, котрі називаються секціями, дає вислів своєї думки.“

„Комуна, центр секцій, передає національному зібранню вислів думки Парижа.“

„Національне зібрання формулює ці думки в закони.“

„Рада громадського добра переводить їх в життя у всіх галузях: в управі державою, в виборі урядовців, в армії, через комісарів на провінції; в кождій частині республіки через революційні комітети.“

„Комітет громадського безпеченства має своїм завданням вислідити непослушенство.“

„Надзвичайний революційний трибунал спішить його покарати.“

„Такий був революційний механизм.“ (Історія французької революції, Брюсель 1856, II., Стор. 519.)

В самий безглядний спосіб був уживаний цей страшний апарат. Сподівалися, що покінчать з мішочництвом, шахрайством, спекуляцією, коли покарають смертю мішочників, шахраїв, спекулянтів.

Але економична сітуація менше ніж коли-небудь могла живити надії, що ремісництво або яка-небудь друга ручна робота має золотий ґрунт. І більше ніж коли-небудь кожен, хто не роспоряджав вистарчаючою кількостю гроший, попадав в найбільшу нужду, головно в великому городі. Тероризм не відстрашував від гонитви за грішми, він пхав лише здобування гроший на потайні дороги, і він створив нове джерело збогачення і корупції в **підкупі.**

Чим більше небезпечно було пійматися, тим більше піймані намагалися віддачою частини своєї здобичі підкупити тих, що видкривали їхні вчинки, аби лише ці останні мовчали. І чим більша була нужда, тим більшими ставали спроби з боку поодиноких орґанів революційної управи створити собі нові джерела доходу шляхом потурання лихові.

Так повставали — не зважаючи на страхіття ґільотини — все нові богацтва, на місце покараних смертю повставали нові капіталісти, і голод не зменшався.

Нові капіталісти повставали дуже часто з дрібного міщанства і пролєтаріяту, з революційних рядів, в яких вони належали до найзручніших і найрухливіших. Звичайно не до найсильніших характером. А одночасно з цим найкращі поміж революціонерами, найбільше вірні і самовіддані, гинули в вічних боротьбах на границях краю і в горожанських війнах.

Таким чином ряди революційного пролєтаріяту винищувалися з двох сторін — через смерть найліпших і через перехід найзручніших до кляси експльоататорів.

В обох напрямках тратив пролєтаріят свої найенергійніші елєменти.

Решта ставала щораз більше несміявою і байдужою. Вже чотири роки тягнулася революція, котра приносила користь, деколи і багацтво, селянам і фінансістам, але котра не заспокоїла, а, навпаки, радше збільшила голод пролєтарів, що найбільш завзято і самовіддано боролися, і котрим врешті вдалося взяти в свої руки владу у Франції. Також і найкровавіший терористичний не поліпшив їхнього положення. Чого ж могли вони ще сподіватися від політики? Сумніви, зневіра, утома почали вкрадатися в їхні лави.

При цьому панування паризької комуни ставило до них як найбільші вимоги. Ми бачили, що сила секцій полягала на тому, що всі громадяне постійно брали участь в їх роботах, на тому, ще секції безнастанно засідали і, поскільки це було можливо, полагоджували самі всі адміністраційні і політичні справи.

На довший час це було неможливе. Пролєтарі і дрібні міщане секцій мусіли чейже також займатися продуктивною працею, бо з чого ж вони инакше мали би жити? Випадковою працею, котра все переривалася, довго не проістнуєш. Як довго горів в них революційний вогонь, як довго вони сподівалися від революційної політики економічного добробуту, так довго могли вони погодитися з економічною нуждою, що їм загрожувала. Чим більше вони почали сумніватися, тим більше вони замісць шукати порятунку в політиці, шукали його в продуктивній праці.

Вони що раз більше і охотніше дозволяли звужувати поле діяльности секцій і годилися на те, щоби державна адміністрація переходила в руки платних урядовців, завдяки чому пізніше була заведена бюрократична централізація імперії. А одночасно прийшло й те, що в самих секціях богаті люде і їх прихильники, яких вони оплачували в тій чи другій формі, все більше і більше зискували на кількости через те, що для цього було в них більше часу, ніж у револю-

ційних пролєтарів і дрібних міщан, занятих своєю працею, так що повстала небезпека, що перші здобудуть кінець-кінцем більшість.

Ознакою занепаду революційної діяльности секцій, є постанова конвенту від 9. вересня 1793 р., якою обмежено число тижневих засідань секцій до двох і призначено кождому, хто жив з праці своїх рук, 2 франки від засідання. Але зріст втоми від зборів не був тим задержаний.

Разом з тим змінилися також відосини поміж масами і провідниками. В зростаючому періоді революції маси пхали наперід нерішучих провідників, додавали їм енергії і віри в побіду. Такі відносини поміж масою і її провідниками є правильними скрізь там, де народний рух з успіхом розвивається. В революційних ситуаціях провідники є завжди більше нерішучі ніж маси через те, що вони більше, ніж ці останні зважують всі можливости, ясніше бачуть всі трудности.

Але тепер провідники опинилися в такому становищі, в котрому вони, щоби вдержатися, щоби не впасти, потрібували що раз то все нової напруженної діяльности мас, тоді, як ці останні все більше піддавалися втомі і зневірі. Тепер мусіли провідники попихати маси, мусіли їх піддержувати, старалися їх запалити. Таке становиско в народному рухові вказує, що йому бракує внутрішньої сили, що він її або ще не здобув, або вже втратив.

Щоби запалити маси, пануючий режим мусів на зверх здаватися сильним, мусів ці маси підбадьорювати і, таким чином, покривати недостачу в соціяльних і економичних здобутках. Такий результат повинен був мати кривавий терор.

Це стало новим поводом до продовження сістеми терорізму, ба навіть, до його збільшення.

Врешті в такому ж напрямку ділала зростаюча нервозність маючих владу, котрі чули, що тратять ґрунт під ногами. З зневірою росло огірчення не супроти самих тільки клясових ворогів, але й також

супроти близьких але трохи відмінних відтінків власного табору. Керуючі кола відчували що раз більше, що кожда хиба, кожда помилка могла стати згубною.

Дурниці робиться завжди, під час революції більше як в звичайних часах, бо пристрасти розпалюються більше ніж коли, і зовсім нові відносини нагло приносять за собою і нечувані труднощі.

Ознакою зростаючого періоду революції є те, що вона безупинно йде своїм шляхом, не зважаючи на всі дурниці. В стадії підупаду, навпаки, вже найменша помилка може стати повною грізної небезпеки.

Чим більше керовники революції почували непевність свого становища, тим завзятіше ріжні тактичні напрямки поборювали себе взаїмно, тим потрібніщим здавалося кождому з них насильно поборювати другі, щоби в той спосіб рятувати революцію.

Поміж членами гори з самого початку були противенства між віруючими (хочай і не церковно віруючими) і атеїстами, між філістерськими пуританами і зухвалими гуляками, між очайдухами і поміркованими. Це не перешкоджало їхній одностайній спільній роботі. Але коли ці напрямки почали поборювати себе з такою заїлістю, що вживали одні проти других терору, це було вже ознакою наглого підупаду революції. Її доля була вирішеною вже тоді, коли фракція Робеспієра гербетистів як „ультрареволюціонерів“ а дантонистів як „скорумпованих“ і „поміркованих“ поставила перед революційний трибунал і добилася того, що вони знайшли ту саму долю на ґильотині (март 1794), яку вони перед кількома місяцями приготували жірондістам.

Хоч ці терористичні заходи самі були ознакою підупаду революції, однак вони з свого боку прискорювали цей підупад через те, що творили розлам в парижській комуні і робили прихильників ґильотинованих ворогами революційного уряду. Одночасно з цим комуна, через зростаючу байдужість мас, була примушена функції, котрі довший час сповняли секції, від цих останніх поволі відбирати і передавати дер-

жавним урядовцям. Поліція, а саме політична поліція, опинилася тепер в руках двох центральних установ, котрі роспоряджали дійсною державною владою — конвентської ради громадського добра і ради громадського безпеченства. Поліція була всемогутнім знаряддям всемогутнього уряду, а одночасно з публично орґанізованої функції секцій все більше і більше перетворювалася на тайну. Тайна поліція була невидимою силою, яка тяжіла в державі над кождим.

Але даремне старалися забезпечити себе пануючі кола цими терористичними заходами. База, на якій вони спиралися, ставала що раз вузчою. Вони могли себе тільки тим вдержати, що збільшували терор і всемогутність поліції, але досягали тим тільки того, що тепер всі, почувши себе загроженими, з'єдналися для роспучливої оборони перед пануючими, яка врешті вдалася, бо в рішаючому моменті можновладці не мали нікого за собою.

Крапоткін, великий поклонник паризької комуни під час революції, отже, ні в якому разі не її противник, описав цей повний грізних наслідків шлях тероризму дуже добре. В 67. розділі своєї книжки про французську революцію під назвою „Терор“ каже він м. и. слідуюче:

„Найбільш темним моментом (попри вніншну війну) був настрій на провінції, головно на полудні. Безглядна масова різня так контрреволюційних провідників, як також і ними одурених, до якої бралися, по перемозі, місцеві якобіни і делеґати конвенту, поширила таку глибоку ненависть, що тепер скрізь йшла боротьба не на життя, а на смерть. А через те становиско ставало щораз трудніше, так, що ніхто, а ні в краю, а ні в Парижі не вмів порадити нічого кращого, як скрайніх методів безоглядної помсти.“

Це доводить він кількома прикладами, а дальше вказує на те, як Робеспієр почував себе змушеним підносити тероризм до найвисшої міри.

Люї Блян думає, що Робеспієр сам хотів якось вийти з цієї сістеми тероризму, згубні наслідки якої він відчував. Але він не знав иншого шляху, яким

він міг би позбутися терористів у власних рядах, крім шляху боротьби з ними засобами ще більш безоглядного терору. Люі Блян каже:

„Робеспієр хотів примусити тремтіти тих, перед котрими тремтів цілий світ. Він повзяв одважний плян, вбити їх власною зброєю, тероризм вбити тероризмом". (Історія Французької революції, II, ст. 748).

Можна сперечатися, чи такі були дійсно мотиви Робеспієра. Певно те, що він перепер закон від 22. преріяля (10. червня 1794), котрий скасував останні юридичні ґарантії для політичних обжалованих. Вони були позбавлені оборонців перед революційним трибуналом, доходження керувалося лише приписами „здорового людського розуму", а присуд — „совістю судді", його розслідом, який би він не був.

Вже 24. лютого 1794 р. заявив Робеспієр:

„Хочуть опанувати революцію при помочі юридичних викрутасів. Змови проти республіки трактуються як процеси поміж приватними людьми. Тиранія мордує, а свобода церемониться. А карний закон, укладений самими змовниками, є підставою, на якій їх судять."

Єдина кара, яку можна було признати, була кара смерти. Вона мала трафити також й тих, котрі ширили „фальшиві вістки в цілі роз'єднання або викликання безпорядків в народі, нищили мораль, або затроювали суспільну совість." Але в таких виразах означується кождим правительством кождий вияв громадської думки, що видався би опозіційним.

До цього Крапоткін завважує:

„Видання цього закону означало ніщо инше, як проголошення банкротства революційного уряду . . . І в дійсности вплив цього закону від 22. преріяля був той, що через шість тижнів прийшла контрреволюція."

На підставі цього закона було відразу покарано смертю 54 особи.

„Так починав новий закон, котрий скрізь називали законом Робеспієра, свою діяльність. Він відразу зробив тероризм зненавидженим в Парижі."

Зараз після того відбувся масовий процес проти 150 обжалованих, яких трьома чергами було покарано смертю.

„Неварто задержуватися довше на цих карах смерти. Досить того, коли скажемо, що від 17. квітня 1793 р., від дня заложення революційного трибуналу, до 22. преріяля IV. року (10. червня 1794 р.) то-б-то на протязі 14 місяців, паризький трибунал засудив на смерть 2607 осіб, від хвилі видання нового закону цейже суд на протязі тільки 46 днів, від 22. преріяля до 9. термідора (27. липня 1794), покарав смертю 1351 осіб.“

„Паризький народ тремтів перед цими катівськими возами, на яких возили засуджених на ґильотину, яку кождого дня ледви встигали опорожнити пять катів. Не було вже цвинтарів, де можна було би поховати жертви, бо коли для цієї цілі відкривали що раз то новий цвинтар в котрійсь з робітничих частин міста, — підносилися енергійні протести.“

„Симпатії робітничого населення Парижа звернулися тепер на сторону жертв і то тим більше, що богачі втікли за кордон, або ховалися у Франції і головним чином тільки бідні ставали жертвами ґильотини. В дійсности поміж 2750 жертвами ґильотини, яких кількість встановив Люї Блян, тільки 650 походили з богатих кляс. Потайки навіть говорили, що в раді безпеченства засідав рояліст, агент з Бацу, котрий підбурював до кар на смерть, аби таким чином викликати ненависть до республіки.“

„Певне те, що кожда нова масова кара на смерть того рода приспішувала повалення якобинського режіму.“

Цілий світ почував себе загроженим Робеспієром і його людьми і цілий світ збирався проти його, — „ультрарадикальні“ і „поміркковані“, жірондісти і партія гори, терористи і мирно настроєні, пролєтаріят і буржуазія.

Власть Робеспієра упала зараз, при першій спробі тих, які були ним загрожені, показати йому свої зуби. Його заклик до мас 9. термідора не найшов потрібного відгомону. Він упав. Одночасно з тим впала також послідня тінь влади паризької комуни, яка так довго держалася. Революція вернула назад до тої основи, яку давали економичні умовини, до панування буржуазії.

5. Традіція тероризму.

Повалення Робеспієра було ознакою найгіршого розвалу — морального розвалу, спричиненого тим, що пролєтарі і дрібні міщане залишили ту партію, яка повинна була заступати їхні інтереси, а залишили її через те, що вони не рішалися за неї боротися і через те, що вони почули себе свобідними від тяжкого ярма, коли врешті покладено було кінець страшним катуванням.

Одначе цей сумний кінець пішов скоро в забуття. Єдине, що залишилося в памяти революційних пролєтарів і дрібних міщан і то не тільки в Парижі — це був спомин про той великий час, коли вони своїми повстяннями опанували конвент, а через його Францію, наймогунішу державу того часу, котра могла не тільки чинити опір цілій Европі, але навіть в певному моменті над нею панувати.

Чим сумніші часи настали для пролєтарів, дрібних міщан і загалом для революціонерів під солдацьким панування Наполєона, а особливо після його повалення, під ярмом земельних і фінансових маґнатів, тим більше плекали революціонери ці великі традиції.

Тільки дуже невелика горстка людей студіює історію за-для наукових цілей і в науковому дусі, то-б-то, з ціллю найти причинову звязь в розвиткові людства, щоби поставити її в безперечний звязок з цілістю инших досліджених вже звязків; або, кажучи иншими словами, здобутий вже світогляд поглибити і таким чином дійти до ясного пізнання і трівких засад.

Вихідною точкою кождої науки являються практичні цілі, а не стремління до фільософичного знання. На це вказує нам м. и. вже самою своєю назвою така абстрактна наука як ґеометрія, бо ґеометрія не означає нічого иншого, як уміння міряти землю.

Так само вихідною точкою історії була практична ціль: прославлення предків, щоби таким чином заохотити молоде покоління йти їхніми слідами. Але тому,

що при цьому мали на ввазі не пізнання, а політичний або моральний вплив, то не вважалося конечним строго додержуватися істини; охоче перебільшувалося, щоби збільшити враження, не страхалися теж видумок. Фальшування історії є таке ж давне, як само писання історії.

Загально відомо, що така форма представлення історії істнує ще й до сьогодня. Вона вважається особливо цінним ділом, як вершок патріотичного мишлення.

В дальшому практична ціль історичного опису определялася тим, що він став засобом для обґрунтовання за допомогою старих звичаїв, угод та договорів претензій поодиноких держав або окремих місцевостей, станів або родин в середині тої чи иншої держави. І ця галузь історіографії давала цим фальшівникам історії богату поживу. Так, напр., право на більшу частину майна і влади католицької церкви, так римських пап, як і поодиноких епископів, монастирів і орденів, було обґрунтовано фальшивими документами.

Фабрикація фальшивих документів вийшла з моди з того часу, коли вміння писати і читати перестало бути привілеєм певних вибраних кол. Але, що історична „наука“ все ще вміє, коли треба, давати яке хочете обґрунтовання тій чи иншій історично-правній претензії, показує нам та зручність, з якою останніми роками було „науково“ доведено історичні права ріжних воюючих країв відповідно до їх апетитів.

Але найважнішим практичним зужиттям історії є не наука для нащадків, не запал геройськими вчинками предків, навіть не обоснування певних юридичних претензій, лише збільшення сили того, хто вміє використовувати для себе досвід минувшини.

Це збільшення сили може бути подвійного роду.

З одного боку може кожен збільшати свої інтелєктуальні сили через те, що він **вчиться з історії,** то-б-то, досліджує успіхи й неуспіхи своїх предків, і з

цього пізнає, що в данному випадку сам він **повинен,** а чого не повинен робити.

Именно **в справі війни** наука з історії дала великі практичні результати. Ледви чи є хоч один великий полководець, котрий не був би добре обзайомлений з воєнною історією і котрий не вчився би від своїх попередників.

Тяжче використовувати науку історії **в політиці.** Тут доводиться мати до діла з більшими людськими масами, як в війні, з окрема в давних війнах. І ці маси не є безвольним знаряддям в руках всемогутнього провідника, навпаки, вони дуже своєвольні і не все можна на них числити. І нарешті відносини, з якими має до діла політик, далеко більше різнородні і мінливі, ніж умови військової справи. Але й в воєнній справі, котрій властиві більш прості і можливі до перегляду відносини, може прийти до фатальних наслідків, коли науку історії зведеться до бездушного наслідування минувшини, замість того, щоби використати її з метою доцільного пристосування здобутих з вивчення історії загальних засад до особливостей того чи иншого данного випадку. В політиці ріжниці в соціяльних умовах і ситуаціях поодиноких країв і часів — далеко більші і трудніші до пізнання, так що шаблонове наслідування фактів минувшини, оперте лише на зверхній схожости певних ситуацій, більше шкодить, ніж приносить користи, радше затемнює, ніж прояснює зір для пізнання дійсного фактичного стану і його потреб.

Отже в політиці віддавна люди мали дуже мало змоги дійсно чомусь навчитися.

Але більшій частині політиків, коли вони займаються історією, ходить далеко менше про науку, як про щось зовсім инше. Таким чином ми приходимо до другого роду збільшення сили за допомогою історії.

Кожда з сучасних кляс і партій находить свою анальогію в минувшині, котра знала — так само як і наші часи — боротьби поміж визискуючими і визискуваними, маєтними і позбавленими маєтку, аристокра-

тами і демократами, монархистами і республіканцями. Ці кляси і партії минувшини, звичайно, повстали серед обставин, які сильно ріжняться від сучасних, вони часто означають щось зовсім иншого, ніж відповідні явища пізнішого часу. А проте в політиці явища сьогодняшнього дня прирівнюється до явищ минувшини, до їх здобутків і невдач. Для пропаганди певного напрямку означало завше велике збільшення сили, коли він міг вказувати на те, яких великих успіхів добилися його попередники. І не в меньшій мірі означало побільшення сили, коли він міг показати противній стороні, що його попередники потерпіли крах.

Це витворювало дуже живий інтерес до студії історії, але ні в якому разі не викликало інтересу до історичної правди. Також й тут ми находимо один з тих моментів, котрі спонукують до фальшування історії. Письменники кождої партії стараються представити своїх предків в можливо ясному, а ворогів в можливо темному світлі.

Серед практичних потреб, з яких повстає історичний дослід, лише ті є вільними від тенденції до фальшування, котрі родять бажання **учитися** з історії. Це веде до стремління ясно пізнати причини не тільки самих лише **успіхів,** але також і **неуспіхів** попередників своєї власної партії, отже віддати їх на суд безоглядної критики. В цій точці ми бачимо перехід до чисто наукового потягу за правдою, за дослідом історії в цілі заспокоїння потреби в установленні в ній причинного звязку.

Всі инші практичні потреби, що ведуть до писання історії, розвивають нахил знизити його до простого творення леґенд. На щастя тепер цьому протиділає критика противної сторони, яка слідкує за кождою такою спробою. Так безцеремонно, як за часів творення евангелій, сьогодня вже не можна поводитися, хіба що під час режіму стану облоги та цензури. Але навіть при найвисшому стані народньої освіти і при

необмеженій свободі преси нема недостачи в перекрученому та однобічному представленні історії.

Звичайно, не треба думати, що при цьому завше грає ролю свідоме стремління забаламутити читача. В дуже багатьох випадках сам історик помиляється через свій партійний фанатизм і вузьку партійну обмеженність, котрі не дають йому бачити річи такими, якими вони були.

А це тим більше можливе, коли джерела історіографії самі часто повстають з боротьби партій, суспільні ж відносини завжди надзвичайно заплутані, так що навіть найбезстороніший дослідник не легко може зорієнтуватися і все мусить себе питати: що є істина?

Слушно каже Ліссаґаре у вступі до своєї „Історії комуни“:

„Хто росказує народові фальшиві революційні леґенди — навмисне чи з неуцтва, — дурить його історичними дитирамбами, є таксамо каригідним, як і ґеоґраф, що начеркує фальшиві карти для мореплавателів.“

А все ж таки я знаю партійних товаришів, дуже славних, чесних товаришів, котрі вважають своїм святим обовязком супроти революції дурити народ фальшивими „історичними дитирамбами“ на честь большевизму.

З другої сторони: як тяжко навіть для найбільш совісного описувача серед бурі назначувати на карті всі скелі, котрі щойно пощастило оминути. Революції, котрі розковують всі пристрасти, в яких йде боротьба не на життя, а на смерть, природно ще більше, як инші історичні явища, несуть на собі печать партійних освітлень і поглядів. І рівно ж зрозуміло, що найбільш могутня розгонова сила і найбільш пристрастний вислів великої французської революції, парижська комуна з своїм тероризмом, викликала так багато як найзавзятіших суперечок. На неї вказували контрреволюціонери, щоби показати і заплямувати все паскудство революції. Революціонери вважали своїм обовязком її боронити. Вони не вдоволялися тим, щоби розглядати терористи

як особливу форму революції, яка належала до минувшини і яка не мусить повторитися в будуччині. Вони не вдоволялися також й тим, щоби пояснити цей режім, виходячи з тих особливих умов, серед яких він повстав. Ні, вони чули себе примушеними пропротиставити осудові — похвалу, бачити в теророві хоча й страшний, але неминучий засіб визволення поневолених кляс.

Навіть Маркс розраховував ще 1848 р. на переможну силу революційного тероризму, мимо того, що вже тоді він ставився дуже критично до традицій 1793 р.

В „Новій Рейнській Газеті“ він вдруге висловлюється в користь тероризму. В числі від 13. січня 1849 р., писав він про повстання мадярів, революційну ролю котрих він переціновував:

„Перший раз в революційному русі 1848 р., перший раз від 1793 р. зважилася окружена переважаючими контрреволюційними силами нація протипоставити полохливій контрреволюційній люті — революційний запал, білому теророві — червоний. Перший раз від довшого протягу часу находимо ми дійсно революційний характер, мужа, що зважився піднести рукавичку розпучливої боротьби в імя свого народу, котрий з'єднав в своїй особі Дантона і Карно — Людвика Кошута.“

Вже перед тим, в числі від 7. листопаду 1848 р. писав Маркс з приводу упадку Відня:

„В Парижі буде завдано юнській революції убійчого протиудару. З перемогою „червоної республіки“ в Парижі, армії з середини поодиноких країв ринуть до границь і перейдуть їх і тоді покажеться ясно дійсна сила поборюючих себе партій. Тоді ми пригадаємо собі юнь і жовтень (замирення Відня Віндішгрецом) і крикнемо також:

горе переможеним![+])

Безрезультатна різанина юньських і жовтневих днів, нудне жертвенне свято лютневих і мартовських, каннібалізм самої контрреволюції, переконають народи, що є лише **один** спосіб вкоротити, полегчити, сконцентрувати страшні смертельні корчі старого суспільства, криваві муки народження нового, є лише **один** спосіб — **революційний терористм.**“

[+]) В оригіналі надруковано великими, товстими літерами.

До практичного випробування цих поглядів не прийшло. Але все таки ми находимо серед революціонерів зростаючу внутрішню суперечність. Як що студії над минувшиною пхають їх до оборони терористу, то це стоїть в противенстві з випливаючим з обставин теперішности — як ми це побачимо пізніше — зростом їх гуманности, їх відразою до катування людей, або загалом до нищення людського життя. І ця гуманність в практиці є сильнішою, ніж почерпнуті з історичних книжок теоретичні переконання.

Про юльських революціонерів 1830 р. писав, напр., Берне в своїому шостому парижському листі:

„Вони перемогли скоро, але ще скорше все вибачили. Як лагідно відповідав народ на заподіяні кривди, як скоро він їх забув! Він завдавав ран своїому ворогові лише в одвертій війні, на полі бою. Безборонних полонених не вбивано, збігців не переслідувано, тих, що ховалися не вишукувано, підозрілих залишено в спокою. Так поводиться народ!“

Таксамо великодушно, як 1830 р., поводилися і парижські революціонери в лютому 1848 р., і навіть підчас страшної юнської боротьби того ж року воюючі робітники доказали найвищий героїзм і непохитну витревалість, але не жажду крови. Її виявили лише їх переможці в найжахливіший спосіб. Не тільки самі солдати, лють яких брехливими відомостями про мнимі жорстокости повстанців було доведено до точки кипіння, але також і інтеліґенти. Лікарі не хотіли перевязувати ранених революціонерів. Про юнську боротьбу завважує Маркс в своїй знаменитій статті в „Новій рейнській газеті“ слідуюче:

„Наука не істнує для плебея, котрий поповняє невимовний, нечуваний злочин, скоро він зважився стати до боротьби за себе, а не за Люї Филипа або пана Марраста.“

Обурення проти цих ганебних вчинків, ось під виливом чого Маркс написав зазначені вище думки про тероризм.

Огірчення, посіяне юнською боротьбою 1848 р., вплинуло опісля на робітників Парижа, коли вони в

1871 р. здобули політичну власть під час другої комуни. Богато з них боролося ще в 1840 р. Можна було сподіватися, що тепер настане день помсти, день тероризму, пророкований Марксом.

Але сам він стверджує в своєму творі прс комуну („Горожанська війна у Франції 1871 р."):

„Від 18. марта аж до входу версальських військ в Париж, пролєтарська революція лишилася чистою від всіх тих насильств, на які так богаті революції, а найбільше контрреволюції „вищих кляс." (3. вид., стор. 38.)

Тут находимо ми рішучу відмову тероризму, котрий показуєтсья як відзнака революцій „вищих кляс" в противенстві до революції пролєтарської.

Недавно характеризовано моє становиско супроти большевизму як зраду Маркса, котрого революційний вогонь був би напевне довів до большевизму. Як доказ цього наводилося одну з марксівських думок про терроризм 1848 р.

Ми бачимо тепер, що зрада Маркса, яку нібито мав поповнити я, була ним же самим доконана вже 1871 р. Поміж його першим а другим поглядом лежали два десятиліття як найінтензивнішої духової праці, якої плодом був „Капітал".

Хто в питанні тероризму хоче покликуватися на Маркса, той не має права спиратися на його погляди 1848 р., а залишати в стороні його міркування з 1871 р.

Як Маркс так само і Енґельс в 1870 р. дуже мало одушевлялися тероризмом. 4. вересня 1870 р. писав він Марксові:

„Під пануванням страхіття ми розуміємо панування людей, котрі наводять страх; навпаки, це є панування людей, які самі є дуже перестрашені. Терор, це здебільшого **безкорисні жорстокости** для самозаспокоєння людей, які самі мають страх. Я переконаний, що вина за терорізм 1793 р. майже виключно паде на перелякаиих буржуа, що удавали з себе патріотів, на малих дрібних міщан і на голоту, яка робить свої діла підчас терору." (Листування між Марксом і Енґельсом, IV. 379, 380.)

Маркс мав повну слушність, коли з завдоволенням вказував на те, що друга паризька комуна була вільна від всіх тих насильств, на які так богата була перша. Насильства, котрі були зроблені в Парижі підчас її повстання не можна класти на її рахунок. Цим одначе ще не сказано, що ідея тероризму не грала ніякої ролі в середині самої комуни і що її було закинуто всіма її членами. Цього ні в якому разі не було.

Ми постараємося вияснити це докладніше і перевести при тому порівнання поміж парижською комуною 1871 р. а совітською республікою. Часто бо ця остання покликується на першу як на свій первовзір і виправдання. І Фридрих Енгельс заявив в своїому вступі до третього видання „Горожанської війни у Франції" Маркса, що парижська комуна була диктатурою пролєтаріяту. Вже для цього самого слід приглянутися, як виглядала ця диктатура.

6. Друга парижська комуна.

а) Повстання комуни.

Совітська республіка 1917 р. як і парижська комуна 1871 р. є наслідком війни, плодом мілітарної катастрофи. І першу і другу несе на своїх плечах революціїний пролєтаріят.

Але цим, власне, і вичерпується схожість поміж ними обома.

Більшовики здобули силу, щоби взяти політичну владу в свої руки через те, що вони були поміж російськими партіями тими, які найбільш енергійно домагалися мира, мира за всяку ціну, сепаратного мира, не журячися тим, як склалася би через те загальна міжнародня сітуація, чи допомогли би вони тим перемозі і світовому панованню мілітарної німецької монархії, до улюбленців котрої їх довгий час зараховувано так само, як індійських або ірландських повстанців та італійських анархістів, чи ні.

Зовсім иншого роду була поведінка французського радикалізму в війні 1870 р., після повалення Наполєона і проголошення республіки, після поставлення німецького домагання на анексію Ельзас-Льотарингії. Здавалося, що в боротьбі третьої республіки з союзними монархами Німеччини почала відживати ситуація 1793 р. з її боротьбою першої республіки проти союзних монархів Европи. Знову віджили традиції того часу і знову, як і тоді, пролєтарський Париж був тим войовничим елєментом, котрий найбільш завзято і енергійно домагався продовження війни в цілі рятування єдиної і неділимої республіки.

Тим часом селяне 1870 р. не були тими, що в 1793 р. Як що перші і ненавиділи Париж і тільки з нехіттю терпіли його панування, то все ж таки вони були одушевлені конечною потребою відкинути ворога рідного краю через те, що його перемога загрожувала їм привернення февдального визиску, зворотом здобутих церковних і емигрантських дібр.

Для селян 1870 р. такої небезпеки від побіди Прусії не було. Так взяли серед них гору інтереси власної дзвініці, в світлі котрих втрата Ельзас-Льотарингії здавлася їм меньшим лихом ніж спустошення та тягарі війни. За винятком самих ельзас-льотаринців, які роспучливо до останнього моменту боронилися проти відлучення від Франції, поміж селянами і людністю дрібних міст Франції дуже швидко в бігу війни здобували ґрунт думки про мир. Ці думки повставали в супереч до радикального, войовничого Парижа, вони стали бойовим кличем реакції і монархістів.

Як в 1917 р. в Росії, так також в 1871 р. у Франції партія мира, партія воєнної втоми взяла гору над сторонниками продовження війни. Але ідея миру скріпила в 1871 р. не найбільш радикальних поміж радикалами, лише найбільш реакційних поміж реакціонерами.

8. лютого 1871 р. було вибрано національне зібрання, щоби заключити мир. Воно нарахувало 200 республиканців, а супроти того поверх 400 монархістів.

„Майже ціла провінція домагалася: „миру за всяку ціну“. Париж, навпаки, гукав: „війна не на життя, а на смерть“. Він вибирав . . . тільки людей, котрі мали доручення виступати за продовженням війни і ні в якому разі не допустити, щоби мир було куплено ціною відступлення території.“ (Люї Дюбрей, Комуна, Париж, Жіль Руфф)

12. лютого зійшлося національне зібрання в Бордо, 1. марта дало свою згоду на мировий договір, 516 голосами проти 107. Майже половину з цих 107 становили представники Парижа.

Національне зібрання було обране тільки для заключення мира. Тільки з огляду на це виборці голосували. Велику більшість реакціонерів в ньому належить приписувати не ворожости проти республіки, лише все пересилюючій потребі в мирі. З заключенням мира скінчилися і повновластя національного зібрання. На його місце повинно було бути обране нове, яке мало вирішити питання про конституцію. Ці вибори були, мабуть, випали би цілком инакше, як вибори до національного зібрання в Бордо, бо республіка ні в якому разі не зустрічала такої загальної неприхильности, як продовження війни. І справді, вибори до громадських рад, які відбулися 30. квітня 1871 р. в цілій Франції, дали велику республіканську більшість. Але власне через те, що тодішні „зубри“ з національного зібрання цього боялися, вони причепилися за свої мандати.

Якби вони не розкололися, вони проголосили би себе установчими зборами і без сумніву відбудували би монархію. Половина з їх були легітімісти, сторонники династії, яка до 1830 р. вважалася у Франції за законну. Друга половина — орлеаністи, оборонці династії, яка була встановлена революцією 1830 р. на місце попереднього предковічного королівського роду. Цей розлам урятував республіку, але не охоронив Парижа перед спільною ненавистю обох фракцій. Французська республіка не мала жадної иншої міцної опори, крім Парижу. І сила цієї опори безліч разів

показалася від 1879 р. Не можна було й думати про реставрацію монархії, доки Париж не був зовсім розбитий.

Що раз то все більше ремствували провінціялісти проти Парижа, проти роспустного, безбожного, войовничого, республіканського Парижа, не кажучи вже про його соціялізм. З перших же засідань давало національне зібрання як найголосніший вияв цій своїй відразі до Парижу. Героїчний Париж, котрий що-йно видержав страшну пятимісячну облогу, присвятивши себе обороні рідного краю, було тепер високими „батьками краю“ обпльовувано в як найлютіший спосіб.

Понизити Париж, відібрати йому будь-яку самоуправу, позбавити його становища як столиці краю, і нарешті обезброїти, щоби могти з повним безпеченством перевести монархістичний переворот, ось що було найважнішим завданням національного зібрання і голови вибраної ним екзекутиви — Тієра.

З цієї ситуації повстав конфлікт, який привів до вибуху паризького повстання.

Воно, як бачимо, було цілком иншого роду, ніж державний переворот большевиків, котрі черпали свою силу з потреби мира, котрий мав за собою селян, котрий в національному зібранні не бачив проти себе монархістів, лише соціял-революціонерів і соціял-демократів-меньшевиків.

Так само, як ріжні були вихідні точки большовицької революції і другої паризької комуни, так також були ріжні причини їх обох.

Большовики прийшли до влади через добре підготовлений державний переворот, який доставив їм за одним ударом цілий державний механизм, який вони заразже як найенергічніше і найбезоглядніше використали для політичного і економічного подолання своїх противників — всіх своїх противників — навіть пролєтарських.

Навпаки, повстання комуни ні для кого не було більше несподіваним, як для самих революціонерів. І

для великої їх частини цей конфлікт був зовсім небажаним.

Правда, наслідком революційних традицій тактика підготовленого збройного повстання мала багато прихильників серед парижан. Поміж соціялістами блянкісти були її головними представниками. Багато разів підчас облоги робили вони і другі по якобінському настроєні елєменти спроби повстань, але при цьому не находили вони потрібної піддержки, так, що ці спроби раз-у-раз розбивалися.

Так, під вражінням капітуляції Метца 31. жовтня вони роспочали були повстання, щоби добитися вибору парижського громадського представництва, комуни, роспочали не з соціялістичних, а з патріотичних мотивів, в інтересах більш енергійного ведення війни, так, як це зробила перша парижська комуна 1792—1794 року.

Частині національної гвардії, вірній урядові, вдалося без найменьшого кровопролиття задушити повстання тому, що правительственні війська зустрічались з дуже малим опором. Щоби зміцнити свою позіцію, правительство зарядило на 3. листопада народне голосування в Парижі. За уряд було подано 558000 голосів, а проти його не цілих 63000.

Не краще повелося прихильникам акції за всяку ціну і 22. січня, хоч вони завзято боронили дуже популярний тоді в Парижі патріотичний клич продовжування війни. Правительство саме проголосило неминучість капітуляції, що мало наслідком страшне обурення революціонерів, котре кінчилося більш кріваво ніж повстання 31. жовтня, та котре разом з тим було задушенно без особливих зусиль.

Ці неуспіхи змучили, розчарували, ослабили прихильників акції. 18. марта вони ще не були приготовані до нового повстання. Прихильники ж соціялістичного інтернаціоналу були, навпаки, від початку проти всякої спроби повстання. Скоро після повалення Наполєона вересневою революцією писав Маркс Енгельсові (6. вересня 1870):

„Саме я сів, щоби Тобі написати, коли приходить Серайє і заявляє, що він виїздить завтра з Льондону до Парижа, але щоби там задержатися ледви кілька днів. Головна ціль: полагодити там (в парижській федеральній раді) справи з інтернаціоналом. Це тим більше конечне, що сьогодня ціла „французська секція“ рушає до Парижу, щоби там робити дурниці від імені інтернцаіоналу. „Вони“ хочуть звалити тимчасовий уряд, закласти парижську комуну, назначити Піята французським послом в Льондоні і т. д.“

„Сьогодня я одержав від федеральної ради в Парижі проклямацію до німецького народу (яку я висилаю Тобі завтра), вкупі з негайним проханням до ґенеральної ради, випустити новий маніфест спеціяльно до німців. Це мав я запропонувати ще до сьогодняшнього вечора. Будь такий добрий, можливо як найскорше, вишли мені мілітарні гльосн (відзиви) про Ельзас-Льотаринґію англійською мовою, які підходили би для маніфесту.“

„Федеральній раді (в Парижі) я все відповів сьогодня докладно, і одночасно піднявся непріємної праці відкрити їм очи на дійсний стан справ.“ (Листування між Енґельсом і Марксом, IV, стор. 330.)

Мені було зроблено закид, що я є „здегенерованим епіґоном“ Маркса.

Революційна вдача і вульканичний темперамент були би його без сумніву загнали в табор большовиків. Ми тут бачили, як цей вульканичний темперамент в часі революції вважав своїм першим завданням „неприємну працю“, „відкривати очи на дійсний стан річей“ своїм товаришам, і що той самий темперамент, помимо всього вульканизму, в певних обставинах зміг пляновану революційну акцію назвати мало одушевляючим іменем дуниці.

Енґельс відповів Марксові 7. вересня:

„Що-йно відійшов Дюпон. Він був тут цілий вечір і дуже лютився з приводу чудесної паризької проклямації. Те, що Серайє їде туди, переговоривши попереду з Тобою, його почасти заспокоює. Його погляди в цій справі зовсім ясні і слушні: використання здобутої завдяки республіці свободи для орґанізації партії у Франції; активний виступ, як що буде для цього нагода після того, як орґанізацію партії буде вже переведено; задержання інтернаціоналу у Франції аж до заключення миру“.

10. вересня відповів на це Маркс:

„Скажи Дюпонові, що вповні годжуся з його поглядами".

Отже не **акція,** а **орґанізація** видавалася для цього вульканичного темпераменту найважнішим.

В цьому здержаному змислі і провадив свою діяльність інтернаціонал у Франції. Меньш від усього стремів він до того, щоби роспочати якусь необачну акцію.

Наведу лише один приклад. 22. лютого на засіданні парижської федеральної ради інтернаціоналу поставив один з членів внесення, улаштувати 24. лютого, в річницю революції 1848 р., **мирну** демонстрацію. Навіть ця мирна демонстрація показалася для більшости федеральної ради дуже невчасною з огляду на напружене положення. Перш за все виступив проти цього Франкель, який домагався, щоби хвилево всю силу було ужито на орґанізацію пролєтаріяту і на студії найпильнійших економичних питань, ґоловним чином питання про виплату відрочених підчас облоги чиншів за помешкання і питання про безробіття. Представники інтернаціоналу в національному зібранні, Мальон і Толєн, повинні були повідомити національне зібрання про бажання робітників.

На внесення Франкля федеральна рада постановила демонстрації не улаштовати, а дозволити поодиноким членам самім вирішати, чи мають брати вони в ній участь.

Все це свідчить, що ніякої справжньої потреби в повстанні не відчувалося.

Воно не було викликане революціонерами, а їхніми ворогами. Конечність війни довела до того, що пролєтаріят було прийнято в національну ґвардію і озброєно. Такий стан видавався елєментам, котрі купчилися навколо Тієра — землевласникам, фінансовим дукам, верхам бюрократії і армії — необчислимою в своїх наслідках небезпекою. Після підписання мира ніщо не видавалося їм більш пильною потребою, як

обезброєння пролєтарської частини парижської національної ґвардії. Це повинно було початися з одібрання їм гармат.

Привід до того, що в руках національної гвардії опинилися гармати, дали німецькі можновладці, поведінка котрих була „тою искрою, від котрої спалахнула порохова бочка“, як слушно сказав Буржен. (Жорж Буржен, Історія комуни, Париж, 1907, стор. 43.)

Безмірність в використовуванні перемоги лежить в сути воєнного ремесла. Завдання полководця полягає не тільки на тому, щоби перемогти, але й також в тому, щоби побитого ворога безглядно переслідувати аж до повного його розбиття і деморалізації. Але иншого роду завдання державного мужа, який, підносячись по-над перемогою, мусить мати на увазі умовини майбутнього співжиття з нинішним ворогом.

Обидва ці погляди майже в кождій війні стають в противенство один до одного. Наслідки є фатальними, як що мілітарний погляд на властивости ведення війни здобуде вплив і на політику. В 1866 р. Бісмаркові пощастило, хоча й з великими труднощами, взяти гору над мілітарним способом думання. Але власне успіхи 1866 р. дали пруському генеральному штабові видатне значіння, котре безконечно збільшилося побідами 1870 р. Бісмарк вже не міг нічого проти цього зробити, він мусів не тільки поступитися перед мілітарним способом думання, але й його власний політичний розум був ним збаламучений і затемнений.

Тому домагання анексії Ельзас-Льотарингії, яке продовжувало війну на цілі місяці, кинуло Францію в обійми Росії і приготовило сучасний погром Німеччини.

Але Ельзас-Льотарингія була все ж таки на якийсь час економічно і стратеґічно реальним здобутком. Але цим не вдоволилися, а намагалися додати до цього ще й пониження Парижа, цього зненавидженого німцями центру опору проти іхньої армії, і накинули французам 26. дня лютого постанову про вхід німець-

ких військ 1. марта в Париж і обсаду Елісейських полів.

Коли 27. лютого ця відомість стала відомою парижанам, вони відповіли загальним криком обурення і закликом до зброї, аби силою відкинути ворога краю. Майже всі куріні національної гвардії заявили свою готовність піти за цим кличем.

Лиш інтернаціоналісти знова показали свою зимну кров. Як шкодливим здавалося їм в данному моменті повстання проти внутрішнього ворога, так само згубним видавалося їм повстання проти ворога краю. Вони заклинали центральний комитет національної ґвардії залишити всяку спробу збройного опору, який міг мати в своїх наслідках тільки повторення юнської різні і затоплення республіки в крови парижських робітників. Вони запропонували, щоби національна ґвардія, замість ставити збройний опір, окружила би німців кордоном, який би їх цілком відділив і ізолював від паризького населення.

В останньому моменті центральний комітет дав себе переконати, і належить дякувати інтернаціоналові, що надута пиха німецьких переможців не спровокувала одного з найжахливіших в світовій історії вуличних боїв. Не німецькі, лише французські солдати мали бути тими, що улаштували парижському пролєтар ятові кількома тижнями пізніше ту кроваву баню, котрої так тоді побоювалися.

При здачі Парижа 28. січня цілий воєнний матеріял військ, що стояли в городі, було присуджено переможцеві, за винятком зброї національної ґвардії. Не тільки їхні рушниці, але також і їхні гармати, які доставила їм не держава, а місто Париж.

Коли німці війшли в Париж, уряд не постарався про те, щоби заховати ті гармати, які стояли в районі, котрий мав бути занятий переможцями. Для нього було більш бажаним, щоби ними заволодів ворог краю, аби лише цим було ослаблено ворога внутрішнього. Але національна гвардія була обережна і заховала

заздалегідь гармати, в кількости 400, в тих частинах города, до яких німці не мали доступу.

Після заключення миру найбільшою турботою правительства було дістати в свої рукі ці гармати. З цього повинно було початися обезброєння пролєтарської частини парижської національної гвардії.

Національне зібрання загрозило обезголовити і обезстоличити (décapiter et décapitaliser) Париж. Для цієї цілі воно постановило не засідати в Парижі. З великими труднощами пощастило Тієрові переконати його в тому, щоби воно дало свою згоду на перенесення місця свого осідку недалеко Парижа, до Версалю — з Бордо, де воно було досі. 20. марта хотіло воно зійтися у Версалі. Вже перед тим воно повинно було одержати запевнення, що від Парижа йому нема чого боятися. Тому 18. марта було призначено конфіскацію гармат.

Тієр вважав найрозумнішим викрасти їх потайки, а не відбирати їх одкрито, ґвалтом. О 3-ій годині вночи, коли цілий Париж спав, декільки полків обсадили Монмартр, де гармати стояли без всякої сторожі, і намагалися їх забрати. Але на превелике диво забули взяти з собою потрібних для цього коней. За ними мусіли що-йно посилати, а в межичасі пронюхали це парижане, скоро-, з хвилини на хвилину почав зростати натовп, котрий заклинав салдатів залишити гармати. Це мало успіх. Військо, яке жило з парижським населенням, воювало вкупі з ним проти ворога, яке разом з ним вссало погорду до бездарних ґенералів, браталося тепер з народом і національною ґвардією. Ґенерал Лєконт, який дав наказ стріляти до безборонної маси, досяг тим лише того, що його власне військо звернулося проти його, арештувало і розстріляло його.

Цей розстріл належить до терористичних актів, в яких обвинувачували комуну. До цього додають ще також розстріл ґенерала Тома, якого було зловлено цього ж ранку 18. марта в цивільному вбранні серед

натовпу, коли він робив якісь записки. Його покарано як шпіона. Вже 28. лютого якогось поліційного агента, котрого застукали, коли він робив свою шпіонську службу, було кинуто в Сену, де він і втопився.

Ті, котрі ці вчинки беруть на карб комуни, забувають, що ці останні мали місце тоді, коли ще комуни не було. Але в цьому не можна теж обвинувачувати і парижське населення. Кожде з цих вбійств було доконано не цивільним населенням, а військом. Вони були відзнакою не пролєтарського способу думання, лише способу думання мілітаризму, який звик не дуже церемонитися з людським життям. І ті приятелі людства, котрі обурювалися на солдатів за розстріл їхнього кровожадного генерала, нічого не говорили би проти того, коли би ті ж самі солдати розстрілювали жінок і дітей.

„Замісць того, щоби розстрілювати жінок і дітей, його власні салдати розстріляли його самого (генерала Лєконта). Вкорінені звички, які прищеплювалося солдатам під нагаєм ворогів робітництва, самозрозуміло не тратяться в тому моменті, коли ці солдати переходять на сторону робітників“. (Маркс, „Горожанська війна у Франції“, стор. 38.)

Поскільки національна гвардія брала участь в цих вчинках, вона мала на меті не допустити до проливу крови. Дійсно, вона, часами з небезпекою власного життя, добилася того, що з арештованих обуреними солдатами офіцирів було вбито лише вище зазначених, решті ж дано було змогу втікти.

19. марта центральний комітет національної гвардії негайно протестував проти того, немовби то він був чим-небудь причасний до цих вище згаданих кровавих вчинків. В заяві, яка була поміщена в офіціяльному орґані комуни від 20. марта, поміж иншим говориться:

„Ми заявляємо з обуренням: кровавий бруд, яким стараються оплюгавити нашу честь, являється низькою підлотою. Ніколи ніхто з нас не ухвалював засудів смерти, ніколи національна гвардія не брала участи в поповнювані якогось злочину“.

Це був сильний осуд не тільки обвинувачуючих, але також і тих вчинків, яких ініціятиву закидувалося національній ґвардії.

Через перехід військ на сторону народу, урядові лишилося тільки два виходи: або піти на уступки обуреним масам, з ними пертрактувати, або втікти. Тієр не хотів нічого знати про переговори, він втік в безголовлі разом з своїм урядом з Парижа і з поспіхом забрав всі ті війська, котрі ще не були заражені повстанчим духом. Він віддав навіть всі форти Парижа, між ними і головний форт Валєрійської Гори (Mont Valerien).

Коли парижане були би переслідували Тієра, можливо, що їм було би вдалося взяти владу в свої руки. Уступаючі з Парижа війська були би не ставили найменьшого опору. Це підтвердили опісля їхні генерали. Тоді була можливість утворення нового правительства, яке, звичайно, ще не могло провести соціялізму — для цього ще не були дозріли відносини. Але воно могло би розвязати національне зібрання і перевести вибори нового з програмою: зміцнення республіки, самоврядування громад, включаючи і Париж, заступлення постійного війська міліцією. В той час комуна не ставила більших вимог. І цю програму можна було перевести в життя при даних відносинах Франції.

Але Тієр відступив без перешкод. Йому дозволено забрати свої війська, реорґанізувати їх в Версалі, підняти в них духа і зміцнити.

Втеча міністрів нікого так не заскочила як парижан. Не було ніякої орґанізації, котра зараз заняла би місце утікаючих можновладців і могла би взяти провід в подіях. Ще ранком 19. марта був Париж без якого-будь правительства. Через фактичний стан справ місце правительства заняв центральний комітет національної ґвардії, орґанізація без твердої програми і без ясної тактики. Він відразу зняв з себе відповідальність тим, що довірив всю владу одній людині, Ліллієві, якому передано було головне ко-

мандування в Парижі. Це був найменьш придатний чоловік, якого собі тільки можна подумати, — пяниця, про якого не знати, чи

„був він більше дурнем чи зрадником, чи навпаки. Цей чоловік на протязі 48 годин наробив стільки, скільки можна було зробити за цей час грубих промахів і непоправних помилок . . . Але цей нещасливий вибір Ліллів був зрештою лише показчиком, характеристичною ознакою цілої ситуації.“ (Дюбрей, Комуна, стор. 283.)

Що-йно 3. квітня було рішено виступати проти Версалю. Але те, що 19. марта було би принесло певний успіх, стало причиною загину 3. квітня. Надія, що солдати знов перейдуть на сторону парижан так як 18. марта, гірко завела. Паризька національна ґвардія зустріла завзятий і переважаючий опір, який її відкинув назад. Відтоді вона змушена була обмежитися на обороні, на обороні проти цілої Франції. Тоді вже був рішений її кінець. Але з цього моменту паризьке повстання стало чисто пролєтарським. До цього часу хиталися широкі кола буржуазії, чи не стати їм на його сторону. Тепер вони полишили пролєтаріятові самому вести боротьбу.

Зовсім инакше, як 18. марта 1871 р. в Парижі, відбулося повстання 7. листопаду 1917 р. в Петербурзі. Воно було приготоване революційним комітетом, який орґанізував сили робітників і солдат для наступу на правительство, котре тоді в Петербурзі таксамо мало, як Тієр в 1871 р. в Парижі, мало за собою сили.

Звичайно, негайна обсада всіх позіцій влади в столиці не була би рішила перемоги большовиків, якби в цілій державі відношення сил не уклалося би для них краще, ніж в 1871 р. для Парижа.

Коли Керенський втік до Гатчини так, як Тієр до Версалю, він не міг розрахувати на селянство, котре стояло би за ним. Селянство а разом з ним і армія перейшли в Росії на сторону революціонерів, які здобули столицю. Це дало їхньому режімові силу і тривалість, котрої бракувало паризькому повстанню.

Однак до цього режіму долучився також економічно-реакційний елємент, яким паризька комуна не була обтяжена. Її диктатура пролєтаріяту ніколи не опиралася на селянські ради.

б) Робітнича рада і Центральний Комітет.

Паризька комуна і совітська республіка основно ріжнилися в своїх вихідних точках. Не меньше також в своїх орґанах та методах.

Правда, паризька комуна знала також орґанізацію, яку можна прирівняти до ради робітничих і солдатських депутатів. Її становище остільки було подібним до становища російської революції, що перша так само як остання прийшла після деспотичного режіму, котрий не допускав ніяких масових публічних політичних орґанізацій і котрий ще назадовго перед своїм розгромом забороняв професійні орґанізації.

Як російські робітники в 1905 і 1917 р., так і французські робітники після 11. вересня 1870 р. не мали сильних політичних і професійних орґанізацій, котрі могли би зробити їх спосібними до одностайної боротьби. Це була, як ми бачили, одна з причин, яка спонуковала Маркса так дуже бажати, щоби робітники використали перш за все нову республіку для своєї орґанізації і науки і щоби таким чином вони стали зрілими до панування, а не для того, щоби передвчасно змарнувати свої сили в переворотах, які навіть в найбільш корисному випадку не обіцювали їм трівалого панування.

Але коли вони прийшли до влади не шляхом перевороту, а завдяки накиненій їм пробі сили, вони мусіли подбати, як зарадити недостачі політичної і професійної орґанізації тими помічними засобами, які було в них під руками.

Для російських робітників такі засоби було дано в орґанізації великих підприємств.

„Сучасна індустрія перетворила малі робітні патріярхального майстра в велику фабрику промислового капіталіста. Робітничі маси, скупчені в фабриці, орґанізуються по солдатськи. Їх, як звичайних солдатів промисловости, віддається під догляд цілої ґієрархії підофицирів та официрів.“ (Енґельс — **Маркс**, „Комуністичний маніфест“.)

„Промислові солдати“ тої чи иншої фабрики потрібували лише замінити настановлених капіталістами підофицирів і официрів виборними, і фабрична орґанізація ставала клясовою орґанізацією фабричних робітників. Так прийшли пролєтарі Росії до заведення робітничих рад. Вони в відношенні до партії і професійної орґанізації більше розвинених країв не являються якоюсь вищою формою пролєтарської орґанізації, лише часовим помічним средством за браком згаданих орґанізацій.

Паризькі робітники не роспоряджали цим помічним средством. Паризька промисловість була здебільшого люксусовою, а не масовою промисловостю. Ще в часі другої комуни переважали в ній „малі робітні патріярхального майстра“, тим часом як „великої фабрики індустріяльного капіталіста“ майже цілком бракувало, в противенстві до промисловости в Росії, особливо Петербурга. Російська держава виявляє свою економічну відсталість в незначнім розвиткові промисловости, в малому числі промислових робітників супроти селян. Але те, що там є з капіталістичної промисловости, має всі найновші типові ознаки великого підприємства.

Паризькі робітники мусіли хапатися за друге помічне средство, яке мало заступити їм брак потрібної політичної і економичної масової орґанізації; вони нашли його в **Національної ґвардії.**

Революція 1789 р. довела до того, що в цілій Франції, а з окрема в Парижі, народ озброївся. Це озброєння служило двом цілям. Нищі кляси, пролєтарі і бідніші дрібні міщане, озброювалися і орґанізувалися для повстань. Революція не принесла їм того, чого вони потрібували, і по фактичному стану справ,

й не могла їм принести. Звідси й їхнє постійне змагання збройними повстаннями гнати революцію все далі і далі.

Иншим було положення буржуазії, капіталістів, заможних дрібних міщан і більш-меньш добре ситуованих інтеліґентів. Революція 1789 р. принесла їм те, чого вони потрібували; вони озброювалися і орґанізувалися для оборони здобутого на два боки — так проти реакційних сил, які хотіли відреставрувати февдальний абсолютизм, як і проти нищих верств, які нетерпеливо напирали що раз більше вперед. Їх збройною орґанізацією була власне національна ґвардія.

В цих революційних боротьбах побідила буржуазія, а разом з нею укріпилася орґанізація національної ґвардії, як оборона посідаючих кляс, яка сама іменувала своїх официрів і супроти правительства мала певну самостійність.

Найвищого значіння досягла національна ґвардія підчас юльського королівства, 1830—1848 р. Але вона не змогла його врятувати, і показала себе в 1848 р. дуже ненадійною. Наполєон III. після свойого перевороту позбавив її самостійности, а саме права вибору официрів. А проте він не зважувався знести її зовсім.

Прийшла війна 1870 р., прийшли перші поражки. Знов отчизна була в небезпеці, збудився дух 1793 р., традиції переможної боротьби проти цілої Европи під клічем levée en masse, збройного повстання цілого народу.

Під напором цієї ситуації законодавчий орґан в Парижі, 11. серпня, на внесення Жіля Фавра прийняв закон, який перемінив національну ґвардію з орґанізації горожанської оборони на загально-народнє рушення. До 60 старих курінів національної ґвардії в Парижі, які було набрано з посідаючих кляс, долучилися тепер 200 нових курінів бідніших кляс, які навіть одержали право іменувати своїх официрів.

Таким чином нові куріні національної ґвардії в Парижі стали дійсними орґанізаціями пролєтаріяту.

Новий закон про це поширення національної ґвардії являвся вислідом не дозрілої розваги, а наглого переляку. Скоро самі батьки перелякалися своєї дитини, і тоді постановили вони вжити всіх заходів, щоби не дати їй зміцнитися. Не було сили, яка перешкодила би парижському пролєтаріятові озброюватися, але військова влада Парижа під командою Трошї зробила все, що було можливо, аби не дати національній ґвардії зорґанізуватися в боєздатне військо. Цим вони зраджували свій рідний край, але вони боялися парижських робітників більше, ніж солдатів Вільгельма.

З початком облоги находилося в Парижі 100 000 лінійних військ і 100000 мобілізованих ґвардійців. Коли припустити, що з більше ніж 300 000 національних ґвардійців 200 000 були боєздатні, то разом була армія в 400 000 чоловік, яким німці, які були роскинені на широкій простороні перед Парижем, ніколи не могли протиставити більше, як половину.

Часу для вишколення національної ґвардії було досить — аж від серпня місяця.

Отже супроти німців, головнокомандуючий Парижа мав в свойому роспорядженні велику перевагу; коли би йому вдалося проломити в одному місці залізний обруч, яким було замкнено Париж, то для німецької армії були би дуже малі надії виграти війну.

Але передумовою всього цього було своєчасне мілітарне вишколення національної ґвардії. А цього саме і боялися. Краще було програти війну і віддати Ельзас-Льотаринґію ворогові.

Парижане це почували і тому була в них така ненависть до можновладців, які зрадили Францію.

Коли впав Париж, а національне зібрання було обрано і його ненависть проти республіки і проти столиці в найбільш провокаційний спосіб вийшла на світло денне, тоді парижане зрозуміли, що вони йдуть на зустріч дуже тяжкому конфліктові. Єдина сила, на якій вони могли спертися, була національна ґвардія.

Вже підчас облоги революційні куріні стояли в тісному звязку поміж собою, тепер вони злучилися в один союз, в федерацію, і через те їх називали федералістами.

15. лютого зійшлися вперше делеґати революційних курінів, щоби радити над справою федерації. Вони встановили комісію для вироблення статутів, які були предложені другим зборам 24. дня лютого. Але збори були тоді, коли боялися вже приходу німців, занадто схвильовані, щоби могти радити. Засідання було перервано, щоби взяти участь в революційній демонстрації на плаці Бастиллі.

В слідуючих днях повстав тимчасовий центральний комітет національної ґвардії, що було конче потрібним з огляду на очікуваний прихід німців, щоби запобігти безголовлю. До дефінітивної орґанізації привело доперва зібрання делеґатів 3. дня марта. Було постановлено ,обрати центральний комітет національної ґвардії, складений з представників від 20 районів Парижа, по три від кождого. Двоє з цих представників обиралося леґіоновою радою, третій начальником куріня леґіону. Куріні одного району творили разом леґіон. 15. дня марта зібралися обрані як постійний центральний комітет і замінили істнуючий досі тимчасовий комітет.

Через те, що цей центральний комітет був обраний національними ґвардіями, можна його назвати солдатською радою. Але він був обраний пролєтаріятом і пролєтарськими близко йому стоячими національними ґвардіями, бо куріні богачів не брали в ньому участи. По відомостям центрального комітету, 18. дня марта з 260 курінів паризької національної ґвардії, 215 стояло на його стороні.

Отже постільки була це певного роду робітнича рада. Через те також можна його порівнати з центральним комітетом робітничих і солдатських рад. Але мимо цього паризька комуна не була радянською республікою.

Коли 18. дня марта правительство втікло і залишило державну владу не обсадженою, ця остання силою самого факту перейшла до рук центрального комітету. Це була єдина орґанізація в Парижі, яка ще користувалася загальною повагою, хоч всі її члени були зовсім невідомі люде.

19. дня марта центральний комітет зібрався на нараду, що робити. Як це звичайно буває, так також і цим разом формулували питання як „або-або", в той час, коли була би на місці формула: „як те, так і друге." Так, напр., соціялісти широко спорили над питанням — чи реформа, чи революція, замісць сказати собі, що боротьбу за реформи і стремління до революції належить вести в той спосіб, щоби один з цих рухів не виключав другого, а, навпаки, підпирав би його.

19. дня марта в центральному комітеті одні домагалися походу на Версаль, другі щоби звернутися з відозвою до виборців, щоби було вжито рішучих революційних заходів. Так наче б то кожен з цих кроків не був потрібний і один з них виключав другий. Центральний Комітет рішився спочатку тільку на один з цих кроків, він здавався йому найбільш потрібним: він хотів показати, що на стороні парижського повстання стоїть більшість виборців і таким чином хотів надати повстанню можливо більшу моральну вагу. Це бўла зовсім слушна думка, але було би ще більше правильно моральний авторитет загального права голосування, протиставлений ворогові, який старався опертися на армію, зміцнити за допомогою військової сили.

Якнайскорші вибори до комунальної управи Парижа на основі загального права голосування, до яких цісарство не допускало парижан, були, звичайно, справою невідкладною. Зараз після знесення цісарства, в вересні 1870 р., парижські робітники добилися у нового тимчасового уряду запевнення, що скоро почнуться вибори до комуни. Недодержання цієї обіцянки не мало причинилося до заворушень підчас облоги.

Повстання 31. дня жовтня і 22. дня січня відбулися під кличем: „хай живе комуна“!

Тому як найскорше росписання виборів до комуни ставало конечним. Вибори було призначено спочатку на 22. марта, опісля на 26. Центральний комітет вважав себе лише часовим заступником представників народа, обраних на підставі загального і рівного виборчого права.

„Journal Officiel de la République Française sous la Commune“ від 20. марта оголосив горожанам Парижа:

„Через три дні вас покличуть до свобідних виборів паризького громадського представництва. Після того ті, яких лише скрайня потреба примусила взяти владу в свої руки, складуть свої тимчасові повновластя в руки представників, обраних народом.“

Представники центрального комітету не спинилися на обіцянці: після того, як уконституювалася комуна, центральний комітет передав їй свою владу 28. дня марта. Він навіть удавав, що зовсім розвяжеться. Але комуна на цьому не настоювала і таким чином він існував дальше при комуні, як частина її військового апарату. Це не сприяло упрощенню справ і уодностайненню воєнного командування, але центральний комітет ніколи не намагався порушити засади, що верховна влада прислуговує вибраним загальним голосуванням. Він ніколи не підносив претенсій, що вся влада повинна належати робітничим і солдатським радам, то-б-то, в данному випадкові центральному комітетові.

В цій точці була, отже, паризька комуна повним противенством російської совітської республіки.

А проте Фридрих Енгельс писав 18. дня марта 1891 року, в день двайцятьлітньої річниці паризької комуни:

„Ви хочете знати, панове, як виглядає диктатура пролетаріяту? Пригляньтеся паризькій комуні. Це була диктатура пролетаріяту.“

Бачимо, що Маркс і Енгельс в жадному разі не розуміли під цією диктатурою знесення загального, рівного виборчого права або демократії загалом.

в) Якобіни в Комуні.

26. дня марта було обрано 90 членів комуни. Між ними 15 членів правительственної і 6 буржуазно-радикальної партії, котрі стояли в опозиції до правительства, але були проти повстання.

Совітська республіка була би ніколи не дозволила, щоби подібні контрреволюційні елєменти виставляли себе як кандідатів, не говорити вже про допущення їхніх виборів. Комуна, відповідно до своєї пошани до демократії, не робила найменьших перешкод виборові своїх буржуазних противників.

Як що їх праця в комуні скоро скінчилася, це залежало від них-же самих. Товариство, в яке вони попали, їм не відповідало, і вони поспішили з ним роспращатися. Деякі ще перед зборами вибраних, другі в перших днях комуни. Виступлення їх, а також деякі подвійні мандати зробили потрібними додаткові вибори, які одбулися 16. дня квітня.

Велика більшість членів комуни стояла по стороні повстання. Між тим поміж революційними членами комуни навіть не всі були соціялісти.

Більшість становили звичайні революціонери. Богато з їх керувалося прінціпами 1793 р., традіціями якобинства. Деякі, як напр. Делєклюз і Піа, вже в 1848 р. належали до відновленої тоді партії гори, не мало з них, позбавлених завдяки політичній боротьбі свого звичайного професійного зарібку, стало професійними змовниками і революціонерами. Старі між ними жили цілком в традіціях минувшини і зовсім не цікавилися новими відносинами і поглядами.

„Другі, молоді, були часто грубими, властними людьми, без твердих засад, часами героями фраз, котрі бавилися тепер в повстання, як перед тим бавилися в війну, роскидали порожніми словами і на цьому задовольнялися. Революціонизм і тих і других був звернений лише на зверхні форми, був поверховим і навіть у кращих з них обмежувався на самому лише теоретизованні.“

Такий осуд про них доброго революціонера Дюбрейля. (Комуна, ст. 332).

Більша частина серед їх не розумілася зовсім на соціялізмі, не мало з них ставилося до його просто вороже, передусім Делєклюз. Не можна їх назвати буржуазними політиками в тому змислі, наче б то вони заступали інтереси посідаючих кляс. Навпаки. Вони стояли по стороні нисчих кляс, так само стреміли до їхнього панування, як це робили і члени партії гори в 1793 р. Але так само як ці останні, вони не могли вийти понад буржуазні власницькі і правні відносини, і постільки творили вони буржуазний елємент. Це була більшість серед революціонерів комуни. Лише мало з них належало до робітництва. Поміж ними находимо покараних урядовців, аптекарів, винахідників, адвокатів, а перш за все журналістів.

Від якобінів відріжнялися блянкісти — числом 7, між ними сам Блянкі, який одначе не міг зайняти в комуні свойого місця. Як мало блянкісти були приготовані на повстання 18. марта свідчить те, що Блянкі незадовго до повстання виїхав з Парижа для поправки свойого здоровля. 17. дня марта його було арештовано в Фіжак (Департаменті Льо).

Блянкісти погоджувалися з якобінами в змаганні, через повстання нисчих кляс опанувати Париж, а через його і Францію методами і средствами ґвалтовного режіму. Але вони перевисшали якобинізм в своїй свідомости, що цього панування не досить, щоби визволити визискуваних, як його не буде використано для того, щоби створити цілком новий суспільний лад. Отже, вони були соціялістами. Але у них все політичний інтерес переважав над економічним. Вони не студіювали економічного життя, не старалися набути сістематичного економічного знання, що прикривали вони вигідним і часто після них повторюванним всякими неуками виправдуванням, що вони не хотять дати себе зашнуровати в якусь доґму. Вони не хотіли „дати себе одурити“ — „пересудами“ і „шкільними супереч-

ками". Як що пролєтаріят буде у влади, він буде знати, що має робити. Головне завдання, це дати (створити) йому цю владу і засобом до цього вважали вони підготоване повстання.

Бідою їх було тільки те, що повстання, які вони приготовляли, все не мали щастя. А одно, щасливе, застало їх неприготованими.

Тим часом блянкістська наука не ставила великих вимог до богатства думки, а вимагала лише негайного чину, акції. Вона дуже притягаючо впливала на людей діла. Мимо цього вона находила поміж інтеліґентами, а саме поміж студентами, більшу прихильність, ніж поміж робітниками.

Числове відношення цих елєментів в партії блянкістів того часу стає ясним, м. и., з слідуючого. 7. дня листопаду 1866 р. в одному з парижських кафе було застукано поліцією тайне зібрання блянкістів і учасників його було арештовано. Було їх 41, з них кожен подавав своє заняття. Нараховано поміж ними 14 ремісників, 4 торговельних помічників, 13 студентів, 6 письменників, 1 адвоката, 1 ремісничого майстра, 1 рантіє, 1 самостійного купця. Число студентів було би ще більше, але 7. дня листопаду ще не скінчилися ферії і богато студентів ще не приїхало до Парижу.

Це зібрання було характеристичне для блянкізму не тільки своїм складом, але також своєю ціллю.

В вересні 1866 р. відбувся в Женеві конґрес інтернаціоналу, і блянкісти були на його запрошені. Блянкі заборонив брати участь в конґресі, але двох делєґатів, адвокат Прото і урядовець Гумберт, все таки туди поїхали. Це викликало велике заворушення в таборі блянкістів. Бо до його традіцій належала диктатура не тільки пролєтаріяту, але також і провідника в партії. Обидва роди диктатури були по суті тісно між собою звязані. Вперше від часу істнування блянкістської орґанізації було поступлено наперекір наказові голови партії. Досі кождий такий наказ сліпо виконувалося. І опісля також цього придержувалося.

Засідання від 7. листопаду було скликано з метою поставити Прото перед суд. Але заки прийшло до рішення, засідання було розбито; поодинокі члени змогли втікти, серед них і сам Прото, иньших, як ми бачили, було арештовано. (Порівн. Ш. да Коста, Блянкісти, Париж 1912, стор. 17—22).

Поміж блянкістами комуни ми знов находимо адвоката Прото, а також двох з арештованих 7. листопаду: адвоката Тридона і студента Рауля Ріґо. Серед иньших вибраних Блянкі був юристом і медиком — він студіював обидві науки, — Ед — аптекарем і Ферре — рахівником.

В цілій фракції блянкістів ми находимо тільки одного робітника, мідника Шардона.

Серед вибраних в комуну членів інтернаціоналу, двоє стояли в звязку з блянкістами: відливач Дюваль і студент Вейан.

Бачимо, як сильно серед блянкістів переважали інтеліґенти.

В середині самої комуни якобіни і блянкісти ледви чи займалися економічними питаннями. Війна проти Версалю, поліція в Парижі і боротьба проти церкви, — це були завдання, яким вони посвячували себе. Також останню боротбу вели вони так само, як і воєнну проти Версалю, поліційну проти його союзників в Парижі, — за допомогою методів насильства — чи то проти людей, чи то проти їхніх виразів.

г) Інтернаціоналісти в Комуні.

Третю групу в комуні творили члени інтернаціоналу, в числі 17 душ, майже виключно прудоністи.

Прудонізм стояв в самому рішучому противенстві до блянкізму і якобінізму. Терористичний режім в 1793 р. був для його не гідним наслідування, а відстрашаючим прикладом. Він бачив дуже ясно слабість режіму і неминучість його неуспіху. Він розумів, що саме здобуття політичної влади пролєтаріятом нічого не змінить в його клясовому положенню, не

знищить його поневолення, що цього можна досягти не політичним, а тільки економічним переворотом. Все це спонукувало прудонізм ставитися з недовіррям до блянкістських методів повстання і тероризму, але не меньше також і до ідеї демократії. Паризький пролєтаріят здобув вже її в лютневому повстанні 1848 р., а що він з того мав?

Прудонізм був перенятий глибоким недовіррям до політичної визвольної боротьби пролєтаріяту, до його участи в політиці.

Нині висовується знова подібні погляди і представляється нам їх як найновіші здобутки соціялістичної думки, продукти досвідів, яких Маркс не знав і не міг знати. А проте це лише нові варяції старих думок, що мають вже більше як пів століття за собою і які Маркс сам поборював і подолав.

Правда, нинішня інтерпретація цих поглядів показує одну малу зміну. Але через те вони ще не стали більш слушними. Прудон показував безсильність **політики** в справі визволення пролєтаріяту, котре може бути здійснене тільки в наслідок економічного перевороту. Нині проголошують безсильність **демократії,** яка буцім то нездатна визволити пролєтаріят як довго він нидіє в кайданах капіталізму.

Але коли економічне визволення мусить попереджати політичне, тоді льогично всяка політична діяльність пролєтаріяту, якого б роду вона не була, є безхосенною.

Тоді, як блянкізм односторонно і виключно мав на увазі тільки політичну боротьбу проти державної влади, прудонізм так само односторонно і виключно шукав засобів, якими пролєтаріят сам міг би визволитися економічно, без допомоги державної влади.

Через те блянкісти закидали прудонізмові, що він знеохочує робітників, здержує їх від боротьби проти другого цісарства, під яким він сам (прудонізм) процвітав. Також Маркс обвинувачував Прудона, що

„він залицяється до Л. Бонапарта, що на ділі старається він виправдати його перед французьким робітництвом“ (в його зазиві від січня 1865 р., надрукованім в німецькому виданні „Злидні фільософії“, 2. накл., ст. XXXII).

Але за те у прудоністів через те, що для них економічний момент був в першій лінії міродайний, далеко гостріше, ніж у блянкістів проявилася свідомість клясового противенства поміж пролєтаріятом а буржуазією і розуміння того, що пролєтаріят має визволитися тільки власними силами. Коли ці останні були в високій мірі партією студентів, то прудоністи творили за часів другого цісарства дійсну робітничу фракцію.

Коли в 60 роках робітничий рух збудився всюди зі свойого мертвого сна, в який він попав через реакцію після 1848 р., і коли творився інтернаціонал робітників, то у Франції прудоністи були першими, що прилучилися до нього — вистарчаюча для Блянкі підстава, як це ми бачили, заборонити своїм прихильникам участь в ньому.

В інтернаціоналі вони пізнали нову для їх практику і нову теорію, котра відкинула їх від одностороннього прудонізму тим скорше, що власне в часі закладання міжнароднього робітничого союзу помер їх провідник Прудон (19. січня 1865 р.), а у Франції повстали нові умови для клясової боротьби.

Прудон хотів чисто економічного робітничого руху без політики. Такий рух міг би бути лише тоді, коли би він відмовився від всякої боротьби, котра могла би привести його до конфлікту з державною владою. Цілком мирні засоби і кооперативні товариства, вимінні банки, каси взаємної допомоги мали би визволити робітників. Такі думки були можливі в Парижі, якого промисловість, як вже сказано, мала ще дуже мало великоіндустріяльних рис, де капіталіст-визискувач представлявся робітникам більше в формі фінансового капіталіста, що бере проценти, та купця, котрий ніс на ринок продукти праці, ніж в формі промислового підприємця.

В інтернаціоналі пізнали французькі прудоністи великий англійський промисловий капіталізм і робітничий рух, котрий йому відповідав і котрий клав головну вагу на боєві економічні орґанізації, на професійні спілки, страйки, про які Прудон і знати нічого не хотів.

Над цією практикою стояла теорія, котра спиралася на як найглибшому розумінні законів сучасного суспільства і загалом громадського життя, теорія, яка була відома і зрозуміла дуже невеликій кількости членів інтернаціоналу, але якої творець завдяки своїй духовій висшости наповнював своїм духом цілу діяльність інтернаціоналу.

Теорія Маркса подолала так односторонність прудонізму, як і блянкізму. Разом з прудонізмом признавала вона, що економічні відносини являються основними, і що без їх зміни ніяка політична зміна, якої форми вона не була би, не в стані визволити пролєтаріяту. Але не в меньший мірі признавав Маркс конечну потребу здобуття державної влади, щоби зломити панування капіталу і аби перевести конечно потрібні економічні зміни в цілях визволення пролєтаріяту.

Основне значіння економічного чинника здобуло у Маркса зовсім иншого характера, ніж у Прудона. В його очах економія робила політику не зайвою, а навпаки потрібною; від неї залежав характер і вислід політичної боротьби і її обратного впливу на економію. Самі ж економічні відносини він розглядав як постійно йдучий наперед процес, який, як політичний результат, робить сьогодня можливим, а завтра неминучим те, що вчера було ще неможливим.

Студії над економічними відносинами і тенденціями і пристосування до них данних політичних цілей і методів — ось в чому полягало для його відношенням поміж економією і політикою. Натомість блянкісти і прудоністи цілком нехтували таким історичним розумінням. Для їх завдання полягало не в тому, щоби в кождому даному моменті на основі досліду економічних відносин розслідити, що є можливим і що потріб-

ним, лише в тому, щоби найти спосіб, котрий при всіх обставинах, при всіх історичних і економічних умовах давав би бажаний їм вислід. Найшли соціялісти відповідний спосіб, тоді є вони в стані перевести соціялізм, де лише схочуть. Нам здавалося, що за допомогою марксізма ми подолали вже цей спосіб думання, але нині він знову пишно зацвів. Знов чи то в Москві, чи то в Будапешті не питають, яка політика можлива і потрібна при даних економічних умовах, лише виходять з того погляду, що через те, що соціялізм бажаний пролєтарям негайно, завданням соціялістів скрізь, де вони приходять до влади, є переводити його в життя. Їх завдання полягає не в тому, щоби розслідити, чи це можливо і поскільки можливо, а в тому, де найти той камінь мудрости, той універсальний лік, що при всяких обставинах міг би створити соціялізм. І думають, що мають питання вирішеним через проголошення диктатури на основі радянської сістеми. Підчас другого французького цісарства блянкісти думали, що відкрили камінь мудрости в повстанні, а прудоністи у виміновому банкові.

Завше лише не багато людей вповні розуміло Маркса. Теорія Маркса вимагала занадто великої праці думки і занадто великого підпорядкування особистих бажань і потреб пізнанню обєктивних відносин. А проте, загалом, вказані Марксом і Енгельсом засоби, шляхи і цілі кінець-кінцем завше здійснювалися через те, що за них говорила льогика фактів.

Так, також поміж французькими інтернаціоналістами марксівський спосіб думання помалу витиснув прудонівський.

Як тільки у Франції віджив робітничий рух, професійні організації і страйки стали неминучі. Цісарство старалося направити цей рух на законні, неполітичні шляхи і дозволило в 1864 р. на творення професійних організацій, як також переводження страйків — в тому самому році, коли було закладено інтернаціонал. Його члени—прудоністи—були не тільки

примушені йти в купі з наново відживаючим робітничим рухом, але відносини поставили їх, як найбільше визначних представників економічних інтересів робітничої кляси, на чолі її орґанізації і рухів. Це неминуче повело до того, що вони мусіли попасти в конфлікт з державною владою. Так прийшли вони на шлях політичної боротьби, боротьби проти цісарства.

При таких умовах, мишлення французьких інтернаціоналістів, в своїх вихідних точках прудоністичне, що раз більше переймалося марксівською ідеольоґією. Але коли вибухнуло повстання комуни не було ні одного з них, якого можна було би назвати марксістом. Вони втратили свою стару прудоністичну основу, а нового сильного ґрунту ще не здобули. Їх поняття були досить неясними. Все ж таки вони були тими членами комуни, які найпільніше досліджували економічне життя і найкраще були обзнайомлені з його потребами.

Вони творили дійсне робітниче представництво в комуні. Ліссаґаре говорить про це:

„Називали комуну правительством робітничої кляси. Це велика помилка. Робітнича кляса брала участь в боротьбі, в управі і лише її дух зробив цеї рух великим, але в правительстві вона брала дуже мало участи ... Голосування від 26. дня марта дало на 70 душ вибраних лише 25 робітників.“ (Історія Комуни 2. накл., ст. 145.)

Але з цих 25. належала більшість — 13 — до інтернаціоналу, який в комуні мав тільки 17 представників. Лише 4 поміж інтернаціоналістами не були робітниками, і з них один студент Вейян схилявся до блянкістів. Поміж 13 інтернаціоналістами, які вийшли з робітництва, ми находимо найвизначніші голови комуни, переплетника Варлена, каменяра Тейсса, маляра Мальона, ювилера Франкля.

Відповідно до позиції їхньої партії, вони залишили якобінам і блянкістам справи звязані з ґвалтовними вчинками ведення війни і поліцію, а самі взялися за справу мира, громадського управління і економічних реформ. Тільки один з них, відливач Дюваль, виявив

себе войовничим і він, як ми знаємо, схилявся разом з Вейяном, до блянкізму. Був він одним з командуючих при виступі 3. квітня, був взятий в полон і розстріляний на приказ генерала Вінуа. Він був одним з перших мучеників комуни.

Його товариші з інтернаціоналу працювали майже виключно тільки на економічному полі і зробили там дуже багато, особливо в управліннях: Тейс — почтою, Варлен і Авріяль — інтендантурою, помимо великих труднощей, які повставали через те, що високі урядовці повтікали або з Парижа, або з своїх урядів і робітники мусіли нагло взятися за роботу в галузях зовсім чужих їм. Поруч з інтернаціоналістами — членами ради комуни — подібну ж успішну діяльність проявляли і другі члени парижського інтернаціоналу, як от бронзівник Камелінат, котрий в квітні перейняв управління монетного двора і через кілька тижнів перевів там такі великі поліпшення, які залишилися й після повалення комуни. Опісля Бастеліка, який переняв управління акцизного уряду, і Комболь, директор посередніх податків. Обидва робітники. Один з перших заходів комуни полягав в тому, що вона поодинокі галузі виконавчої влади передала не поодиноким міністрам, лише комісіям. Комісії праці, промислу і виміни, отже ті, котрі представляли соціялістичну сторону комуни, складалися з інтернаціоналістів Мальона, Франкеля, Тейса, Дюпона (кошикара), Авріяля (механика), Жерардена і одного якобіна Пюге, фаху котрого я нігде не міг знайти.

З пяти членів фінансової комісії трьох належало до інтернаціоналу: маляр Віктор Клєман, Варлєн і заможній філянтроп Беслєй, один з небогатьох буржуа в інтернаціоналі. Далі ще якобин Режер, ветеринар і старий борець проти цісарства, касір Журд, який не належав ні до якого особливого напрямку, дійсний керовник фінансів, через руки якого проходили міліони тоді, коли його дружина далі прала сама білизну в Сені, а він сам підчас свойого двомісячного урядуван-

ня не видавав більше на їжу, як 1 фр. 60 сантімів на день.

В обох комісіях, праці і фінансів, робота велася цілком инакше, як в воєнній та поліційній. Ріжницю в методах дуже добре характеризує Мендельсон в своєму додаткові до історії комуни Ліссагаре (німецьке 2. вид.):

„Ділових і поважних сіл найменьше виказало военне управління комуни. Тут бачимо ми нездатність, неуцтво, поверховність, брак всякого почуття відповідальности. Тут находимо ми повний відблиск всіх тих сумних відносин, які завдали стільки шкоди соціялістичному рухові підчас цісарства. І досить було лише пройтися з площі Вендом до префектури поліції, щоби вдруге побачити сумну картину цих відносин.

Після галасливо-чванливої діяльности поліції і генерального штабу, що бавиться в нео-гебертизм, ми відпочиваємо, коли переходимо в міністерство праці і виміни. Вже сама назва вказує нам вплив прудонівської доктрини, але совісні і скромні члени інтернаціоналу так. були заняті всякою черговою роботою, що цілком полишили ріжні нездійснимі фантазії. Тому, що вони вважали себе представництвом робітничих мас, то не в зверхніх емблемах та відзнаках добачували вони вислів своєї влади; вони створили ініціятивну комісію з представників професійних орґанізацій і робітничих спілок. Наслідком цього було те, що це міністерство так вело свою роботу, що можна було сказати, що воно серед даних обставин робило все, що могло, і не бралося за справу, якої не можна було виконати.“

В цьому міністерстві купчилися соціялісти, воно стояло найблище до Маркса, його завдання в Комуні було дійсно революційним, а проте воно відзначалося обережністю, яка просто таки була вражаючою.

Причину цієї обережности, котра була також властивою міністерству фінансів, подав Журд, з нагоди дискусії над льомбардами. Було поставлено внесення, щоби заставлене платя, річи домашньої обстанови і знаряддя, вартостю до 20 франків від 12. мая дурно повертались властителям. Льомбарди повинні були отримати відшкодовання від держави. Підчас цієї дискусії Авріяль зажадав, щоби на місце льомбардів було закладено краще працюючу установу. На це відповів Журд:

„Кажуть, створіть таку-то установу. Це легко сказати, **але треба мати час, щоби вистудіювати справу перше, ніж творити.** Коли би сказати Авріялю: зробіть ляфети, зробіть гармати, він жадав би для цього часу. Цього часу я теж вимагаю.“ (Засідання від 6. мая, Офіціяльний журнал від 7. мая, стор. 493.)

Комуна не находила часу, щоби створити щось великого на соціяльному полі. А її найліпші голови не хотіли братися ні за яке завдання без попередніх основних студій. Більша частина їхніх соціяльних реформ видавалася би тепер дрібничковою, як напр. заборона нічної праці пекарів, заборона грошевих кар в підприємствах.

Найдальше йдуча постанова не виходила поза стадію досліду. Підчас облоги і після 18. марта, цілу низку підприємств в Парижі було покинуто і закрито їхніми власниками тому, що самі вони повтікали. На внесення Авріяля було переведено анкету з приводу цього так серіозного для робітництва питання. Постанова звучала:

„Приймаючи на увагу факт, що багато підприємств тими, які їх досі вели, зостановлено в тій цілі, аби ухилитися від своїх горожанських обовязків, без огляду на інтереси робітників . . .

Приймаючи на увагу, що через цю полохливу утечу з своїх постів перервано ріжні для комунального життя дуже важні роботи і що це приносить шкоду робітникам, комуна Парижа постановляє:

Скликається професійні орґанізації робітників, щоби встановити наукову комісію в цілі:

1. перевести статистику закритих підприємств а рівно ж докладний опис стану, в якому вони перебувають, як також і робітничих інструментів, що вони мають;

2. скласти доклад про практичні заходи, яких треба було би вжити, щоби ці підприємства пустити в рух, але не за допомогою дезертирів, які їх покинули, але під управою товариств робітників, котрі в них працювали;

3. виробити проєкт конституції для цих товариств;

4. завести розємчий суд, який після повороту вище згаданих підприємців встановив би умови, на яких ці підприємства переходять на власність робітничих товариств, і

висоту відшкодовання, яке повинно бути заплачено підприємцям робітничими товариствами.

Ця слідча комісія має предложити доклад комісії праці і виміни, якій доручається в найкоротшому часі предложити комуни проект декрету, відповідаючого інтересам комуни і робітників."

Цей наказ датовано 16. квітня (Офіціяльний журнал 17. квітня).

Слідча комісія зійшлася 10. і 18. мая. Скоро після цього впала комуна. Отже до практичних проєктів ця соціялізаційна комісія не дійшла. Але її встановлення має значіння через те, що вона дає змогу пізнати шлях, яким пішли би соціялісти комуни при довшому пануванні пролєтарського режіму.

Про „повну соціялізацію", про негайне усунення всіх підприємців, немає мови. Навпаки, закидається підприємцям, що вони полохливо покинули свої підприємства і перестали давати працю робітникам.

Одночасно з цим робилися, правда, їм і противні закиди. Центральний комітет двайцяти арондисментів (районів виборчих) (не треба мішати його з центральним комітетом національної ґвардії), який створився вже підчас облоги, скаржився на те, що підприємці задержують робітників в підприємствах і, таким чином, перешкоджають їм виконувати свої обовязки в національній ґвардії.

По пляну комуни повинні бути найперше соціялізовані ті підприємства, які були залишені власниками, і то щойно після докладної підготовки.

Пляновано другий крок в справі соціялізації, в звязку з доставами для армії, з одежою і амуніцією. Ці достави повинні були бути по можливости передані робітничим кооперативам на основі договорів про доставу, виготовлених інтендантурою вкупі з професійними спілками і міністерством праці. Зберігся проєкт закона, який був предложений комуні робітниками, що працювали в луврських майстернях при направі зброї, а який встановляв 10-годинний робочий день.

Цей регулямін, що обіймав 22 параграфи, надруковано в офіціяльному журналі комуни від 21. мая, стор. 628—29. Він дуже добре характеризує соціялізаційні тенденції соціялістичних робітників комуни.

По цьому регуляміну робітники вибірали: представника майстерень при комуні, діректора підприємства, а також майстрів. Було заведено заводську раду, зложену з вище названих і одного робітника від кождого робітничого стола (banc). Комуна повинна була призначити контрольну раду, котра мала бути в курсі всіх біжучих операцій підприємства, і котра завше мала би вільний доступ до всіх книг.

Самі робітники як найретельніше дбали, щоби інтересів комуни не було пошкоджено. В § 15 означено **час праці** не 8 годин, як цього домагався женевський конґрес інтернаціоналу 1866 р., а 10 годин. В наглих випадках дозволялася також, за згодою заводської ради, і праця після означених годин. За додаткову працю не належало ніякої підвисшеної платні. При чому встановлено було дуже низьку платню. Діректорові було назначено 250 фр. на місяць, провідникові підприємства 210 фр. а майстрам 70 сантімів за годину. Звичайним робітникам було назначено не мінімальну, а максимальну платню; вона не повинна була перевисшати суми 60 сантімів за 1 годину праці.

Знаменною є ще постанова 16. §. Вона встановляє, що завше вночі один робітник мусить бути в майстерні на випадок, коли би потрібно було зброї. Кождий робітник був обовязаний по черзі вартувати що-ночі. Врешті говориться:

„Через те, що в даних обставинах виявляється надзвичайна потреба поводитися ощадно з сантімами комуни, ці сторожі не будуть оплачувані.“

Дійсно, ці робітники не вважали часу своєї „диктатури“ за щасливу нагоду підвисшити свій заробіток. Велика спільна справа була для них вища, ніж їх особистий інтерес.

д) Соціялізм Комуни.

Мимо свойого вульканичного темпераменту не находив Маркс в цій обережній тактиці нічого лихого. В своїй „Горожанській війні у Франції“ він говорить (ст. 53):

„Великим соціяльним ділом комуни було її власне робітниче істнування. Її окремі зарядження могли тільки зазначити напрям, в якому йде правительство **народу** через **народ.**“

Після того, як Маркс схарактеризував діктатуру пролєтаріяту як правительство народу через народ, отже як демократію, йде він далі і хвалить фінансові зарядження комуни як „знамениті своєю **розважливістю** і **поміркованістю**“ (ст. 54).

В тому ж творі кількома сторінками вище виясняє Маркс основи, якими належить керуватися в період переходу від капіталізму до соціялізму:

„Робітнича кляса не вимагала ніякого чуда від комуни. Вона (роб. кляса) зовсім не потрібує шляхом народнього голосування переводити в життя якісь зафіксовані, готові утопії. Вона знає, що для того, щоби виборотн своє власне визволення і разом з ним ті вищі форми життя, до яких постійно змагає сучасна суспільність завдяки своєму власному економічному розвиткові, вона, робітнича кляса, мусить відбути довгу боротьбу, цілий ряд історичних процесів, через які люди і відносини будуть зовсім змінені. Вона не має здійснювати ніяких ідеалів; вона має лише висвободити елементи нової суспільности, котрі розвинулися вже в лоні упадаючої буржуазної суспільности.“ (Стор. 50.)

З цієї думки, що робітнича кляса не має здійсняти ніяких ідеалів, робили висновки, що Маркс не давав ніякої цілі соціялістичному рухові, ніякої певної програми. Але проти цього говорить вже та обставина, що він сам випрацьовував програми: від „Комуністичного маніфесту“ 1847 р. аж до програми французької партії, котру він склав в 1880 р. при співробітництві Геда і Ляфарга. В цитованих вище думках подає він власне ціль соціялістичного руху: визволення робітничої кляси шляхом переможної клясової боротьби і „висво-

бодження вищих форм життя“, які повинні вирости з панування робітничої кляси на підставі сучасної техники.

Можна було би закинути Марксові, що ці цілі є чейже нічим иншим, як ідеалами. Отже, цей рух повинен все таки здійсняти ідеали. Під ідеалами, яких не можна здійснити, розуміє тут Маркс очевидно трансцендентальні ідеали, ті, що лежать поза простором і часом — вічну справедливість і свободу. Цілі робітничого руху виходили для нього з економічного розвитку; окремі форми їх здійснення перебувають все в постійному розвитку, вони залежать від місця і часу. Соціялізм не є для нього „раз на завжди готовою утопією“, лише процесом, передумовою котрого є довший розвиток економічних відносин і робітничої кляси, процесом, котрий не скінчиться ще самою політичною перемогою цієї останньої, а тільки буде пущений в рух завдяки тому, що вона (робітнича кляса) „дає свободу елєментам нової суспільности“.

Вже два десятки літ до того Маркс ставив передумовою соціяльної революції довголітне вишколювання робітничої кляси і пізнання дійсних відносин.

Після упадку революції 1848 р. прийшов він через студії над економічними відносинами до переконання, що тимчасово революція скінчилася. Це привело його до конфлікту з багатьома товаришами, котрі бачили в цьому зраду революції. Маси, мовляв, мають потребу в революції, вони хотять її, і через те вона є неминучою. Маркс відповідав їм в вересні 1850 р.:

„На місце критичного погляду висовує меньшість (комуністичного союзу) догматичний, на місце світогляду матеріялістичного — ідеалістичний. Замісць дійсних відносин стає для неї стімулом революції **сама тільки воля до неї.** Тоді, як ми кажемо робітникам: вам доведеться ще 15, 20, 50 літ переживати горожанські і міжнародні війни не тільки для того, щоби змінити відносини, але також для того, щоби змінити себе самих і стати здатними до політичної влади, ви кажете їм навпаки: „ми мусимо прийти до панування зараз,

або ми можемо лягти спати". В той час як ми — спеціяльно німецьким робітникам — вказуємо на низький рівень розвитку німецького пролєтаріяту, ви підлещуєтеся в самий поганий спосіб до національного почуття і станових упереджень німецьких ремісників, чим, звичайно, здобуваєте собі популярність. Так як демократами слово **народ** було зроблено якимись святощами, так також ви створили святощі з слова **пролєтаріят.** Так як демократи, ви підсовуєте на місце революційного розвитку — революційну фразу." (Маркс, **Уваги** про конгрес комуністів в Кельні, новий наклад 1885, ст. 21).

Коли Маркс був проти того, щоби **саму тільки волю** вважати стімулом революції, то цим він звичайно не хотів сказати, що воля не має з нею нічого спільного. Без хотіння неможливий ніякий свідомий чин. Без волі не має не тільки революції, але й загалом ніякої історії. Першою умовою кождого соціяльного руху являється сильна воля суспільних верств, яка виростає з глибоко відчутих потреб.

Але самої тільки волі не досить. Як що рух повинен мати якийсь успіх, тоді треба чогось більшого ніж самої тільки волі, самої тільки потреби. Я можу мати волю вічно жити. Вона може бути надзвичайно сильною. Але, помимо цього, вона не охоронить мене від смерти. Коли рух повинен мати якийсь успіх, воля мусить бути спрямована на **можливе,** потреба мусить найти засоби для свойого завдоволення. Але ті, що хочуть, мусять також мати **силу,** щоби побороти виступаючі перешкоди. І власне завдання **прозорливости** лежить в тому, щоби через дослід дійсних обставин розділити можливе від неможливого і вияснити взаїмне відношення сил і робити так, щоби завше звертати людські сили на те, що в данному моменті є можливим до переведення. Таким чином оминеться марне рострачування сил, а сили, які є, будуть краще використані.

Проте в суспільних справах не легко виявити таку прозорливість. Бо економічна підстава суспільства находиться в постійному розвиткові і зміні, через що також зміняються суспільні потреби, засоби, щоби їх задово-

лити, сили, щоби перевести те, що є найбільш доцільним. При цьому суспільство стає, що раз більшим, ширшим, більш складним і неможливим до перегляду. Правда, разом з тим зростає і людська інтеліґенція і все кращими стають методи пізнання. Але людський дух не все служить для того, щоби пізнавати дійсні обставини. Він завжди старається служити потребам своїх носителів, але там, де дійсні обставини не дають змоги для завдоволення цих потреб, має він великий нахил надавати цим відносинам фантастичних, але більш милих його бажанням рис. Людина не хоче вмірати. Пізнання дійсних обставин каже їй, що вона мусить вмерти. Але гострий людський розум потрафив знайти і тут вказівки для того, що ми істнуємо дальше і після смерти. Пролєтарі римської держави жили серед страшного бруду і злиднів, але вони відчували як найдужчу потребу в радісному, вільному від праці, повному втіх житті. Але дійсні обставини виключали це для їх. Проте їх дух наказував їм помимо всього сподіватися такого іменно життя в тисячлітньому царстві, котрому на зустріч, вони вірили, що йдуть. Думка про Бога була тим средством, котре могло зробити слабе сильним, неможливе можливим. Бог повинен був піднести малий, покривджений єврейський народ до становища панів цілого світу, він повинен був в часах реформації принести перемогу повставшим масам беззбройних селян і пролєтарів над добре озброєними і вправними військами князів.

В XIX в. пролєтарі перестали вірити в таке всемогутнє божество, але картина великої французької революції, підчас якої пролєтарі Парижа иноді ставили опір цілій Европі, збуджувала в них часто нову віру в чуда, віру в чудо сили революції і революційного пролєтаріяту, „котрий був піднесений до святого єства". Йому треба було тільки хотіти, і він міг зробити все, що захотів. А коли він, мимо цього, ні до чого не прийшов, то це залежало тільки від того, що він цього не захотів.

Цьому ідеалістичному світоглядові протиставив Маркс матеріялістичний, котрий вимагав, щоби завше дійсні обставини брати на увагу. Ці ж обставини робили визволення робітничої кляси і здобуття вищих форм життя ціллю, до котрої „нестримно прямує сучасне суспільство завдяки своєму власному розвиткові", але цієї цілі не можна було негайно осягнути, як „раз на все готової утопії"; вона не становить якоїсь готової, на всі часи даної, форми, лише творить тільки нову форму суспільного руху і розвитку.

Отже робітнича кляса не завше і не при всяких обставинах є дозрілою, щоби взяти владу в свої руки. Вона мусить всюди пройти певний розвиток, який її робить до цього здатною. Проте вона не може сама вибрати момента, котрий привів би її до влади. Але коли їй і пощастило досягнути влади, то й тоді вона не сміє просто переінакшити той спосіб продукції, який вона застала; вона мусить спертися на істнуюче, розвивати його далі в дусі пролєтаріяту, „висвободити елєменти нового суспільства", що при ріжних обставинах означає дуже ріжне. Тим скорше робітнича кляса знайде те, що є для данного моменту доцільним, чим ясніше пізнає дійсні обставини і чим більше буде з ними числитися.

Коли після упадку Наполєона показалася можливість пролєтарської революції в Парижі, Маркс поставився до цього з великою розвагою. Правда, парижане були тоді найбільш інтеліґентними робітниками в тодішньому світі. Не дурно ж вони жили в серці цього світу, в отчизні епохи просвіти і революцій. Однак цісарство не дало їм доброї школи, свободи преси, гамувало розвиток політичних а разом з цим довгий час і професійних орґанізацій. Використання республіки для кращого вишколення і орґанізації робітничих мас, оборона республіки всіми силами, ось що здавалося Марксові вимогою тодішнього моменту.

Проти захоплення політичної влади робітниками говорила також та обставина, що більша чатина

краю була аґрарна, а самий Париж сильно дрібно-буржуазний.

Тим часом світова історія не залежить тільки від нашої волі. Наша воля так само мало може відрочити революцію, як і її приспішити. Повстання паризьких робітників і їх побіда 18. марта були неминучі. Треба було собі вияснити, що іменно дійсні обставини дозволяють переможному пролєтаріятові провести в життя і на цьому сконцентрувати всі сили. Найважнішим завданням паризької комуни Маркс не вважав ще знесення капіталістичної продукції. Про це писав він Кугельманові 12. квітня 1871 р.:

„Як що ти прочитаєш останній розділ мойого „вісімнайцятого брюмера*), то ти побачиш, що я найближчим завданням французької революції не вважаю вже, як досі, перехід бюрократично-мілітарного апарату з одних рук до других, лише **зломання** його, і це є передумовою кождої дійсної народньої революції на континенті. Це є також завданням наших геройських паризьких партійних товаришів.“ (Надруковано в „Neue Zeit“, XX, I, ст. 709.)

Про соціялізм не має в листі мови. Найважнішим завданням комуни вважав Маркс знищення бюрократично-мілітарного апарату влади.

Звичайно, що пролєтаріят нігде не може прийти до влади без того, щоби при змінах в орґанізації держави не стреміти також до таких змін в орґанізації процесу продукції, котрі поліпшили би його положення. Коли всі зарядження політичної влади для осягнення цієї ціли хотять називати соціялізмом, то й підчас комуни був соціялізм. Але він був далекий від того, що ми сьогодня розуміємо під соціялізмом. Звичайно, це можна почасти пояснити браком часу. Ціле повстання тривало тільки кілька тижнів. В великій мірі й тим, що воно обмежувалося на самому лише дрібно-промисловому Парижі. Там, на даній економічній базі, ледви чи й могло статися щось більшого, як допомога

---

*) Назва місяців підчас революції. Брюмер 23. жовтня — 21 листопада. Прим. передкладчика.

в заміні поодиноких майстерень на продукційні кооперативи. Зібрання якоїсь цілої галузі промисловости в один одностайний продукційний організм, урегулювання його збуту і обезпечення його сирими матеріялами, ледви чи було би тоді можливе. Коли би комуні було вдалося захопити цілий державний апарат в свої руки, тоді могло би прийти до удержавлення залізниць, а можливо також і до удержавлення копалень вугілля і залізних гут в межах цілого краю. Все це не було би усунуло капіталізма — це вже частинно сталося, або було в підготовці в сусідній Німеччині — але це могло при пролєтарсько-демократичному режімі значно поправити суспільне становище робітничої кляси.

Поруч з браком часу і економічною відсталістю країни дальшою перешкодою „соціялізації“ була теоретична непідготованість членів комуни. Якобіни і блянкісти зовсім не інтересувалися економічними справами. Інтернаціоналісти, як ми бачили, клали на них як найбільшу вагу. Але власне підчас комуни теоретично були вони дуже слабі. Вони почали вже здавати позіції прудонізма, але одночасно з цим, ще не ставали з повною свідомістю на марксистську позіцію.

Проте,. помимо їхньої обережности, Маркс годився на методи комуни, щоби спочатку дослідити економічні явища, а відтак вже приступати до їх змін і не робити занадто поспішними декретами помилок, котрі мусіли принести замішання і знеохочення. Як що ця обережність і походила більше з теоретичної непевности ніж з теоретичної прозорливости, вона, однак, годилася з тим, що Маркс вважав за неминучий висновок з свого матеріялістичного світогляду — що в революції має нами керувати не сама лише воля, лише пізнання дійсних обтставин.

Слушно характеризує Дюбрей цю сторону паризького повстання в своїй „Комуні“ (ст. 419):

„Політика методичної експропріяції була немежливою вже за-для тої дуже важної причини (помінувши зовсім опір других кляс), що наймані робітники в своїй масі ледви чи

розуміли функціонування суспільства на якихось инших основах, крім існуючих, і не розвинули ніяких кооперативних і професійних орґанізацій, потрібних, щоби після знесення всіх капіталістичних установ, забезпечити нормальне функціонування продукції і виміни. Новий режім, іменно соціялістичний, не можна імпровізувати декретами; декрети і закони повинні забезпечувати існуючі вже відносини. Коли би комуна спробувала випередити на цьому полі свій час, тоді вона, правдоподібно, була би досягла тільки того, що частина її власних і найліпших сил звернулася би проти неї, а серед робітників не викликала би а ні скількісь помітного живішого піднесення, а ні сильнішої посвяти. Вона не сміла робити більше, ніж під покришкою демократизації політичних установ розпочати загальний соціяльний переворот. І це вона й робила."

Такою була діяльність на соціяльному полі того історичного явища, про яке сказав Енґельс, що воно дає ясне понятґя що до слів Маркса про диктатуру пролєтаріяту.

Марксівські методи соціялізації, до котрих так близько підходили методи комуни, мусять бути також і нині нашими методами.

Тим, однак, не сказано, що подібні методи повинні би потягнути за собою в сучасній Німеччині таку ж саму здержливість, яку виказала паризька комуна 1871 р. Пів століття могутнього капіталістичного розвитку проплинули з того часу. Надзвичайний поступ, який було зроблено, виявляється вже в тому, що тоді повстав самий тільки Париж — і то не в формі чисто пролєтарського повстання — без підтримки в краю, і що він впав через переважаючі сили злученої з бюрократією і з фінансовим капіталом аґрарної людности, що творила тоді більшість населення (1872 р. 53 %). Навпаки в 1918 р. німецька революція вибухла по всіх частинах держави і всюди ведена вона пролєтаріятом. Німецька сільсько-господарська людність обіймає майже ще тільки ¼ цілого населення (1907 р. 29 %), а індустрія виросла до велитенських підприємств, мало того, до картельовання цілих галузей промисловости. Паризький пролєтаріят 1871 р. що-йно до-

перва визволився від бонапартійського режіму, котрий позбавляв його всякої змоги освіти і масових орґанізацій. Німецький же пролєтаріят вступив в свою революцію з політичним і професійним вишколенням цілого півстоліття, з політичними і економічними орґанізаціями, які мали міліони членів. І врешті парижські соціялісти 1871 р. саме тоді готувалися зректися економічної теорії, непридатність котрої стала їм ясною. Але вони ще не дійшли до того, щоби засвоїти нову теорію, більш досконалу. Німецький же соціялізм нашого часу має до своєї розпорядимости історичний і економічний досвід і ясний метод теорії, яка признається соціялістами всіх країн найвищою і яка, силою своєї незрівняної переваги над усіма иншими істнуючими загальними економічними поглядами, заплідпює навіть буржуазне мишлення.

При таких умовах можна далеко швидче, ширше і енерґійніше перевести соціялізацію, ніж це було можливо в 1871 р.

е) Централізм і Федералізм.

Ми говорили про економічний метод комуни, але одночасно з цим показали, що його в повному значінні цього слова у неї не можна було найти. Про свідомий, пляново переводимий метод в комуні нема що говорити. А це вже через те, що в ній співробітничали дуже суперечні собі напрямки. Тактика комуни була радше вислідом внутрішніх суперечок, ніж певної теорії. Навіть соціялісти комуни не дуже визнавалися на теорії, та й творили вони меньшість. Мимо цього економічні заходи парижської громади були перняти їх духом тому, що більшість не надавала великої ваги економії і на цьому полі почувала себе ще меньш певно, як меньшість.

Инакше стояла справа з політикою комуни. Тут суперечности, які мали місце в комуні, були далеко гостріші. Вони її майже роздирали і завдавали великої шкоди її роботоздатности. Але загальна тенденція,

яка зрештою брала гору, сформувалася під натиском відносин в середню лінію, яку Маркс так само приймав, як і економічну політику комуни.

Ми вже знаємо, що якобіни і блянкісти творили в комуні більшість. Коли вони виступали за парижську комуну, то під нею розуміли вони комуну на взір комуни 1793 р., громаду, яка опанувала би цілу Францію і накидала би їй свою волю. Вони були радикальними республіканцями і вольнодумцями, вони хотіли знищити цілий державний апарат монархії, духовенство, бюрократію і постійну армію. А проте пануюче становище Парижа вони могли би вдержати тільки за допомогою державної організації, котра дала би до роспорядимости центральному, в Парижі перебуваючому, урядові всі дійсні засоби власти. Вони забули, що парижська комуна 1793 р. завдяки розвинутій нею централізації влади уторувала шлях для цісарства Бонапарте. Всякого благоденствія сподівалися вони від комітету народнього добра з його диктаторською владою, а не задумувалися над тим, що диктатура, котра не спирається на сильно дісціпліновану армію і адміністрацію, є тільки тінню диктатури.

В різькому противенстві до централістів-якобинів стояли прудоністи, які піддавали гострій критиці, ба навіть просто відкидали з відразою традіції 1793 р. Вони зрозуміли згубність ілюзій, котрі привели до панування терору, обдурили пролєтаріят, довели його до страшного здичавіння а ні трохи не наблизивши його визволення. Але не меньше критично ставилися вони і до демократії. Загальне виборче право дало в 1848 р. реакційне національне зібрання, і воно стало підпорою цісарства. В дійсности, при тодішній економічній структурі Франції, державна політика, чи то диктаторська, чи то демократична, не давала жадних надій, що вона стане засобом прямого і негайного визволення пролєтаріяту. Та саме за таким засобом шукали тоді соціялісти. Думки про розвиток взагалі і разом з тим про значіння, яке могла би мати демократія для роз-

витку політичної прозорливости і орґанізаторського хисту пролєтаріяту і таким чином для його остаточного визволення, ці думки були для їх далекі. Для негайного визволення пролєтаріяту не надавалися тоді а ні диктатура а ні демократія. Це дуже добре розуміли прудоністи. Не добрі лише були висновки, котрі вони з цього витягали. Зовсім без ніякої політики, як цього вони бажали би, вони не могли обійтися. Комунальна політика в поодиноких промислових громадах давала пролєтаріятові цілком иньші вигляди як державна політика в переважно аґрарній країні. Демократія в громаді була для прудоністів в такій же мірі важною, в якій в державі байдужою. Гострі критики, що глузували з державних парлямєнтів, цих „збірок балакунів“, не могли нічого сказати проти комунальних „збірок балакунів“ і парлямєнтів.

Суверенітет громади став ідеалом прудоністів. Вже ця думка вказує на дрібнобуржуазний стан промисловости, з яким вони рахувалися. Також вони не думали про те, щоби знести товарообмін. Однак, вже тоді, в тому часі, були вже галузі продукції, економічне значіння котрих виходило далеко поза межі поодинокої громади. Щоби урегулювати їх функціонування, повинні були поодинокі громади лучитися у вільні спілки. Таким чином сподівалися прудоністи, також в аґрарній Франції, визволити негайно промисловий пролєтаріят. Вони забули лише про одну дрібницю, а саме, що думка про розбиття держави на суверенні комуни була також державною ідеєю, переведення котрої мало своєю передумовою повалення істнуючої державної власти, саме те, що прудоністи хотіли оминути.

Ідея комуни в прудоністичному розумінні була, отже, прямою протилежністю якобінській ідеї комуни. Для якобінів була **парижська комуна засобом до здобуття державної влади в цілі опанування цілої Франції.** Для прудоністів суверенітет **кождої поодинокої комуни був засобом, щоби покласти край державній владі.**

Артур Арнульд дуже добре характеризує в своїй „Histoire populaire et parlamentaire de la Comune de Paris“ противенство поміж обома напрямками, поміж революційними якобінами і „соціялістичними федералістами“:

„Одні і ті ж самі слова ріжні члени зборів розуміли ріжно. Для одних була паризька комуна виразом, втіленням, першого приміненння ворожого правительству прінціпу, війною проти старих поглядів централістичної деспотичної єдиної держави. Комуна означала для них тріюмф прінціпа автономії, вільної федерації ґруп і найбільш безпосереднього правління народу через народ. В їх очах була комуна першим етапом великої так соціяльної як і політичної революції, котра мала основно покінчити з всіми старими порядками. Вона була абсолютним запереченням ідеї диктатури; вона була захватом влади самим народом і через те знищенням кождої власти, що стояла поза народом, або понад ним. Люде, котрі так почували, думали і хотіли, творили ту ґрупу, котру опісля називали соціялістами або меньшістю.

Для других, навпаки, паризька комуна була продовженням старої комуни 1793 р. Вона представляла в їх очах диктатуру в імені народу, надзвичайну концентрацію влади в руках небагатьох, знищення старих установ тим, що на чолі їх поставлено нових мужів, які на данну хвилю стали знаряддям війни, що служить народові і котре скеровано проти його ворогів.

Серед мужів цієї авторитетної групи ні в якому разі не згинула ще зовсім ідея одностайної централістичної держави. Коли вони приймали і виписували на своїому прапорі прінціп автономії громад і вільної федерації ґруп, то це діялося тільки через те, що до цього примушувала їх воля Парижа ..... Вони лишалися під панованням старих навиків думки, засвоєних ними за довгі часи боротьби. Скоро приходило до якоїсь акції, як вони знову ставали на той самий шлях, яким вони йшли так довго, і намагалися, звичайно з добрими намірами, пристосувати старі методи до нових ідей. Вони не розуміли, що в таких випадках форма майже завше перемагає зміст і що ті, котрі стараються зміцнити свободу методами диктатури або самоволі, вбивають те, що вони хотіли рятувати. Ця ґрупа, яка загалом складалася з найріжнорідніших елементів, творила більшість і називалася „революційними якобінами“.

Дюбрей наводить ці думки з вказівкою, що вони зовсім влучно характеризують тільки крайности обох

напрямків. Це правильно. Але це має значіння для всіх напрямків. В кождому з них можна відкрити цілий ряд відтінків. Але, коли хочемо їх ясно зрозуміти, мусимо розглянути його найбільш послідовний, так мовити, клясичний вислів.

Противенства були величезні, можливо, що їх не вдалося би перемогти, коли би комуна побідила. Але вона не побідила, і вже цей факт примусив противників піти середнім шляхом.

З 3. квітня мусіла комуна обмежитися на обороні, мусіла відкинути всяку думку про здобуття і опанування Франції. Таким чином усунувся ґрунт з-під реалізації якобінської думки. Далекі від того, щоби панувати через комуну, мусіли бути задоволені, коли би вдалося, недопустити до того, щоби свободу Парижа було знищено реакційною Францією.

Але при цих обставинах, таксамо мало можна було думати про здійснення прудоністичної мрії, про знищення французької держави і признання її громадам повного суверенітету.

Централістичні якобіни і федералістичні прудоністи силою самих обставин були примушені поставити собі одну ціль, яку при хоч трохи сприяючих обставинах можна було осягнути а яка являлася конечною потребою для цілої Франції і якої домагалося багато її міщанських політиків: самопорядкування громад, їх самостійність в зазначених державною демократією межах, ограничення обсягу влади державної бюрократії, як також заміна постійного війська — міліцією.

Інтернаціоналісти годилися на таке признання демократичної держави тим більше, що вони, як ми знаємо, в останніх роках цісарства були втягнуті в боротьбу проти його, отже в державну політику і строгий прудонізм почали вплітати ідеї марксізму.

Остаточним вислідом цього була політика, яку Маркс міг би зовсім добре прийняти. Коли би він під той час був би в Парижі, він не міг прилучитися а ні до першого, а ні до другого з цих напрямків. Він

був би самотнім. Та сила обставин і мудрість найкращих провідників комуни, які більше числилися з „дійсними обставинами“, ніж з „самою тільки волею“, створили в свойому результаті провідну лінію політики, яка дуже наближалася до його власної. До неї ще більше, ніж до економічних реформ, підходять слова Мендельсона (в його закінченні до Ліссаґаре, ст. 525):

„Здається, що творці комуни самі не знають, що вони створили.“

Політичні новотвори комуни відбувалися серед найтяжчих внутрішніх боротьб поміж обома напрямками. Найбільше лихо, на яке хорувала комуна, був брак орґанізації, природний наслідок недостачі в орґанізаційних звичках і в орґанізаційному хисті тодішнього парижського пролєтаріяту, який власне щойно вийшов з під панування цісарства.

Від самого початку свого істнування перебувала комуна в стані війни з Версалєм. Орґанізація і дісціпліна ніде не є так потрібні, як на війні. Їх зовсім не було в комуні. Курінями комуни командували офіцири, яких вони самі вибірали. Ці офіцири були незалежні від вищого командування, але залежні від своїх виборців. Таким шляхом не можна орґанізувати здорової армії, таке буває лише тоді, коли починається дезорґанізація армії. Це зрозуміли також большовики в Росії, які швидко поклали край владі салдатських рад і виборові офіцирів, скоро тільки змушені були вести серіозну війну.

Чи слухалися поодинокі куріні національної ґвардії наказів вищої команди, це цілком залежало від їх вподови. Через те й не дивно, що число дійсних борців комуни було мале. Платню побирало 162 000 солдатів і 65 000 офіцирів, але число тих, які йшли в огонь і билися, хиталося після нещасливого дня 3. квітня поміж 20—30 000. Ці відважні мусіли нести страшний тягар війни проти добре дісціплінованої і добре озброєної переважаючої сили, котра в другій половині мая дійшла до 120 000 чоловік.

Дезорґанізація з долини була ще побільшена через дезорґанізацію з гори. Побіч комуни істнував далі центральний комітет національної ґвардії. Він передав комуні всю владу, але й далі втручався в усі роспорядження, що стосувалися національної ґвардії.

Маркс, в своїому листі до Кугельмана про комуну від 12 квітня 1871 р., вважав помилкою, що „центральний комітет за скоро передав свою владу, і відступив своє місце комуні.“ (Neue Zeit, XX., ст. 709). На жаль він не обґрунтовує цієї думки, отже ми не знаємо, через що це здавалося йому помилкою. Можна гадати, що з огляду на ведення війни. Цю помилку називає він другою, яку зробили парижане: перша полягала в тому, що вони зараз же 18 марта не пішли на Версаль. Ці помилки могли вплинути на їх упадок.

Тим часом на жаль, всі ті основні помилки, котрі зробили безнадійним воєнне становище комуни від хвилі її повстання, було зроблено вже перед тим, як комуна зійшлася. Ніщо не вказує на те, що ведення війни під керунком центрального комітету було би успішнішим. Навпаки, центральний комітет показався ще більш нерішучим як комуна. Ведення війни як раз не є сильною стороною пролєтаріяту.

Але найгіршим було рівнобіжне істнування двох незалежних від себе верховних влад, до яких ще долучилася і третя влада, яка втручалася в воєнні справи — Комітет Артілєрії.

„Комітет артілєрії, який повстав 18. марта, заперечував воєнному міністерству права на гармати. Останнє мало їх з Марсового поля, тоді як комітет мав в своїх руках гармати з Монмартра.“ (Ліссаґаре, Історія комуни, ст. 205).

Зміцненням правительственної власти намагалися зарадити загальній дезорґанізації. Місце виконавчих комісій, про які ми вже говорили, заняла 20 дня квітня виконавча рада, що складалася з 9 членів, по одному делеґату від кождої з 9 комісій. Але лихо закорінилося заглибоко, щоби можна було його побороти такою зміною. Тоді згадали якобіни про традіції

1793 р. і стали вимагати сотворення ради народнього добра з диктаторською владою, котра позбавила би, очевидно, комуну будь-якого значіння. Непереможний похід версальських військ спонукав члена комуни Міота, „котрий мав одну з найкращих борід 1848 р.“ (Ліссаґаре, ст. 223), домагатися 28 квітня встановлення ради народнього добра, отже нової комісії, яка мала би стояти над усіма другими. Що до потреби сильної виконавчої власти, то всі були згідні, але з приводу назви знялися сильні дебати. Революційні якобіни думали, що коли назветься комісію радою народнього добра, через те вже надається їй переможної сили французької республіки 1793 р. з її радою народнього добра. Але власне ця традіція, котра нагадувала режім терора, відкидала від себе прудоністів.

1 дня мая 34 голосами проти 28 було ухвалено створення ради. При її виборі найбільша часть меньшости (23) здержалася від голосування при таких мотивах:

„Ми не виставили кандідатів, ми не хочемо нікого вибірати в установу, яка нам здається так само шкідливою, як і некорисною. Бо ми бачимо в цій раді народнього добра заперечення прінціпів соціяльної реформи, на котрих повстала комунальна революція 18. марта.“

Рада народнього добра, котра повинна була як найвище піднести енергію комуни, покласти край її дезорґанізації, почала з її побільшення через те, що розколола комуну.

Вже через те саме рада втратила свою моральну силу. А до цього ще й ті, що майже одинокі вели поважну роботу в комуні, інтернаціоналісти, держалися здалека від ради. З її членів всі до одного, як каже Ліссаґаре, були по душі „крикуни“.

Вже 9 дня мая було скинено цю нездібну раду, щоби обрати нову. Цим разом меньшість вже брала участь в виборах, після того, як вона побачила, що під страшним іменем меньше від усього крилася

справжня диктатура. Але в межичасі так загострилися ріжниці поміж більшістю а меньшістю, що більшість допустилася незрозумілої помилки, не вибравши в раду а ні одного члена меньшости.

Друга рада народнього добра показалася таксамо нездібною, як і перша, навіть перевисшила її в тому, що виступила активно проти меньшости, усунула цілий ряд її членів з їхніх урядів і, таким чином, позбавила комуну її найкращих сил.

Це привело до явного росколу: 16. дня мая, меньшість склала в газетах заяву, в якій вона протестувала проти уступлення комуни на користь безвідповідальної диктатури і заявляла, що вона не братиме більше участи в роботах комуни, а тільки ще працюватиме в районах і в національній ґвардії. Таким чином, говориться в кінці заяви, вони надіялися оминути в комуні внутрішнього роздору, до якого вони не хотіли допустити через те, що більшість таксамо як і меньшість служили одній цілі. Мимо згідливого закінчення, ця заява означала повний розкол.

Однак меньшість, хоч і була в справах адміністрації і в розумінні економічних проблєм більше здібною ніж більшість, в своїй політиці не була дуже рішуча і послідовна. Здержанням від участи в виборах 1. мая протестувала вона проти диктатури першої ради народнього добра, 9. мая визнала цю диктатуру тим, що виставила своїх кандідатів в раду. 15. вона знов постановила публично протестувати проти подібної диктатури припиненням своєї праці в комуні, 16., в день проголошення її протесту, вона уступила своїм товаришам, а саме федеральній раді інтернаціоналу, які вимагали, щоби вона не розбивала єдности комуни перед надходячим ворогом і 17-го 15 з 22, які підписали маніфест, знов явилися на засідання ради. Але тим не було заспокоєно більшости, мимо спроб посередництва деяких мудріших з її членів, м. и., Вейяна. Примиряючу резолюцію було відкинено і прийнято внесення Міо, а саме:

„Комуна забуде позіцію тих членів меньшости, які відкличуть свої підписи на її заяві. Вона осуджує цю заяву.“

Дюбрей зауважує до цього (ст. 440):

„Так стояли якобіни і федералісти як ворогуючі брати перед останнім барікадним боєм, перед смертю.“

21 мая вдерлися версальські війська в Париж. 22 відбулося останнє засідання комуни.

Її політика дає нам цікаву картину. Кожен з обох напрямків, котрі були заступлені в комуні, мав свою програму, яка, послідовно примінена, була неможлива до здійснення і яка доводила своїх сторонників до зовсім недоцільних акцій. Але мимо всього взаїмний вплив обох програм під напором відносин виявив політичну програму, яка не тілько була можлива до переведення, але навіть в дуже високій мірі відповідала потребам Франції, яка ще й сьогодня криє в собі дуже здорове зерно: так домагання самоврядування громад, як також і знесення постійного війська — ці основні домагання комуни — є не меньше потрібні для піднесення Франції зараз, як і в часі другої паріжської комуни.

ж) Терористична думка в комуні.

Не можна говорити про раду народнього добра і не згадати того режіму терору, який був її душею в 1793 р. Зовсім природне, що противенства в питанні про диктатуру ради народнього добра находили своє продовження в питанні про тероризм. Якобіни засадничо таксамо стояли за признання тероризму як средства боротьби, як інтернаціоналісти його відкидали.

Вже на першому засіданні комуни можна було завважити це противенство. Один з її членів вніс пропозицію про знесення кари смерти. „Ах, він хоче врятувати голову Вінуа“ (версальського генерала), почулося на його адресу.

29. квітня Франкель так формував перед федеральною радою інтернаціоналу політику інтернаціоналу:

„Ми хочемо обґрунтувати права робітників, а це є можливе тільки шляхом **переконання і моральною силою**“

По другій стороні ми находимо людей, як от драматург Фелікс Пія, рахунковий урядовець Теофиль Ферре і студент Рауль Ріго, які не знали спину в своїх кровожадних фразах.

В прінціпі мусіли власне всі якобіни бути за терористичний режім. Але в практиці це було майже непомітно. Гуманний дух, якім була тоді напоєна ціла демократія, буржуазна і пролєтарська, не міг не робити свого впливу і на більшість з них. До того ж умови, котрі породили терорізм в першій комуні, не мали місця в другій. Друга комуна не ставила собі неможливого завдання збудувати на буржуазній основі такий лад, котрий задовольняв би інтереси пролєтаріяту. І в ужиттю своєї влади друга комуна обмежувалася на Парижі, якого більшість так рішуче стояла на її боці, що вона не вважала потрібним застрашувати своїх противників терористичними заходами. Ворог, який був для неї небезпечний, стояв поза мурами її громади, і його не можна було побити засобами тероризму.

Отже бракувало спонуки для того, щоби перевести в практику терористичну традіцію. Те, що Рауль Ріго і Ферре робили в раді безпеченства — утиски над пресою і арешти — було більше лихим наслідуванням цісарства, ніх режіму терору, який працював зовсім иншими методами. Блянкіст студент Ріго здобув собі славу в постійній боротьбі підчас цісарства з поліцією, якої підступ і хитрощі пізнав він найдокладніше. Вже 9 марта, отже ще до повстання, писав про нього Льозе:

„Ті, що його знали, розказували мені про його манію і про ту зручність, з якою він стежив за поліцією, з якою руйнував її пляни переслідувань і з якою часами грав він на власну руку ролю парижського префекта поліції, і загалом про надзвичайні діла.“ (Під парижською комуною. Дневник, Липськ 1878, ст. 18.)

18 марта він здобув вже нагоду — по своєму уряду — грати ролю префекта поліції Парижа. Першим його вчинком в ночі з 18 на 19 марта було заняття префектури поліції.

Його поліційська діяльність зустріла скоро живий опір зі всіх сторін, особливо з боку інтернаціоналістів. Вона мала дуже мало спільного з прінціпами 1793 р., хоч він сам і працював над історією комуни 1793 р.

З другого боку розстріли генералів Тома і Клемана, як ми це вже зазначили, не треба брати на рахунок комуни. Вони мали місце ще до її повстання, в супереч опорові центрального комітету.

Лиш **одну** міру комуни, розраховану на залякання ворога дорогою насильства над безборонними можна вважати терористичною, а саме **арешт заложників.**

Досвід досить часто доказував, що арешт заложників являється безцільною процедурою, котра не тільки не зменьшує жорстокости, а навпаки, частіше веде до того, що конфлікт, котрий її спричинив, ще більше загострюється.

Але комуні було дуже тяжко зробити щось иншого, як що вона не хотіла без ніякого опору терпіти, щоби версальці розстрілювали полонених, яких вони ловили, і що від 3. квітня мало місце в богатьох випадках.

„Під впливом обурення, яке було викликано покаранням Дюваля (одного з головнокомандуючих національної ґвардії, якого версальці взяли в полон при випаді 3. квітня,) та полонених Пюто і Шатільона, багато членів комуни домагалося, щоби зараз же було розстріляно певну кількість реакціонерів, яких треба би взяти переважно з паризького духовенства. Другі якобіни і особливо Делєклюз, обурені цими страшними вимогами, запропонували тоді декрет про заложників. Він був призначений на те, щоби примусити версальські кола зійти з того шляху, на який вони так засліплено кинулися. Шляхом немов би мовчазного порозуміння погодилися, **що цей декрет не повинен бути переведений в життя.** (Фіо, Горожанська війна 1871 р., стор. 246.)

Отже цей декрет повстав не з стремління **нищити** людське життя, а навпаки з бажання його **рятувати.** З одної сторони примусити версальців відмовитися від

дальших розстрілів, а з другої сторони спонукати парижан не уживати негайних репресій.

„Народ, все шляхотний і справедливий, навіть в своїому гніві“, говориться в проклямації комуни від 5. квітня, „відвертається з огидою від проливу крови і горожанської війни. Але він має обовязок боронитися перед варварськими замахами своїх ворогів і, хоч як це йому тяжко, він буде поступати по засаді: око за око, зуб за зуб“. (Офіціяльний журнал, від 6. квітня, ст. 169.)

В дійсности комуна показалася шляхотною і справедливою, вона не поступала по засаді: око за око, зуб за зуб!

Декрет комуни про заложників встановляє, що кожда особа, яка завинила в порозумінні з Версалем, повинна бути негайно притягнена до суду і заарештована. Закладається суд, котрий на протязі 24 годин має переслухати обжалованого, а на протязі 48 годин винести присуд. Але кожен засуджений не повинен бути розстріляний, а тільки заарештований як заложник. Також всі полонені мусять являтися перед цим судом, який має рішити, чи мають вони бути освоболжені, чи задержані як заложники під арештом. Врешті закон постановляє, що на кождий розстріл версальцями зловленого борця чи сторонника комуни, будуть відповідати розстрілом потрійного числа заложників.

Ця остання і найстрашніша постанова декрету лишилася мертвою буквою і ніколи не виконувалася комуною, хоча й версальці, після короткої перерви, і далі розстрілювали полонених, яких вони ловили, не журячися тим, що таким чином наражали вони на небезпеку життя своїх прихильників, заарештованих в Парижі як заложників.

Сам Тієр дуже настоював на тому, аби довести комуну до крівавих вчинків. Він знав дуже добре, що кождий розстріляний заложник приносив користь не комуні, але йому в очах громадської думки цілого, опанованого ще буржуазним чуттям і думками, світа,

який розстріли безлічі полонених версальцями приймав з спокійним завдоволенням, а, навпаки, був до крайности обурений самим тільки арештом заложників в Парижі.

Свою нікчемну вдачу показав Тієр в справі виміни заложників. Згідно декрету від 5. квітня в Парижі було заарештовано як заложників декілька священиків, банкира Жеке, ініціятора мексиканської експедіції, як також президента касаційного трибуналу Бонжана. Комуна запропонувала виміну. Вона хотіла освободити заарештованих священиків, архиепископа Дарбуа, пароха Деґеррі і ґенерального вікарія Ляґарда, а також і президента Бонжона, під умовою, що версальський уряд освободить заарештованого Блянкі.

Вона була остільки простодушною, що 12. квітня вислала до Версалю ґенерального вікарія Ляґарда з листом Дарбуа до Тієра після того, як вікарій склав присягу, що поверне, як що переговори розібються.

Вже перед цим, 8. квітня, вислав Дарбуа листа до Тієра, в якому заклинав його не допустити до дальшого розстрілу полонених. Тієр мовчав. 13. квітня парижський журнал „L'Affranchi“ помістив цього листа. Тепер Тієр відповів, але брехнею, в якій він всі відомости про розстріли назвав наклепом.

Відповідь на другий лист, переданий Ляґардом, прийшла тільки в кінці квітня. Але ґенеральний вікарій був мимо своєї присяги так обережний, що не вернув назад у пащу льва. В цій відповіді відхилялося звільнення Блянкі, а архиепископа потішали запевненням, що життю заложників не грозить ніяка небезпека.

Дальші спроби інтервенції папського нунція і американського посла Васбурна в справі виміни були також безуспішні. Так отже належить завдячити Тієрові, що вище названі, за винятком Ляґарда, зоставалися ще як заложники в мазасській вязниці, коли комуна впала і втратила силу, щоби їх охоронити.

Тієр мав рацію в своєму тверджені, котре виявляло брехливість його наклепів про звірства комуни, що під пануванням комуни життю заложників не грозить ніяка небезпека. Але він сам дуже пильно працював над тим, щоби знести охорону цих заложників, щоби режім комуни зломити, і власне при обставинах, які як найбільше загрожували життю заложників.

Через зраду вдерлися версальці в Париж, в неділю 21. мая, зовсім несподівано, саме в той час, коли в тюілєрійському саду відбувався народній концерт, перед закінченням котрого один офіцир ґенерального штабу запрошував слухачів прийти й на другу неділю, при чому додав:

„Тієр обіцяв вчера війти в Париж. Тієр не прийшов і не прийде.“

В ту ж саму хвилю ввійшли версальці в Париж. Населення було так заскочене, війська комуни так перемучені, що версальцям при скорому, рішучому поході можливо було би вдалося заняти цілий Париж і не найти в ньому сильнішого опору. Але вони посувалися помалу і через те давали час борцям комуни зібратися, щоби роспочати люту вуличну боротьбу, котра трівала цілий тиждень, крівавий маєвий тиждень, і яка до божевілля роспалила всі пристрасти тим більше, що версальці ні з ким не церемонилися, забивали на смерть не тільки тих, котрих зловили зі зброєю в руках, розстрілювати яких було наказано, але також і всіх підозрілих. Деякі історики комуни зазначують, що повільний похід версальців мав на цілі збільшити опір і таким чином збільшити число жертв і розмір розгрому.

„Париж можна було-взяти в 24 години, як би армія була би пішла вперед по побережжу лівого берега; вона була би зустріла опір тільки коло морського міністерства, на Монмартрі, в Менільмонтані. При повільному просуванні в Париж, що дало змогу зорґанізувати опір, хапали в 8—10 разів більше полонених ніж було борців, розстріляно більше людей, як їх було за барикадами, тоді, як армія втратила лише

600 душ вбитих і 7000 раневих.“ (Г. Буржен, Історія комуни, ст. 108).

Число мерців комуни перевисшало 20 000, деякі оцінюють на 30 000 душ. Шеф Військової Юстиції, ґенерал Аппер, нараховував 17 000 вбитими. Числа жертв, про які не донесено владі, не можна встановити, але напевно воно перевисшало 3000.

Не дивно, що при такій страшній, лютій боротьбі у багатьох помвстала жажда помсти. Вона була тим більше дика, чим більше безсильна, чим меньше вона могла не допустити до розгрому. І щойно тоді, як комуна перестала істнувати, почалися розстріли заложників. 21. вдерлися версальці, 22. почалася вулична боротьба, 24. розстріляно перших заложників.

Проте також й тут, хоч розстріли були більше наслідком розярення, одчаю і сліпої жажди помсти, ніж наперед продуманого пляну, й тут показалася ріжниця поміж якобінами і інтернаціоналістами.

Розстріли роспочав фанатичний блянкіст Рауль Ріґо; в ночі з 23. на 24. наказав він вбити поруч з кількома 18. марта заарештованими жандармами, також й арештованого в половині квітня редактора Шодей, котрий 22. січня казав стріляти в народ, при чому згинув приятель Ріґо, Сапіа.

24. квітня Ріґо в свою чергу був заарештований і розстріляний. В тому самому часі зажадав старий блянкіст Жентон кари смерти 6 заложників, між якими находилися відомі вже нам архиепископ Дарбуа, президент Бонжан і парох Деґеррі. Блянкіст Феррі дав йому для цього повновласть.

„Відділ для розстрілу був складений майже виключно з молодих людей, майже дітей. В більшости цих злочинів брали участь зовсім молоді люде, зіпсовані гріхами великих городів і їх страстями, які виростали їм скорше ніж борода, і не лишали місця для почуття відповідальности.“ (Фіо, Горожанська війна, ст. 528).

Подібні спостереження можемо ми, на жаль, тепер зробити на кождому кроці в Німеччині серед тих, що виконують воєнні вироки.

26 мая знов той самий блянкіст Ферре дає розпорядження, що 48 заложників, головним чином священників, аґентів тайної поліції і жандармів, котрі 18 марта стріляли в народ, повинні бути передані полковникові Гої, також блянкістові. Він повів їх з собою, в супроводі озброєної юрби, котра не знала а ні меж, а ні здержаности, бо вона знала, що не може очікувати ніякого помилування і що вона сама є засуджена на смерть. В роспучливому божевіллі вона кинулася на заложників і вбивала одного по другім. Спроби інтернаціоналістів Варлєна і Серейя рятувати, були марними. Розлючена юрба мало що їх не вбила, лаючи їх „Версальцями".

28 дня мая цього Варлєна, котрий наражував своє життя для рятунку заложників, на донос одного пароха, котрий пізнав його на вулиці, версальці заарештували і розстріляли.

Буржуазні елєменти, які обурюються проти терористичного терору комуни, не говорять про несчислимі жертви з рядів полонених, котрих прагнула кровожадність переможців під час і після боротьби. Та за те не находять вони слів найгострійшого прокляття, коли вони починають говорити про шістьдесять заложників, які після упадку комуни впали жертвою жажди помсти і повної безтями деяких повстанців, котрим грозила з боку версальців неминуча смерть.

Власне історія заложників доводить найкраще, як далеко стояла комуна від всякого тероризму. В історії не має жадної горожанської, ба навіть національної війни, в якій би одна сторона, мимо крівавих нелюдських вчинків другої, так високо підносила і так твердо додержувалася в своїй практиці заповітів людяности в супереч кровожадним фразам деяких з її радикалів, як це мало місце в французькій горожанській війні 1871 р.

І через те також друга парижська комуна скінчила зовсім инакше ніж перша, що витворила такий енергійний режім терору. Терористичний режім першої

комуни впав без всякого опору з боку парижських робітників; його упадок багатьма відчувався як певна полегша, його вітали з радістю. Коли 9. термідора 1794 р. вдарили на себе боєві сили обох ворожих партій, сторонники Робеспієра розбіглися, заки ще впав перший стріл.

Навпаки, другої комуни парижане держалися до останку з одушевленою впертістю. Треба було найтяжчих уличних боїв протягом цілого тижня, щоби її поконати. Число жертв в убитих, полонених, збігцях, якого коштувала смертельна боротьба комуни, доходило до 100000 душ (в липні 1871 нараховувано 90000 душ. Бургєн, Комуна, ст. 183).

Правда, другу комуну роздирали надзвичайно гострі противенства. Ми бачили, з якою ворожістю виступили до останньої боротьби обидва її напрями. Але ніколи один не намагався подолати другого терористичними засобами, її більшевики і меньшевики, мимо всього, боролися в купі до кінця.

Таким чином всі течії соціялізму мали в комуні спільне представництво цілого борючогося пролєтаріяту. В її признанні з'єдналися Маркс і Бакунін, Лясалівці і Айзенахівці.

Перше правительство пролєтаріяту запало глибоко в серця всіх тих, що прагнуть до освободження людства. Могутній вплив цієї „диктатури пролєтаріяту“ на його визвольну боротьбу у всіх краях полягав не в малій мірі на тому, що вона цілком була перенята духом гуманности, який одушевляв робітничу клясу XIX. віку.

7. Злагіднення звичаїв.

а) Варварство і гуманність.

Ми бачили, що кровавi вчинки великої французької революції не повторялися вже у її нащадків, що від 1830 до 1871 р. революційні борці навіть там, де вони лишалися під впливом традіцій тероризму, змагали

в своїй практиці до як найбільшої гуманности, в противенстві до своїх противників, які так як і раньше виявляли як найбільшу брутальність, так в червні 1848 р., як також і в маю 1871 р.

На протязі цілого XIX. віку можемо завважати, як поступово зростає серед працюючих кляс почуття гуманности.

Аж ось приходить тепер, на початку XX. в. революція в Росії і Німеччині і розгнуздує знов кровавi вчинки, котрі нагадують страхіття французької революції XVIII. віку. Як пояснити цей зворот?

По загальним поглядам гуманність є продуктом культури. Думають, що людина по своїй натурі є лиха, що це несоціяльне створіння з дикими інстинктами, постійно готове на те, аби свойого сусіда напасти, знасилувати, замучити, вбити. Лише поступ освіти і техніки, то-б-то культури, приносить людині соціяльне почуття, охоту допомогати другим і лагідність, відразу до звірств і проливу крови. Цей погляд находить свій вислів і в мові, яка прикмети останнього роду називає гуманністю, людяністю, і пятнує прикмети першого, як звірячий стан, звірство, брутальність (brutum = худоба). Велика частина наших етнольогів придержується досі думки, котра панує також в школі Льомброзо, і яка в карних злочинах бачить атавизм, поворот до почувань звірячих предків людини.

Між тим навіть найбільше кровожадні хижаки звичайно не вбивають рівних собі. І ніщо не дає нам права твердити, що людина, вже по своїй натурі повинна бути хижаком з насильничими кровожадними інстинктами. Ми не знаємо звірячих предків людського роду, але мусімо прийняти, що поміж живучими сьогодня звірями найблище до людей стоять малпи. Так само як ці останні, так також предок людини повинен був жити переважно рослинною їжою, яку він доповняв інколи малими звірятами, гусеницями, хробаками, плазунами, можливо також малими пташеня-

тами, але не вбивав він більших ссавців, щоби їх зїдати. Ні одна мáлпа цього не робить.

А вже зовсім не веде вона кровавої війни проти собі подібних. Для цього бракує їй перш за все потрібних орґанів. Поодинокі індівіди можуть розпочинати боротьбу за здобич або за самичку. Але ця їхня боротьба не загрожує небезпекою їхньому життю.

Це зміняється у людини, коли техніка додає їй до її натуральних орґанів нові знаряддя і зброю, що колять і ріжуть. Завдяки їм здобуває вона орґани хижака і в ній розвиваються функції і інстинкти хижого звіря. Тепер може вона вбивати і роздирати більші звірята. Значіння ростин зменьшується для неї. Полювання і пролив крови стають її щоденним заняттям.

Сутички поміж поодинокими індівідами могли тепер доводити до тяжких ударів і смерти. Але масові вбійства, війну, не можна пояснити самою тільки появою зброї.

Передумовою війни є дальшій поступ культури, злучення людей в **замкнені громади.** Тому, що на цей момент досі мало звертали уваги, я сам досі не підніс його як слід, дозволю собі зробити деякі уваги, хоча й вони трохи відведуть нас від нашої теми.

Не підлягає ніякому сумніву, що чоловік походить від соціяльних звірів, але він ріжниться від них тим, що він творить замкнені громади. Соціяльні звіря звичайно живуть гуртами або чередами, що не мають сталого, трівкого звязку поміж собою. В залежности від умов життя, запасу харчів, кількости ворога і т. п. сходяться одні і ті самі індівіди то в велитенських чередах, то розбиваються на малі відділи, деколи навіть на поодинокі пари, які при сприятливій нагоді збіраються знов в більші маси. Один індівід може без трудностей перейти з одної ґрупи в другу.

Зовсім инакше стоїть справа у людей. Ми зайшли би дуже далеко, коли би схотіли тут вияснити при-

чину цієї відміни, ми хочемо тільки коротко зазначити слідуюче.

Засобами порозуміння звірят є натуральні звуки, які вони інстинктивно проявляють так само, як мову знаків і міміки, яких їм не треба вчитися від других, а котрі є їм вроджені і через те можуть бути висловлені в той самий спосіб кождим членом певного роду і які кожен зрозуміє.

Те, що ставить людину вище звіря, є поруч **знаряддя** її **членороздільна мова.** Поруч органу, з яким він не вродився, тільки щойно сам його створив і створенню котрого він мусить навчитися від своїх товаришів, визначає чоловіка ще й засіб порозуміння, котрий також з ним не родиться, а котре щойно розвинули співтовариші його окруження, і котрого він мусить від них навчитися. Цей засіб порозуміння не є однаковим для всього роду, він розвивається в ріжних околицях ріжно. Через цю мову соціяльний звязок стає сильнішим, тіснішим, бо вона робить порозуміння і спільне ділання лекшими і більше ріжнородними. Але через ці ріжнородности ріжні череди і ґрупи людей надовго розділяються одні від других. Кожен мусить лишатися при тій ґрупі, мови якої він вивчився. Він не може порозумітися з другими, при них він почуває себе чуждо і неприємно.

Тут є ще один момент. Мова дає змогу поодиноким індівідам означити свої взаємовідносини. Вона дає також змогу держати в памяти спомини. Таким чином стає мова консервуючим елєментом. Звіря, котре вже виросло, забуває своїх батьків і рідню, яких воно не може розріжнити від других членів свойого роду. Людина може заховувати ці відносини на протязі цілого свойого життя, вона може пізнавати батьків своїх батьків, дітей своїх дітей, дітей своєї рідні і т. д.

Вважають, що родина є щось таке, що походить з самої природи. З неї говорить **„голос крови“.** В дійсности це є голос мови, котра її створила. Без

споріднюючих звязків не має родини, як трівалої організації. У звірят гине голос крови, скоро молоді набираються сили і стають самостійними. Тим більше смішно, коли сьогодня стараються єдність не тільки родинну, але також національну, н. пр. стремління австрійських німців до злуки з державними німцями, вияснити також цим таємничим голосом. При чому в німецькій Австрії живе більше людей ненімецького, приміром чеського, як державно-німецького походження.

Замкненість **родини** збільшувалася завдяки повстанню домашнього хазяйства і з розвоєм **приватної власности** на знаряддя, зброю і всякого рода запаси, які переживали свойого власника. Після його смерти вони попадали перш за все в руки тих, які жили з ними в постійному звязку; це було підставою для того, щоби заховувати трівалість цього звязку аж до смерти їх власника.

Замкненість же **племени** склалася завдяки власности иншого роду, а саме завдяки **спільній власности** на природою дану землю.

Вже звірята воліють жити в околицях, в яких вони виросли і почувають себе дома, в яких вони добре знають джерела своєї поживи, кождий куточок, кожде небезпечне місце. Але границі цієї околиці не є докладно означені і індівіди, які не находять там досить поживи, або зустрічають занадто великі небезпеки, можуть просто щораз більше поширяти границі свойого місця пробування, поки врешті не приходять в зовсім другу околицю, яка їм краще підходить. Тут просто приєднуються вони до якоїсь иншої череди. Це міняється в замкнених громадах людей. Хто переходить в иншу околицю, зустрічає там групу людей, з якими він не годен порозумітися. Пристосування населення до певних джерел життя не відбувається в той спосіб, що поодинокі індівіди переходять з переповнених околиць в меньше заселені — це відбувається знов таки на висшім ступені культури, та й то не в досконалій формі. Ні, гурт або племя, зостаєтьсья вкупі і стара-

ється поширити свою околицю коштом сусідів. Тут початок війни, масових мордів, скоро воєнна техніка досягає високого розвитку.

Таким чином ми бачимо, що те, що ми називаємо звірством, характеризує не звірячих предків людини, лише є продуктом його культурного розвитку.

Самі етичні почування, почуття солідарности, готовности допомогти другим, співчуття, зміняють при тому свій характер. У соціяльних звірят вони поширюються на всіх індівідів того самого роду, у людини їх круг звужається до членів одної громади. Хто є поза нею, до того ставиться вона здебільшого байдуже, без жалю, часто просто вороже.

З розвитком комунікації зростає однак і **обсяг** громади, коли поодинока людина почуває себе її членом. Нині ми знов наближаємося до вихідної точки людського розвитку, знову починає поширятися обсяг впливу наших соціяльних, етичних почувань на всі індівіди того самого роду, на ціле людство. Однак взагалі все це ще більше ідеал, до котрого ми лише поволі наближуємося.

Одночасно з тим, економічний розвиток довів через поділ праці і зростаючу ріжнородність соціяльних відносин до того, що кожда з замкнених громад, яка врешті зорґанізувалася як держава, роспадається знов на найріжнородніші групи, які рівно ж є меньш-більш замкненими громадами, племена, родини, церковні товариства, цехи і т. д. Кожда з них розвиває знова свою окрему етику, яка поширюється тільки на товаришів даного підвідділу. Ці підвідділи можуть також попасти в боротьбу поміж собою. Вони можуть розвинути найвищу солідарність, готовість допомоги, співчуття, внутрі власного вузкого кружка, а найбільшу безжалістність до других. Кожен індівід належить тут до багатьох соціяльних громад з ріжними, часто суперечними, інтересами і етичними засадами. Чим гострійі суперечности в середині громади, тим більші суперечности в душі поодинокої людини. В часи крі-

пацтва дами рабовласників полудневих держав були найчемнішими, найчаруючішими сотвореннями, повними великодушности і доброзичливости, а одночасно з цим найжорстокішими катами своїх рабів. Одна та сама людина може мати наймякшу вдачу в відношенню до своєї рідні, а в своїх ділових відносинах вона може бути невблаганим вірителем і дерти шкуру зі своїх робітників.

Культура зовсім не розвиває безпосередне зростаючого злагіднення звичаїв. Але було би не меньше помилковим приймати противне і характеризувати первобутній стан як ідилію золотого віку, з котрого ми помалу все глибше і глибше заходили в вік залізний.

Що до цього, то ми можемо радше розріжнити в історії людства дві противні собі тенденції, з яких в залежности від обставин бере верх то одна, то друга.

б) Дві тенденції.

Одну тенденцію ми вже пізнали. В поступі культури вона прямує до постійного поліпшення смертоносної зброї, як також до збільшення противенств поміж людьми. Вона прямує до помноження їх національних противенств: до первісного противенства поміж перенаселеними і мало заселеними районами додає вона противенства поміж богатими і бідними народами, поміж монополістами природних богацтв і відіпхнутими в безплодні пустелі; поміж високо індустріяльно розвиненими і відсталими. І нарешті в середині нації веде ця тенденція до ріжнородних форм визиску і поневолення людини людиною і тому до ненависти і жорстокости серед них.

Противотенденція з'являється з початком рільництва. При попередніх способах продукції переважають полювання і скотарство, з яких скотарство не меньше полювання робить конечним вживання зброї і пролив крови, як способи для піддержання життя, підчас оборони перед дикими звірями, котрі на почат-

ках культури масово загрожують чередам худоби. Рільництво робить вживання зброї непотрібним. В хижих звірях бачить воно часто свойого друга, бо вони нищать дичину, котра загрожує їхнім засівам. І охорона дичини, яка є важною для ловця, є прокляттям для рільництва.

Ще більше, ніж для рільництва, непотрібна зброя для ремісника, а пізніше з повстанням городів для інтеліґента в їхньому продукційному процесі; страта часу і матеріялу, потрібна для вироблення зброї і вправ з нею, є для них, в противенстві до ловця і скотовода, економічним марнотратством, котре вони по можливости стараються оминути.

Таким чином селянин, ремісник і інтеліґент стають що раз більше людьми мирно настроєними. Особливо останні. Бо селянин і ремісник потрібують мускульної сили, щоби робити своє діло. Через те вона у них в великій пошані, її вживають вони часто не тільки при роботі, але також і при забаві, а передовсім в сутичках (конфліктах).

Інтеліґентові вона не потрібна. Час, якого другі вживають для розвитку своїх мускулів, використовує він на побільшення свойого знання або на вправу своєї дотепности. Хто з них намагається вести літературні чвари иншою зброєю, як зброєю духовою, той відразу показує цим свою нікчемність. Це твердження ані трохи не збивається тим, що серед німецького студенства часами мають місце звички забіяк — під впливом грубости, котра бере свій початок в реліґійних війнах, висунутих тридцятилітньою війною.

Вже жрецькі касти старинних часів як також християнське духовенство, як довго вони не були ще пануючою і визискуючою клясою, проявляли взагалі відразу до проливу крови і насильства. Так само і інтеліґенти XVIII. віку.

Там, де інтеліґенти стають визискувачами, не все проявляють вони миролюбні чесноти. Там, де вони ними не є, про них можна сказати те саме, що й про

селянина, ремісника і пролєтаря. Людина є для них не засобом для чужих цілей, лише самоціллю, або засобом для цілей загалу, але не засобом для цілей инших індивідів. Етика Канта вповні відповідає цьому поглядові, але у нього вона виступає не як етика певних кляс і часів, лише як моральний закон, що стоїть по той бік світу явищ, якому підпорядковується сам Господь Бог, бо також і йому заборонено вживати чоловіка, як засіб (до чого?). (Пор. Кант, критика практичного розуму, 2 розділ, V. „Істнування Бога як постулят чистого практичного розуму.“)

Скільки не обґрунтовували би цей погляд, все ж з нього виходила як найвища пошана до людської особистости, до святости людського життя і людського щастя. Але ці миролюбиві тенденції вже в початках рільництва і городського життя показали свої хиби, бо найбільш миролюбиві кляси і народи були і найбільше безборонні. Вони були поневолені і визискувані озброєними ґрупами, котрі піднеслися понад ними як войовнича аристократія, і тепер зі свого боку з ще більшою виключністю, ніж то робили давніше ловецькі і пастушничі народи, віддалися полюванню і війні, отже пролиттю крови і таким чином піднесли до значіння принціпу методи і інстинкти хижих звірів супроти ворожих їм таких же самих, як і вони, людей. Таким чином брутальність і гуманність стали двома сторонами одного і того самого цівілізованого громадянства.

В залежности від зміни обставин, переважала то одна, то друга сторона.

В античному Римі весь народ було втягнуто в захватну політику. Римлянам вдалося завдяки своїй воєнній перевазі підпорядкувати собі всі краї навкруги Середземного моря. Ціле населення жило з визиску цих країв, воно захоплювалося війною і її безпощадним веденням. А через те, що воєнне щастя давало римлянам до їхньої роспорядимости безмірне число дуже дешевих рабів, стало зрештою їх улюбленою забавою вживати рабів на те, щоби вони вели поміж

собою війну в амфітеатрах і взаємно себе вбивали на потіху публіки. Ґлядіяторські ігрища, вбивання людей для розваги байдикуючої вищої і нищої черни, являлися дійсно вершком найогиднішого дикунства. А проте ці забави характеризували не стару римську державу часів варварства, лише Рим на вершку його цівілізації. Ґлядіяторські ігрища скінчилися щойно тоді, коли римська держава була скинута з своєї культурної висоти через наплив варварів, що жили на її границях.

Поруч з воєнною шляхтою в бігу економічного розвитку витворилася кляса капіталістів з суперечними тенденціями. Капіталіст, як визискувач, вважає людей, з визиску котрих він живе, не самоціллю, а засобом для своїх цілей. Це вже криє в собі зерно негуманности і жорстокости, і залежить від обставин, як скоро ці зерна розвиваються. Кольоніяльна політика спріяла тому, що з них виросли як найкрівавіші і як найжахливіші страхіття. Але з другого боку в часах торговельних монополій повстало противенство поміж торговельним і промисловим капіталом. Торговельний капітал являється в тих часах войовничим і безглядним. Він винищує і грабує населення Індії, веде торговлю неграми, пхає свої правительства на криваві і виснажуючі торговельні війни.

Промисловий капітал мусить здебільшого оплачувати кошти цих війн, вони шкодять його розвиткові, через те він ставиться до них негативно, ба навіть вороже. Його співчуття цілком по стороні чорних рабів західної Індії, а одночасно з цим в Англії він без жалю мучить надмірною працею білих жінок і дітей при нужденній, голодній платні.

Але навіть пролєтаріят не виявляє в цій стадії одностайної тенденції. Ми бачили, що його умови життя примушують його вважати святим людське життя через те, що він не тільки не є визискувачем, але сам є визискуваною клясою, котра сама найбільше страждає через непошанування людського життя.

Також війна, за малими виїмками, як в старому Римі, приносить йому тільки тягарі і небезпеку, успіхи ж і здобич тільки можновладцям. Це все доводить пролєтаріят до відрази перед всяким проливом крови, перед всякою жорстокостю.

Проте на кін історії пролєтаріят виступає не відразу як пролєтаріят промисловий. Він стає масовим явищем ще перед розвитком сучасної великої індустрії завдяки упадкові февдалізму, котрий накладає на селян що раз більші податки так, що селянське підприємство гине і продуктивність його падає. В результаті сільське господарство відкидає від себе щораз більше робочі сили, при чому тягар праці тих, що залишилися, зростає. В промисловости того часу зайві робочі сили лише в малій мірі знаходять собі місце, бо сама вона обмежена цеховими рямцями. Несчислимі маси безробітного, голодуючого, зневіреного пролєтаріяту розливаються по цілому краю і ті, що не можуть жити з продуктивної праці, шукають порятунку в найріжнородніших способах паразітарного істнування — від жебрацтва та злодійства аж до грабіжництва. Живучи в страшному бруді і в злиднях, відкинуті і зневажані громадянством, вже через те переповнюються вони дикою ненавистю до його, яка збільшується ще й через те, що можновладці, котрі не хочуть і не здатні усунути це народнє лихо громадськими реформами, хапаються методів, які найкраще підходять до цієї нездатности і неохоти: **тероризму.** Застрашіння повинно вдержати голодних від жебрацтва, злодійства, обману, простітуції, грабіжництва. Найжахливіші кари наклалося на нещасних, справжнє „кроваве законодавство проти волоцюжництва“, як висловлюється Маркс, котрий в свойому „Капіталі“ наводить численні приклади цього законодавства. *(Народнє видання, ст. 664.)

Вислід був іменно той, який дає кожде панування терору, котрий хоче усунути соціяльні витвори, не будучи здатним змінити ґрунт, на якому вони виростають. Число злочинців не зменьшувалося, скільки не

висилали їх на галєри, вішали і колесували. Тим, що уникнули кари, не лишалося иншого вибору, як дальше провадити своє злодійське ремесло. І ним займалися в постійній боротьбі з поліцією. Єдиним помітним наслідком було постійне здичіння пролєтаріяту, котрого ненависть і злість, кровожадність і жорстокість, завдяки жорстокости і немилосердности катувань, піднеслася до крайности.

Спочатку, звичайно, все це стосувалося лише кримінальної частини пролєтаріяту. Але вона була тоді така числення, так тісно звязана ріжними нитками посвоячення, сусідства, товариства з повстаючим тоді промисловим пролєтаріятом, як також і з нищими верствами дрібного міщанства і селянства, котрі всі одною ногою стояли в люмпенпролєтаріяті, що почування і спосіб думання цього останнього забарвлювали також і їхні настрої.

Таким чином почування гуманности в часі вибуху великої французької революції обмежувалися на інтеліґенції і на перебуваючих під її впливом верствах заможної частини дрібного міщанства, як також капіталістів, особливо промислових. В пролєтаріяті і в близьких йому верствах мусіла виплекана кровавим законодавством дикість і згрубілість виявитися відразу, скоро впала державна влада, під тиском котрої вони виявлялися лише підпольно.

в) Криваві вчинки і панування терору.

Не дивно, що при такому вихованні найбідніших народних верств завдяки політиці пануючих кляс, революційні елєменти, скоро дістали свободу рухів, надавали своїй боротьбі дуже часто дикий і жорстокий характер і тим зробили велику революцію особливо кривавою.

Не можна, однак, всі криваві вчинки революції кидати на одну купу. Треба точно відріжняти ексцеси, в які втягалася згрубіла народня маса в запалі боротьби

з розпуки або з безглуздого страху, від добре обдуманої системи застрашування, що пляново, в формах закону заводилася можновладцями в державі, щоби насильно подавляти елєменти, які здавалися їм небезпечними.

Криваві ексцеси, які спонтанічно вибухали в народній масі, находимо від самого початку революції. Навпаки, початком тероризму можна вважати літо 1793 р., коли було заарештовано і вбито жірондистів.

Брутальности народньої маси виявлялися вже в день приступу на Бастиллю. З залоги, котра капітулювала, частину не тільки було вбито, але їм було одрубано голови, котрі, насаджені на списи, з тріюмфом носилося по місті. Такий парад з головами на списах відбувався ще нераз підчас революції.

Жажда крови і жорстокість збільшилися, коли прийшло до війни революції з монархами Европи, коли пруське військо рушило на Париж, пруський головнокомандуючий, герцоґ бравншвайґський в одному маніфесті загрозив Парижові повним знищенням і коли поширилися поголоски про заговір аристократів в краю в цілі допомоги зовнішньому ворогові. Тоді пірвалися парижане в безмірній і повній жаху люті і кинулися в тюрми винищувати політичних вязнів, 2. вересня 1792 р. Це криваве діло, що коштувало життя 3000 душ, становило вершок жорстокостей великої революції. Справжній кривавий хміль опяніння заволодів масами катів; вони не завдоволялися самим вбійством, вони з насолодою купалися в крови.

Прінцесу де Лямбаль, якої весь злочин полягав в тому, що вона була приятелькою королевої, було не тільки вбито, але мертвій було розтято тіло і вирвано серце. А Мерсіє навіть каже (Новий Париж, т. VII, ст. 111), що один з тих нелюдів, що її покалічив, обтяв їй лобкове волосся, аби зробити собі з них бороду.

Також її голову було насаджено, як і багатьох инших, на спис і принесено перед вікна заарештованої

королевої, котра зомліла від такого видовища. Навіть сама лагідність прибірала страшні форми. Прикладом цього може служити переживання панни Сомбрей, котра підчас вересневих мордів находилася в тюрмі у свойого батька. Одному панові Сен Март розрубано було в присутности її батька череп. Батька чекала та сама доля. Нараз вона, в роспуці, прикрила батька своїм тілом, довго боролася, аж врешті її вдалося, після того, як її було тричі ранено,

„зворушити цих людей. Один з них взяв склянку, влив в неї крови, котра випливала з голови пана Сен Марта, змішав її з вином і порохом і сказав, що коли вона це випє за здоровля народу, вона врятує свойого батька. Вона зробила це без вагання і після того її було винесено з цього місця тими самими людьми.“ (Це повідомлення надруковано в виданій Ґуставом Ляндавером збірці „Листи з часів французької революції“, II, ст. 176, збірці, котра була виготована літом перед останньою німецькою революцією. Вступ, датований червнем 1918 р., кінчається побажанням:

„Інтімне знання духа і траґедії революції хай допоможе нам в поважній хвилі, перед якою ми стоїмо.“

Нещасний і не думав, як скоро в цих „поважних хвилях“ „траґедія революції“ довершиться на ньому самому.*)

Немає сумніву, що жорстокість обуреної і зневіреної маси підчас революції була страшна. Але вини не треба шукати в революції, як що загалом хотять підносити закиди проти такого рода стіхійних явищ. Вони були продуктом виховання, яке давала народові його вища влада протягом довгого часу. Лише один ще приклад:

В 1757 поповнив один чоловік, Дамієн, атентат на Людвика XV., зробивши йому рану якимсь перочинним ножиком, чи що, рану, яка, як показалося опісля, зовсім не була небезпечною. Але помста за це була страшна. Дамієнові було відрублено праву руку і перед ним же її спалили. На його руках, ногах, грудях було пороблено рани, в які вливали кипяче

---

*) Ґустава Ляндавера було замордовано підчас затушення мінхенської радянської республіки. (Прим. перекл.)

масло і розтоплене олово. Після того, до кождої частини його тіла привязали коня, і погнали їх в ріжні сторони так, що тіло його було цілком розірвано.

Це нелюдське знущання доконано було прилюдно, щоби таким чином вплинути на маси. Як це впливало, ми вже тепер знаємо.

І такі звірства робилося аж до часів самої революції. Щойно вона поклала їм край. Ще 13. серпня 1789 р. доносив Ґотіє де Біцца з Версалю:

„Останнього вівторка коло полудня населення Версалю не дало покарати злочинця, котрий був присуджений за вбійство батька до катування на колесі і до спалення живцем.“ (Ляндавер, Листи і т. д., I, ст. 315.)

Ці звірства згори були попередниками звірств здолу. Криваві вчинки, поповнювані спонтанічно масою, зовсім не находили признання свідомих провідників революції. Навпаки, ці останні осуджували їх як найгостріше. Це стосується й сентябрських мордів, які де-хто в фальшивий спосіб намагається їм закинути. Як що можна було би робити їм з цього закид, то найбільше той, що вони не спротивилися вибухові народнього обурення. Але це останне впливало так застрашаюче, що ніхто, в тому числі і жірондісти, не важився, попасти йому під руку. Комісарі комуни з небезпекою для життя старалися врятувати придворних дам, що їм вдалося вповні, за винятком згаданої вже принцеси де Лямбаль (Крапоткін, Французька революція, II, ст. 5).

До тих, які найбільше були обурені з приводу сентябрських мордів, належав Робеспієр. Повний болю він кричав:

„Кров, все кров! Ой, нещасні скінчать тим, що революцію затоплять в крови!“ (Люі Блян, Французька революція, II, ст. 207.)

Навіть Марат відсахнувся з жахом від сентябрських мордів:

„Характеристично, — чого по моїм відомостям не підніс ще ні один історик, — що навіть Марат вирікся вересневих мордів, або що найменьше жалував, що вони сталися, той

самий Марат, який в своїй часописі від 19. дня серпня рекомендував їх і яких благодійні наслідки хотів він 2. вересня поширити на цілу Францію.“ (Жоре, „La convention“, I, ст. 75.)

В кождому разі у Марата більше політичні міркування, ніж почуття гуманности, промовляли проти сентябрських мордів. Навпаки, Робеспієр належав до інтеліґентів, котрі в ґрунті відкидали кождий пролив крови. Це доказав він вже в конституційному національному зібранні, коли там при діскусії над карним законом 30. мая 1791 р. прийшло до питання про кару смерти. Робеспієр належав до тих, котрі як найрішучіше її поборювали, тому, що вона не відстрашувала від злочину, лише робила його ще більше ґвалтовним і жорстоким.

Його заходи пішли на марно. Смертна кара зосталася, було усунено лише її страшні форми. Стинання голови залишилося.

Ця постанова була одною з рідких нагод, котра спонукала Марата, в противенстві до Робеспієра, висказати своє признання національному зібранню. Але два роки пізніше побачив себе Робеспієр примушеним і спонуканим перейти на сторону Марата і виріктися своєї відрази до смертної кари. Вона стала тепер найвидатнішим його засобом політичної боротьби навіть супроти своїх політичних приятелів.

Ми вже вказали на те, що не можна змішувати продуманого і пляново проводженого тероризму з ексцесами обуреної народньої маси. Ці ексцеси виходили від найменш культурних, диких частин населення; терористи несли високо культурні, з найгуманнішими почуваннями люде.

Він повстав під впливом обставин зовсім иншим шляхом, ніж ці спонтанічні звірства. В той час, як ці останні являлися наслідком кривавого законодавства старого режіму проти бідного населення, терористи був накинений якобінами через те, що вони серед найтяжчих обставин, серед війни, через нужду голодних мас, яку застало їхне панування, були поставлені перед за-

вданням, якого не можна було розвязати: скріпити буржуазне громадянство і приватну власність і усунити народню нужду. Таким чином вони опинилися в розпучливому положенні, з яким вони зрештою не могли собі дати ради инакше, як вживаючи засобів, які для них самих були відражуючими, безплодність яких вони самі проголосили. Нужда народніх мас спонукувала старий режім до його кріавого законодавства, до його тероризму. Ця ж сама нужда народніх мас створила також криваве законодавство, терроризм нового режіму. Ріжниця полягала тільки в тому, що **стара держава** намагалася стати паном **збіднілих мас** за допомогою стинання голови і знущання над **бідними. Нова держава** старалася зарадити **нужді мас** стинанням голови — без знущань — богатих і їхніх прислужників.

Але перша з них так само мало осягнула своєї ціли, як і друга. Але й тут була ріжниця. Істнування старого режіму не залежало від того, чи його терроризм усував пролєтаріят, чи ні. Безуспішність тероризму була, звичайно, старій державі великою неприємністю, але не була небезпекою, бо кляса, яку вона хотіла тримати в послусі, люмпенпролєтаріят, своїми власними силами ні в якому разі не міг прийти до влади і економічно він був зовсім непотрібним.

Новий режім, навпаки, збанкротував і впав з моментом, скоро терроризм виявив своє безсилля, бо кляса, над котрою він хотів панувати, буржуазія, найкраще надавалася до влади серед даних обставин. І вона була тоді економічно неминучою. Її знасилування спинювало суспільний розвиток, продукцію і створило тому зрештою ще більшу нужду серед тих, яким власне мав допомогти режім терору.

І ще одна ріжниця є поміж старим і новим терроризмом. Перший відповідав вповні етиці кляс, які його вживали. Вони, проводячи його, не поповняли нещирости. Він являвся для їх зовсім зрозумілою справою.

Новий тероризм побудовано на гострому противенстві до етики кляси, яка його проводила. Вже з самого початку гризла провідників тероризму совість. Вони гамували її софістикою, але вона все ж таки підкопувала їх моральну твердість, паралізувала їх впевненість, збільшувала їх дражливість, позбавляла внутрішньої сталости і де-яких з них довела до корупції.

Як що немає абсолютної моралі, котра пробуває десь там понад зорями, як що мораль кождого часу, кождого краю, кождої кляси є чимсь релятивним, то все таки етика лишається найміцнішою суспільною скріпою і найсильнішою підпорою у всіх проблємах і конфліктах життя. Немає нічого гіршого, як спроневіритися самому собі, протиділати етичним принціпам, які визнаєш категоричним імперативом.

В великій мірі треба приписати цій обставині те, що тероризм, скоро він натрафив на енергійний опір, упав так швидко і без боротьби. І як скоро повернулися ті, що лишилися в живих, терористи до других поглядів! Монархісти-легітимісти стали для Наполєона більше небезпечними, ніж старі республіканці. Доказ того, як страшно потерпіла їх мораль під режімом терору.

г) Злагіднення звичаїв в XIX. віці.

Велика французька революція належить до найбільш кривавих епох світової історії. З цього багато людей робило висновок, що пролив крови належить до неминучих функцій правдивої революції, і тому, або проклинали революцію, або вихваляли кровопролиття. В дійсности революція 1789 р. усунула найважніші причини, котрі надавали її такого жорстокого насильничого характеру, і приготовила для будучих революцій більш лагідні форми. Цього добилася вона з одного боку тим, що знищила февдалізм, і тим, що спріяла розвиткові промислового капіталу, котрий повернув маси пролєтарів з люмпенпролєтарів на заріб-

кових робітників. З другого боку тим, що зірвала пута з руху, котрий всюди раніше чи пізніше скінчився перемогою демократії, і врешті тим, що зі студій так революції, як також капіталізму повстала теорія, котра дає змогу партії пролєтаріяту завше в кождому моменті ставити собі тільки такі цілі практичної діяльности, які вона може осягнути; таким чином вона може вже оминути небезпеку опинитися в такому глухому куті, де вона бачить себе змушеною хапатися терору.

Через революцію селянин став вільним і став паном своєї землі. Через те і селянське хазяйство піднеслося на вищий ступінь розвитку, стало давати більші доходи, які лишалися тепер селянинові. Таким чином зменьшилося число зайвих робочих сил, які виділяло сільське господарство.

З другої сторони приплив з сіл тих, що шукали якогось зарібку, находив тепер для себе роботу в місті. Цехові обмеження впали, ремісництво могло вільно розвиватися. Правда, зростаючий промисловий капітал випихав одну його галузь по другій, а разом зі швидким розвитком промислового капіталу зростав також попит за робочими силами.

Промисловий пролєтаріят став тепер осібною клясою, з осібною клясовою свідомістю, і все різкіше відділявся від люмпенпролєтаріяту. Капітал погіршив положення промислового пролєтаріяту в порівнанні з самостійним ремісником і його челядниками з часів розквіту ремісництва; але без сумніву він поліпшив його долю в порівнанні зі становищем люмпенпролєтаріяту. Люмпенпролєтаріят нездатен ні до якої клясової боротьби. Промисловий пролєтаріят, навпаки, завдяки клясовій боротьбі і, завдяки своїм орґанізаціям, своїм успіхам досяг просто таки дивовижної інтелєтуальної і моральної висоти.

Звичайно, що в початках свойого розвитку промисловий пролєтаріят був дуже пригнічений капіталом не тільки економічно, але й морально. В умовах,

серед яких він мешкав, в нужденности і незабезпеченности існування, в своїй темноті він не тільки не підносився над люмпенпролєтаріятом, він стояв нище від нього через монотонність свойого життя, через постійний примус фабричної дісципліни, котра виключала всяку свободу, через нелюдську виснажуючу працю жінок і дітей. Відважність найбільш сильної частини люмпенпролєтаріяту через все це зникла у зарібкового пролєтаріяту, збільшилася його тупість, а грубість не зменьшилася.

В цій стадії він був би не в стані визволитися власними силами. Лише поволі вдалося одній його верстві за другою піднестися шляхом постійної клясової боротьби, з цього, здавалося, безнадійного багна. Чим більше поступав цей процес наперед, тим більше змогли розвиватися випливаючі з його клясового положення тенденції гуманности, чому спріяло також і те, що під впливом революції і її наслідків і карні закони проти пролєтаріяту що раз більше тратили свій жорстокий характер.

Це є причини того явища, на яке ми вже вказували, що революційна частина пролєтаріяту в рухах XIX. в. показалася клясою, перейнятою найбільшою гуманністю, клясою, котра що раз більше віддалялася від брутального дикунства, яке характеризувало його попередників часів великої французької революції і яке констатував також Енґельс ще в сорокових роках XIX. в. серед фабричного пролєтаріяту Анґлії.

Одночасно з цим зникли й причини, котрі вели до тероризму. Вже скоро після його упадку більш глибокі дослідники — приятелі пролєтаріяту, переконалися, що визволення пролєтаріяту не можливе в межах буржуазного громадянства. Вони прийшли до висновку, що цю ціль можна осягнути тільки через знесення приватної власности на засоби продукції і через заведення громадської продукції. Але вони не находили ані потрібних для цього матеріяльних передумов в капіталі, ані психічних в пролєтаріяті, і не

бачили також того, що економічний розвиток і клясова боротьба були тим, що утворювало ці умови. Через те, вони шукали „розвязання соціяльного питання“, якогось пляну або формули, котрі були би здійснимі негайно при всяких обставинах, скоро потрібна для цього сила буде стояти до роспорядимости.

Коли ж революційні пролєтарі, полонені цією ідеєю, шукали цієї сили не в якомусь шляхотному міліонерові, а в політичній диктатурі на взір першої парижської комуни, то кожда така спроба, роспочата в державі меньшістю, таксамо мусіла вести до терористму, як і панування першої парижської комуни. Правда, стремління тепер були більше раціональними; ходило вже не про те, щоби увільнитися від наслідків буржуазного громадянства, задержуючи його саме, а щоби усунути ці наслідки через знесення їх основ. Але й це змагання мусіло би розбитися при спробі його реалізації, як довго для усунення цих основ бракувало суспільних передумов. В иньшому разі це означало би спробу меньшости, накинути більшости неможливе або недоцільне, її інтересам противне: цього можна було би осягнути тільки за допомогою як найнасильничих методів, котрі врешті неминучо мусіли би завершитися кривавим терором.

А що до цього не прийшло, залежить від того, що,— не зважаючи на те, що робітнича маса лиш поволі приймала ідеї соціялізму, — пролєтаріят протягом довгих десятиліть ніде не здобув такої пануючої позіції, якої він досяг в спілці з близкими йому верствами дрібного міщанства в Парижі 1789 р. і яку він удержав аж до 1794 року.

Правда, друга комуна принесла йому панування над Парижом, але не над Францією. Та й в Парижі також соціялісти тоді ще не мали переваги. Зрештою саме тоді вони не мали ще сильної теоретичної основи, і через те були дуже обережні і здержливі.

Міцні підвалини дістали вони після комуни, коли марксизм почав проходити в маси. То був світогляд,

котрий Маркс і Енґельс обґрунтували в сорокових роках, в пятьдесятих і шістьдесятих поглибили,— матеріялістичне розуміння історії. Вони внесли ідею закономірного розвитку в історію, котрий після їх погляду обусловлюється розвитком економічних відносин. З цієї точки погляду вони встановили, що капіталістичний спосіб продукції витворює такі умови, котрі зрештою роблять конечним і неминучим соціялістичний спосіб продукції, але вони встановили також безплодність кождої спроби завести цю другу форму продукції на місце першої доти, доки ще відносини для цього не дозріли відповідно.

Для них завдання соціялістів полягало вже не в тому, щоби найти плян або якусь формулу соціялізації, котра скрізь і при всяких обставинах відразу привела би до соціялізму, лише в тому, щоби студіювати економічні відносини і на підставі цих студій кождочасно виясняти громадянству, що в даних обставинах потрібне і що належить боронити.

Отже завдання соціялістів лежало не лише в тому, щоби проводити соціялізм. Там, де він був ще неможливий до переведення, вони мусіли втрутитися в відносини капіталістичного господарства, щоби спріяти їх розвиткові в інтересах пролєтаріяту.

Але це соціялісти зрозуміли не відразу.

Навіть в Інтернаціоналі та й ще кілька літ пізніше, соціялісти дивилися на такі явища, як вільна торговля або страйк, з певного рода погордою через те, що ці явища не порушували сістеми платні. Маркс і Енґельс вчили робітників розуміти значіння економічних проблєм і конфліктів капіталістичного строю для еманципаційної боротьби пролєтаріяту.

Для марксівсько вишколеного пролєтаріяту, соціялізм перестав вже бути чимсь таким, що негайно і скрізь при всяких обставинах можна провести в життя. Навіть там, де пролєтаріят здобув би політичну владу, він повинен би був проводити лише постільки соціялізм, поскільки це було би можливим серед даних обставин,

в формах, які відповідали би цим особливим обставинам. Переведення після соціялізму цього світогляду не могло статися одним замахом; воно ставало вислідом довшого історичного процесу. При цьому соціялістам завжди ставиться в обовязок, в кождому моменті ставити собі тільки ті завдання, які можна було при даному відношенні сил і матеріяльних умовах виконати. Як би завжди відповідно до цього зі знанням справи поступали, було би виключеним, щоби соціялістам не вдалася якась їхня акція, або щоби вони попадали в таку роспучливу ситуацію, яка примушувала би їх в супереч духові пролєтаріяту і соціялізму ставати на шлях масового терору.

Справді, з того часу, як марксізм опанував соціялістичний рух, цей останній аж до війни майже при кождому свойому свідомому великому крокові був хоронений від великої поражки, і думка перемогти шляхом тероризму щезла цілком з його рядів.

Цьому богато допомогла і та обставина, що в тому самому часі, коли марксізм став пануючою соціялістичною наукою, демократія вкорінилася в західній Европі і з обєкту боротьби почала ставати міцною базою політичного життя. Завдяки цьому не тільки полегчилося поширення свідомости і орґанізації пролєтаріяту, але також збільшилося його розуміння економічних умовин і співвідношення клясових сил, через що було вибито ґрунт зпід ріжних фантастичних авантур і одночасно було відкинуто горожанську війну як метод клясової боротьби.

В 1902 р. я писав в моїй „Соціяльній Революції“ (6 розділ, „Демократія“):

„Демократія вже через те має величезну вартість, що робить можливими вищі форми революційної боротьби. Ця боротьба перестає вже бути тим, чим вона була 1789 р. або навіть в 1848, то-б-то боротьбою незорґанізованих мас без ніякого політичного виховання, без жадного знання відносної сили чинників боротьби, без глибшого розуміння завдань боротьби і засобів їх розвязання, — перестає бути боротьбою мас, яких могла потягнути за собою кожда чутка, міг збити з

пантелику кождий випадок. Революційна боротьба стає боротьбою зорґанізованих, свідомих мас, які розважливо і непохитно йдуть вперед, які не йдуть за кождим кличем, яких не доведе до вибуху яке-будь безчинство, але котрі за те не дадуть задавити себе кождій невдачі.

З другого боку виборча боротьба є засобом, щоби полічити своїх прихильників та ворогів, щоб уявити собі ясно відносну силу кляс і партій, їх розвиток і занепад; вона стримує тому від занадто швидких вибухів і хоронить від поражок; крім того дає вона спромогу противникові самому признати безпідставність де-яких його позицій і з доброї волі відступити від них, коли утримання їх не є для нього питанням життя. Таким чином боротьба стає меньш жорстокою, вимагає меньше жертв і меньше залежить від слїпого випадку."

Спільному впливові всіх цих обставин, створенню промислового пролєтаріяту і піднесенню його понад рівнем люмпенпролєтаріяту, розвиткові соціялістичної теорії і укріпленню демократії, всім цим факторам разом вдалося що раз більше відсувати на задній плян побоювання, котре ще в 1845 р. висловив Енґельс в своїому творі „ Положення робітничої кляси в Анґлії":

„Як що англійська буржуазія не схаменеться, — а цього вона по всій правдоподібности напевне не зробить, — то прийде революція, з якою не зможе зрівнятися ніяка дотепершня. Пролєтаріят, доведений до роспуки, вхопить в свої руки смолоскип, народня помста виявиться з люттю, про котру 1793 р. не дає нам жадного представлення. Війна бідних проти богатих буде більше кровава, ніж коли-будь." (2. вид., ст. 298.)

А в тім Енґельс висловлював ці побоювання тільки на той випадок, коли би революція, як він сподівався, скоро вибухла. Для сорокових років вони були вже трохи перебільшені мимо масового напливу в індустрію надзвичайно нерозвинених, а саме: ірляндських, дуже близких по свойому становищу до люмпенпролєтаріяту елєментів. Але сам Енґельс надіявся, що коли революція не прийде скоро, отже пролєтаріат матиме час, щоби розвинутися і перейнятися соціялістичним духом і революція завдяки цьому набере більш лагідних форм:

„В такому самому відношенні, в якому пролетаріят буде вбирати в себе соціялістичні і комуністичні елементи, в такому ж відношенні буде зменьшатися кровопролиття, помста і озлоблення революції.“

Революція, якої очікував Енґельс, прийшла в 1848 р., але не в Анґлії. Після її провалу почалася у всіх краях Европи епоха капіталістичного розвитку, вкупі з яким відбувався сильний економічний, політичний, індустріяльний, інтелєктуальний і моральний зріст робітничої кляси. Образ високо розвинених країн Европи скоро змінився. Вже в 1872 р., отже один рік після комуни, Маркс висловив надію, що в таких країнах, як Америка, Анґлія, Голяндія, пролєтарська революція може набрати мирних форм.

З того часу ми бачимо дальший поступ в піднесенні пролєтаріяту. Звичайно, жадна тямуща людина не могла сумніватися в тому, що мілітарна монархія, як от німецька, австрійська, російська, може бути зломана лише силою, але при цьому що раз меньше думали про криваву збройну боротьбу, а, навпаки, що раз більше про специфічний засіб боротьби пролєтаріяту, про **масовий страйк.** Правда, що належало бути приготованим на те, що представники старого режіму, як в Німеччині, так теж в Росії, будуть старатися затопити в крові кожду спробу їхнього усунення. Але, що значні частини пролєтаріяту, коли навіть він прийде до влади, знову, як з кінцем XVIII. в., будуть купатися в крові, помсті і варварстві, цього не можна було сподіватися. Це перевернуло би до гори ногами цілий розвиток.

В противенстві до поглядів Енґельса, автора „Розвитку соціялізму від утопії до науки“, котрий очікував поступового зменьшення грубости і дикунства пролєтарської революції, являється погляд, поміщений недавно в статті п. з.: „Розвиток соціялізму від науки до діла“, яка становить вступ до Н. Бухаріна „Програми Комуністів“ (Цюріх 1918). В цьому вступі говориться:

„Чим сильніше в якомусь краю розвинений капіталізм, тим більше безглядна і жорстока буде його оборонча бо-

ротьба, **тим кровавіша буде пролєтарська революція** і тим більше безглядні будуть ті міри, при допомозі яких побідна робітнича кляса кине собі під ноги побиту клясу капіталістів.“ (Ст. XIX.)

Це є цілковита протилежність тому, чого очікували Маркс і Енґельс. Це є постільки фальшиве, по скільки большевицька практика 1½ року підносить це до значіння загального закону цілого суспільного розвитку. Помилкове воно й в тому, що мотивує цю практику „безглядністю і дикістю оборончої війни капіталістів“. Такої дикости не можна завважати ані в грудні 1917 р. в Петербурзі і Москві, ані також ще меньше недавно в Будапешті.

Але правдою є те, що пролєтарська революція знову стала надзвичайно крівавою. Пояснення цього факту бачу я при моїй „старечій впертости“ чи при моїй „старечій безтямі“ (Бухарін, XXII), на кождий випадок в инших факторах, як в капіталістичній „лютости-дикости“, котра в країнах побитих в війні ніколи не була меньша, ніж під час вибуху революції.

e) Впливи війни.

Головної причини звороту з дотеперішнього шляху розвитку в напрямку гуманности до розвитку в напрямі брутальности треба шукати в світовій війні. Але вже до війни істнували тенденції, котрі цій головній тенденції злагіднення звичаїв протиділали.

Найважніша з них була покликана до життя самою французькою революцією. Це була **загальна військова повинність,** котрої потрібував революційний режім, щоби численною перевагою і постійним поповненням своїх реґулярних військ дорівняти з'єдненим монархам.

Лише одна монархічна держава перейняла цю установу і навіть не тільки її задержала, але й розвинула, тоді, коли Франція з неї зрезиґнувала. Цією державою була **Прусія,** найменьша і наймолодша з поміж великих держав Европи, зі своїми невигідними границя-

ми, оборона котрих вимагала армії, котра в порівнанні з населенням держави була куди більша, ніж в якому-небудь иншому краю. До того ж, по своїх натуральних богацтвах, Прусія була найбіднішою поміж великими державами. Як що вона хотіла затвердити своє становище, то мусіла принести в жертву своїй армії всі инші потреби краю. Таким чином Прусія, з моменту свойого вступу до складу великих держав, стала мілітарною державою par excellence.

В своїй книжці про Німеччину (My four years in Germany, London, 1917, ст. 44), наводить американський посол Жерард кілька думок, котрі різко освітлюють мілітарний дух Прусії:

„Більше як перед 125 роками, на початку революції. сказав Мірабо, великий бесідник: „Війна, це національна промисловість Прусії". Опісля завважив Наполеон: „Прусія витворена з одної гарматної кулі", а невдовзі перед франсуско-прускою війною 1870 р. писав французький військовий аташе свойому правительству: „Инші країни володіють армією: в Прусії, навпаки, армія володіє країною."

Завдяки загальній військовій повинности і культивованню мілітаризму загалом досягла Прусія в війнах 1866 і 1870 р. свойого могутнього становища. Це примусило і инші держави европейського континенту завести загальну військову повинність. В тому самому часі залізнодорожна справа стає рішаючим чинником при веденні війни. Всі мілітарні держави стараються розвинути її як найбільше, що знову приносить з собою можливість, а разом з цим при загальному озброєнні на-випередки конечність постійного збільшення армії, отже щораз ширшого використання загальної військової повинности, що зрештою привело нас до того красного результату, що все з мужеського населення, що не було тяжко хворе або калікою, було притягнено до воєнної служби.

Але воєнна служба означає звичку до проливу людської крови, мало того, навіть певного рода суперництво в цьому пролитті; вона означає приглушення людських почувань, плекання брутальности. При малій

кількости постійного війська XVIII. віку, маси народу були вільні від цього згубного впливу на їх мораль. Загальна військова повинність протягом XIX. віку дала ці маси все більше під бруталізуючі впливи військової служби, з окрема найсильніше і найширше в Прусії.

Гуманістичні тенденції XIX. віку завдяки цьому ще не втратили цілком свого впливу, однак було їх значно ослаблено.

Найбільш яскраво виступали гуманістичні тенденції серед інтеліґентів. Ці останні були довше від других вільні від воєнної служби, навіть тоді, коли місце наємного війська зайняв примусовий набор, котрий зі своєю конскрипційною сістемою в першу чергу потрафляв селян, ремісників і робітників, а щадив буржуазію і інтеліґенцію. Однак загальна військова повинність не могла робити для них винятків, навпаки, вона потрібувала їх як офіцирів для командування резервами. Як і попереду інтеліґент лишався в винятковому становищу щодо воєнної служби, але це вже не було становище, котре виключало його з армії, а таке, котре в її рядах давало йому як добровольцеві-однорічникові (вольноопреділяючомуся першого розряду) або запасному офіцирові певні привілеї. Таким чином інтеліґентів було поставлено під впливи мілітаризму на їх думання і почування в більшій мірі, як инші кляси. Мілітаризм ставив їх в привілейоване становище і вже тим самим прищеплював їм певний смак до військової справи. Опріч того, він впливав на них через своїх фахових офіцирів. Ці люде, котрі зробили собі військову службу завданням свого життя, для котрих вона є не тимчасовим явищем, котрі при всіх воєнних акціях повинні брати в свої руки ініціятиву, перевишати в енергії і спритности своїх солдатів, ці люде розвивають характеристичні риси мілітаризму в більш високій степені, як звичайний рядовий, який служить тільки короткий час і то примусово. Інтеліґенти піддавалися ще більшому мілітаристичному впливові, ніж решта населення. До того ж їхня фахова діяльність

виробляє в них звичку — що дуже добре миритьсяі з крайне реакційним світоглядом — розвивати кождий погляд далеко більш послідовно і в цьому змислі більш радикально, ніж то роблять практики, котрі пізнають з досвіду гальмуюче значіння ріжних повсякденних дрібниць.

Інтеліґенти, котрі стали або хотіли стати запасними офіцирами і брали собі за взір фахових офіцирів, легко випережали цих останніх в гостроті і різкости мілітаристичного думання. Таким чином ці пірвані мілітаризмом верстви інтеліґенції стали як раз піонерами грубости і насильництва, що завдяки загальній військовій повинности захопили цілу народню масу. І тут Прусія випередила також инші держави через те, що вона перша завела сістему добровольців-одноріччників та запасних офіцирів і більше як в будь-якій иншій державі упривілеювала запасних офіцирів, створила ім почесне становище.

Як що в пролєтаріяті, мимо загальної військової повинности, гуманістичні тенденції його клясового положення переважали над бруталізуючими тенденціями мілітаризму, то серед інтеліґенції, особливо пруської, навпаки, перші були в великій мірі відтиснені другими на задній плян, що немало спричинилося до загострення клясових противенств.

Те, що сказано тут про інтеліґентів, ще в більшій мірі торкається капіталістів, яких ґуманні інстінкти вже згори находили в їхньому клясовому становищі більш сильні противотенденції.

І коли тепер вибухла війна, і протягом чотирьох років втягнула в свій вир майже ціле здорове мужеське населення, коли бруталізуючі тенденції мілітаризму досягли вершка жорстокости і звірства, тоді і пролєтаріят не міг вже від них врятуватися. Він був в великій мірі ними заражений і повертався додому здичілим у всіх відношеннях. Воєнні звичаї принесли з собою настрій, який давав можливість кождому, хто служив у війську, боронити свої інтереси і вимоги

насильством і проливом крови навіть в відношенні до своїх співгорожан в мирних умовах. Це стало елєментом горожанської війни. А ця остання знову приводила до здичіння мас. Все ж таки багато з розважних людей, скоро визволяються вони зпід впливів війни, вертає до способу думання та до почувань мирного часу. Але куди гірше є з молодю, котра без вчителів, без провідників, протягом чотирьох років війни підпала без всякого опору під цілковитий вплив жорстокостей війни і набрала вражінь, котрі аж до кінця життя не зникнуть остаточно.

До цього всього долучається ще глибоко йдуча зміна в складі самого пролєтаріяту.

Війна найтяжче відбилася на дрібному міщанстві; багато з його рядів було експропрійовано і кинуто в лави пролєтаріяту. Ці елєменти, що до цього часу стояли далеко від пролєтарської клясової боротьби, не мали поняття про партійне вишколення, дісципліну і орґанізаційні навики, які властиві пролєтаріятові там, де клясова боротьба йде під проводом соціялістичної партії, що дбає про освіту і згуртування мас.

В середині самого пролєтаріяту зайшли від тепер також глибокі зміни. Як поміж всіми, так також і поміж обученими робітниками страти вбитими, пораненими, хорими за час війни були далеко більші як за мирних часів. Одночасно з цим для приросту числа їх майже нічого не було зроблено. Не було часу та і сил бракувало, щоби їх вивчити, але з другого боку не відчувалося також і потреби для такої діяльности. Місце ріжнородної індустрії мирного часу заступила багато більше монотонна воєнна промисловість, котра виготовляла лише де-кілька певних типів продуктів, за допомогою робітників, з котрих кождий мав виконувати тільки пару-другу операцій, котрих дуже легко міг також навчитися кождий невправний ще новак. Таким чином число обучених робітників, які так багато причинилися до розвитку

німецької індустрії, підчас війни дуже зменьшилося і їх місце зайняли необучені робітники, число яких росло дуже скоро.

Обучені робітники були найкраще орґанізовані, вишколені і найбільше свідомі. Необучені — неорґанізовані, неуки і до всього байдужі.

Підчас війни байдужість гинула дуже скоро. Ця велитенська подія з своїми страшними наслідками розворушила всіх, навіть найбільше відсталі верстви народу і привела їх в горячковий стан. Але тому, що одночасно число обучених і соціялістично вишколенних робітників зменьшилося в порівнанні до під кождим взглядом необучених і недісціплінованих, як також в порівнанні до припливу спролєтаризованого дрібного міщанства, то це свідчило ні про що инше, як про те, що більш освічена меньшість, котра дотепер вела пролєтаріят, тратила що раз більше свій вплив, а її місце займала сліпа пристрасть.

А це прийшло тим скорше, що війна залишила після себе як найглибші економічні потрясення, масове безробіття, безмірну доріжню, недостачу у всьому необхідному. Доведені до роспуки маси вимагали радікальних змін і то змін негайних, не длятого, щоби створити вищі форми громадського життя, про це вони ще зовсім не думали, а длятого, щоби вирвати їх з страшної нужди.

Врятування з свого нужденного становища було завжди для пролєтаріяту найбільш пекучою і практичною справою. Це, поруч з вимогами економічного і історичного знання, котре є передумовою для розуміння марксізму, становить основну причину, через що марксівський спосіб думання не так легко вкорінюється в робітничі маси. Інстинктивно маси воліють науку, котра не посилає їх на шлях розвитку, а котра, навпаки, дає їм певну формулу чи певний плян, якого переведення, при всяких умовах обіцяє їм негайне визволення від усіх мук. Для пролєтаря є певного рода самовідре-

ченням, коли він признається до науки, яка звичайно вимагає від нього не бездіяльного очікування, а, навпаки, спонукує його до ведення як найенергійнішої клясової боротьби, але остаточне визволення робить залежним від умов, котрі мають бути створені щойно в повному труду розвиткові. Проте, як не тяжко було пролєтарям в останніх десятиліттях перед війною, їх становище уклалося так, що вони могли жити в спосіб, котрий не робив для них негайної соціялістичної перебудови громадянства питанням життя і смерти, принайменьше не робив її такою для обучених робітників, цього основного ядра клясової боротьби і соціялістичного руху.

Тепер ці робітники в політичній і економічній боротьбі уступають необученим. А цих останніх положення таке скрутне, що вони не можуть дальше чекати.

І для чого ждати, коли вислід війни дав їм врешті політичну владу в руки?

Війна погнала на фронт клясової боротьби не тільки найбільше відсталі елєменти робітництва, вона через розвал армій зробила пролєтаріят навіть найбільше економічно відсталих частин Европи пануючою клясою в городах, поруч якого безграмотне селянство, як це бачимо в Росії, не в стані представити ніякої самостійної політичної сили.

При всяких обставинах, які б вони не були, жадна кляса не відмовляється добровільно від влади, яку вона здобула. Було би дурним домагатися такого відмовлення від російського або угорського пролєтаріяту через те, що їх країни є відсталі. Але в дійсно марксівському дусі ведена соціялістична партія пристосовувала би ті завдання, які вона ставить перед переможним пролєтаріятом, до тих матеріяльних і псіхічних умов, які вона находить навколо, не декретувала би так сміливо негайну повну соціялізацію в країні такої нерозвиненої капіталістичної продукції, як Росія.

Звичайно, не знати, чи така партія змогла би вдержати за собою провід мас. Реальним політикам видається важнішим хвилево панувати, ніж наразитися на хвилеву невдачу, хочай би з надією, що зрештою рація буде по їхньому боці. Реального політика не задоволяє роля сили, котра через те, що виясняє неминучий провал виходячої поза межі можливости політики, наражується в даному моменті на непопулярність, але яка виходить цілою з розвалу і охороняє ідеал перед компромітацією.

Старе противенство поміж реальною а науковою політикою, поміж Лясалем і Марксом повстало на ново в Росії після революції 1917 р.

В своїому листі до Кугельмана від 23. лютого 1865 р. (проголошеному мною в „Соціялісті", 1. мая 1918) заявив Маркс, що німецька реакція 1849-1859 року занадто перешкоджала розвиткові німецьких робітників, щоби вони могли

„не радіти такому базарному спасителеві (як Лясаль), котрий приобіцяв їм допомогти одним скоком дістатися до обітованної земли."

Такі скоки і такі спасителі були не до вподоби Марксові. Але як в часах Лясаля, так також і в часах другої російської революції, хоч в цій останній по другим причинам, ситуація склалася дуже несприятливо для марксівського думання. Марксівсько вишколені робітники Росії померли або затратилися в морі розбурханих відсталих мас, або були пхнуті цими останніми на мильні дороги. Взяв гору домарксівський спосіб думання, характеристичний для Блянкі, Вайтлінґа, Бакуніна.

Це були умови, серед яких відбулася революція в Росії, а опісля і в її сусідів. Через те й не дивно, що вона покликала до життя не тільки примітивний спосіб думання, але й також дає змогу проявлятися кровавим, диким формам політичної і економічної боборотьби, які — як ми надіялися — через інтелєктуальний і моральний зріст пролєтаріяту пішли у забуття.

8. Комуністи при роботі.

а) Експропріяція і орґанізація.

Війна відкинула робітничу кляcу інтелєктуально і морально назад не тільки через те, що вона створила здичавіння майже всіх верств населення, що вона найбільше відсталі елєменти пролєтаріяту поставила на передові пости його руху, що вона, зрештою, безконечно збільшила його нужду і тим розпуку поставила на місце спокійної розваги. Вона спріяла поширенню серед них примітивних поглядів через те, що в великій мірі розвивала в них мілітарне думання, те думання, котре і так є властивим неосвіченним, поверховним людям, думання, котре каже, наче-б-то гола сила є рішаючим чинником світової історії, наче-б-то досить самої лише сили та безглядности для того, щоби перевести те, що бажано.

Маркс і Енґельс все поборювали такі погляди. В його клясичному творі „Переворот в науці Пана Евгена Дюрінґа“ три розділи присвячено виключно „теорії насильства“ (3. вид., ст. 162-192). Ця теорія наскрізь немарксівська. Енґельс не побоявся виступати проти неї навіть там, де вона з'являлася під революційною покришкою. Він не придержувався так часто бороненого сьогодня погляду, наче-б-то не слід виказувати помилок певного руху тоді, коли він є революційний, пролєтарський, бо це може ослабити революційний запал.

Само собою розуміється, нема чого на ґвалт бити з приводу поодиноких помилок і дурниць, що трапляються в революції. Найтяжче положення в історії це революція, яка ставить нас перед новими, надзвичайно неясними ситуаціями. Було би дешевим фарисейством, коли би обсерватор хотів з безпечного місця або здалека строго осуджувати помилки людей, котрі стояли в центрі боротьби і несуть на собі всі її тягарі і небезпеки.

Але з другого боку конче потрібно осуджувати помилки, які походять не з випадкової неправдивої

або невистарчаючої інформації, лише з фальшивих, принціпіяльних поглядів, а через те неминуче з нього випливають. Їх можна уникнути тільки через подолання цих поглядів, вони будуть загрожувати кождому будучому революційному рухові, як що перейдеться над ними безкритично до порядку денного, або як що їх буде прикрашуватись і пошановуватися — ніби-то в інтересі революції.

„Вульканічний, революційний темперамент“ Маркса і Енґельса зовсім не перешкоджав їм займатися цією конче потрібною критикою революції.

Доказом цього є м. и. критика, якою зайнявся Енґельс в осени 1873 р. в ляйпцігській „Народній Державі“ (Volksstaat) з приводу повстання, котре вибухло 5. липня цього ж року після проголошення еспанської республіки і 26. липня вже було за малими виїмками здушене. Повстання в Картаґені продержалося до січня 1874 р.

Отже ще перед задушенням повстання, Енґельс проголосив гостру критику „цієї ганебної інсурекції . . . . як остерігаючий приклад світові“.

Це було ним зроблено в серії статтей „Бакуністи при роботі“ („Народня держава“, 31. жовтня і 5. листопаду), передрукованих в 1894 р. в „Internationales aus dem Volksstaat“, Фридр. Енґельса (Берлін, видання „Vorwärts“). Ми поручаємо цю працю кождому, хто займається большевизмом. Він побачить в багатьох пунктах, що сітуація еспанської революції дає богато анальоґії до положення сучасних комуністів.

Енґельс починає з уваги, що в Еспанії інтернаціоналісти в своїй більшости належали до бакунівського союзу („Allianz“) і говорить далі:

„Коли в лютому 1873 р. було проголошено республіку, еспанські аліяністи опинилися в дуже тяжкому становищі. Еспанія в промисловому відношенні є ще така відстала країна, що про **негайну** цілковиту еманціпацію робітничої кляси не може бути ніякої мови. Заки до цього дійде, Еспанія мусить перейти ще цілий ряд ріжних ступнів розвитку і очистити

шлях від цілого ряду перешкод. Скоротити перебіг цього розвитку і можливо скоро усунути ці перешкоди — давала їй нагоду республіка. Але ця нагода могла бути використана тільки через діяльну **політичну** акцію еспанської робітничої кляси.“ (Ст. 17, 18.)

Це означало би брати участь в виборах до кортесів, до національного зібрання і в їхній роботі. Але бакуністи хотіли негайного, повного визволення робітничої кляси. При тодішньому стані Еспанії парлямент-ська демократія була для цього абсолютно нездатна, але вона являлася необхідною як засіб для розвитку і дозрівання пролєтаріяту. Участь „в яких-небудь виборах здавалася їм гідним смерти злочином“.

Але що ж хотіли вони поставити на місце виборчої боротьби? Робітничі ради, як засіб „негайного, повного визволення робітничої кляси“, тоді ще не були видумані. Бакуністи проголосили **Генеральний страйк,** поділ Еспанії на незчислимі малі „кантони“, а разом з тим розбиття загального руху на цілий ряд льокальних рухів і проголошення „перманентної революції“.

Кінцем цієї пісні був не тільки повний крах руху, руїна цілого еспанського інтернаціоналу, але також „заперечення засад голошених дотепер самими бакуністами“ (ст. 32), котрі вони під напором обставин мусіли здавати одну по другій.

А чи тепер в Росії инакше?

Певно, що при вибуху теперішньої революції поміж робітництвом Росії панував не анархізм, а марксізм. Як соціялістична теорія ніде не знайшов він такого признання, як в Росії.

Протягом десятиліть робили російські соціялісти з нужди чесноту і в відсталому аґрарному характері своєї країни бачили певну перевагу. Вони думали, що останки їх сільського земельного комунізму особливо полегчують їм завести там модерний соціялізм.

Велика заслуга марксістів в Росії, ведених Аксельродом і Плєхановим, полягала в тому, що в супереч

вище згаданому поглядові, вони прийшли до зрозуміння, а після довгих і завзятих спорів їм вдалося переконати других, що при нерозвиненому російському пролєтаріятові і російському громадянстві загалом, неминуча революція може мати тільки буржуазний характер, не зважаючи на те, що пролєтаріят мусить відограти в ній визначну роль.

Цей погляд панував переможно в російському соціялістичному дусі тільки так довго, доки революція не привела пролєтаріяту до влади, і не поставила питання про негайне визволення на чергу дня, і доки носителями соціялізму були лише інтеліґенти та вершки робітництва.

Послідовний марксізм опинився в невимовно тяжкому становищу в тому моменті, коли революція розколисала дійсно великі маси російського народу, який знав тільки свої потреби і свою волю і якому абсолютно було байдуже, чи це, чого він жадав, при даних обставинах було можливе до переведення і чи воно з громадського боку було корисне, чи ні.

Марксізм большевиків не видержав цієї ситуації. Їх опанувала і понесла психольоґія мас. Немає сумніву, що через це вони стали панами Росії. Друге питання, що з того кінець-кінцем виходить і що мусить вийти.

Через те, що головною розгоновою пружиною революції зробили вони лише волю мас, викинули вони за борт той марксівський спосіб думання, якого побідному зростові вони самі раніше богато допомогли. Вони думали, що з своєю науковою совістю і популярністю Маркса вони справляться в той спосіб, що візмуть під свою охорону марксівське слово, слово „диктатура пролєтаріяту“. Цим словом думали вони одержати відпущення всіх гріхів проти духа марксізму.

Революція прийшла наслідком війни. Військам було вже тяжко дальше боротися. Большевики стали найбільш рішучими представниками цього знеохочення супроти дальшого продовжування війни. Вони допо-

магали розвалові армії всякими засобами і ані трохи не журилися тим, чи допомагають вони таким чином німецькій мілітарній автократії, чи ні. А що ця остання не побідила і що прийшло до німецької революції, в цьому — не їх вина.

Повний розвал армії дав нищим клясам повну свободу. Селяне зараз зажадали негайного розбиття великих земельних маєтків і їх поділу поміж себе на основі приватної власности. Передача землі селянству була необхідною, але при сістематичній передачі могло це відбутися в формах, які не нищили би технічних здобутків великого підприємства. Але це вимагало певного часу, а селяне не хотіли ждати.

Большевики з'єднали їх для себе через те, що, запровадивши анархію на селі, оставили кождій громаді вільну руку, так що розграблення економій відбулося в як найпримітивніших формах, при чому знищено було богато продукційних засобів, чим понижувалося техніку господарства. Але за це селяне дали большевикам вільну руку в городах, в яких вони з'єднали собі також маси робітників через те, що брали під розвагу лише їхні бажання, а не дійсні обставини.

Пролєтаріят голодав, почував себе поневоленим і експльоатованим і вперто домагався негайного скинення капіталістичного ярма. Щоби завдоволити його бажання, не було часу для студій або навіть для роздумування. Короткими, але важкими ударами повалено в руїну будівлю російського капіталізму.

Заміна капіталістичної продукції соціялістичною має в собі два моменти, а саме **питання власности** і **питання орґанізації.** Вона вимагає знесення приватної власности на засоби продукції і переходу їх в громадську власність, в формі державної, комунальної або кооперативної власности. Але вона вимагає також заміни капіталістичної орґанізації підприємства і його функцій громадською орґанізацією, котра відповідала би економічній цілости.

З цих двох перетворень найбільш простим є перетворення власности. Немає нічого лекшого, як експропріювати капіталіста. Це є тільки питанням сили і не є звязане ні з якою соціяльною передумовою. Вже давно, навіть ще до повстання індустріяльного капіталізму, в часах звичайного торговельного і лихварського капіталізму ми бачимо такі експропріяції купців, банкірів, лихварів, доконувані февдалами, князями, деколи навіть самими народніми масами. В середніх віках проводжено експропріяції не тільки на євреях, але, не зважаючи на релігійність тих часів, проводжено їх також і на церквах і орденах. І так напр. з початком XIV. віка французький король Филип IV. експропріював надзвичайно богатий орден храмівників. Ще до повстання сучасного соціялізму наївні люде бачили в шляхотному лицареві, котрий забірав у богатих і роздавав бідним, добродія людства. Перевести цей рід „соціялізму“ було надзвичайно легко. „Не-розвиненій формі“ російського пролєтаріяту відповідало те, що Бакунін 1869 р. безпосередньо перед війною і комуною, в одному зі своїх закликів вказував російській молоді шлях, по якому пішов Стенька Разін, котрий 1667 р. створив розбійничу банду, якою 4 роки тероризував полудневу Росію, коли врешті урядові вдалося його поконати і вбити.

Не так просто, як з експропріяцією, йде діло з орґанізацією. Капіталістичне підприємство — це дуже складний орґанізм, якого головою являється капіталіст або його заступник. Коли ми хочемо знищити капіталізм, то мусимо створити орґанізм, який міг би, як не краще, то принайменьше таксамо працювати без капіталістичної голови. Це вже не таке просте діло, як справа Филипа IV. або Стеньки Разіна, це вимагає цілого ряду передумов матеріяльної і псіхічної натури, високого розвитку капіталістичної орґанізації не тільки продукції, але також збуту і достави сирівця, це вимагає теж пролєтаріяту, який є свідомий свойого завдання не тільки супроти своїх найблищих товаришів,

але й супроти цілого громадянства; котрий виробив в себе звички свобідної дісціпліни і самоуправління завдяки довголітньому впливові масових орґанізацій; який врешті є доволі інтеліґентний, щоби відріжнити можливе від неможливого, науково освіченого характерного провідника від неука-демаґоґа.

Де немає цих передумов, там не може бути капіталізм з користю замінений соціялізмом. А навіть в тих місцевостях і галузях промисловости, в яких ці умови досить високо розвинені, соціялістична орґанізація мусить бути через ґрунтовний дослід дійсних обставин добре підготовлена, бо форми, які нова орґанізація часово має прийняти, не є одні й ті самі для всіх галузей промисловости, для всіх країв і для всіх часів, це не „цілком готові утопії“, або „вічні ідеали“, навпаки це форми, які при ріжних обставинах є ріжні і які мусять бути як найкраще достосовані до кождочасних умов тоді, коли вони мають дати позитивний вислід.

Обидва моменти соціялізації, вивласнення і нова орґанізація, мусять стояти в самому тісному звязку, як що ми не хочемо, щоби місця дотеперішньої продукції не зайняв хаос-безладдя і врешті-решт повний занепад. Филип IV. або Стенька Разін могли обмежитися до самої тільки експропріяції, бо вони не думали творити нової форми продукції. Перехід до соціялізму не може відбутися таким простим шляхом.

Але маси були нетерпеливі, вони не хотіли чекати. Аби їх завдоволити, большевики, прийшовши до влади, поділили процес соціялізації на дві частини, розділили обидва моменти, хоча й один без другого не міг дати нічого життєздатного. Спочатку пішли вони по прикладу Стеньки Разіна, а опісля намагалися — по скільки можливо — і направити й орґанізацію. Все, що було тісно звязано і могло ділати тільки вкупі, було розірване. Сам Лєнін признав в квітні 1918 р. в своїй книжці „Найблищі завдання совітської влади“:

„Дотепер перше місце займали заходи задля негайної експропріяції експропріяторів. Зараз на перший плян висовується орґанізація підрахунку і контролі підприємств, в яких вже переведено експропріяцію капіталістів, а также по всіх инших господарчих підприємствах“ (ст. 14).

„Наша праця в переведенні — при співучасти пролєтаріяту — орґанізації загального підрахунку і контроля над продукцією і над поділом продуктів далеко не дорівнює нашій праці безпосередньої експропріяції визискувачів . . . З соціялістичною перебудовою на цих полях ми дуже відстали (а це самі важні поля), а відстали ми через те, що підрахунок і контроль загалом не досить орґанізовані“ (ст. 23).

Переводили експропріяцію підприємств і галузей промисловости, не питаючися чи їх соціялістична орґанізація є вже можлива. Навіть в галузях, в яких ця соціялізація була би можлива, задоволялися лише експропріяцією, бо цю останню можна було переводити без підготовки, а робітники не хотіли чекати.

Скоро показалися й наслідки. Економічне життя Росії є відсталим через те, що її індустрія в порівнанні з сільським хазяйством дає працю тільки малій частині населення. Але в самій індустрії переважають найбільше сучасні форми велитенських підприємств. Вони багато переросли стадію паризької індустрії 1871 р. Поскільки діло йде про соціялізацію, то в цій останній ще можна було говорити про соціялізацію продукційних спілок. Російські ж фабрики мали здебільшого форми велитенських підприємств, коли для них — після усунення капіталу — з'явилася можливість удержавлення.

В продукційних спілках прибуток робітника залежить від праці його і його товаришів. Мірилом цього прибутку являється кількість продуктів доставлена на ринок. Вони самі мусять дбати і про збут і про набуття сирівців. В удержавленій фабриці одержували робітники — як і раньше — платню, але вже не від капіталіста, а від держави. Кількість прибутку залежала меньше від їхньої продуктивної праці, а більше вже від їхнього натиску на державну владу. Ця остання мусіла сама старатися про збут і про набуття сирівців.

Треба було би мати добре дісципліноване і високоінтеліґентне робітництво, яке зрозуміло би, в як великій мірі добробут громадянства, а разом і з цим його власний, залежить від продуктивности його праці, щоби при цих умовах удержати в руху продукцію. Навіть при такому робітництві можна було би очікувати дійсної продукції тільки тоді, коли було би вжито всіх орґанізаційних заходів, які давали би відповідний вплив на поодинокі підприємства і на цілі галузі промисловости не тільки робітникам, але також державі і споживачам, і коли було би створено таку спонуку до роботи, яка з успіхом могла би замінити ріжні капіталістичні заохочення.

Тепер не тільки бракувало цієї орґанізації, але й робітництву бракувало відповідної інтеліґенції і дісципліни, тим більше, що війна і її наслідки викликали як найдикіше роз'ярення досі найбільш несвідомих і нерозвинених частин пролєтаріяту.

Правда, російський робітник перейняв від своєї сільської комуни високе почуття солідарности, але воно таке вузке, як і сама сільська комуна. Воно поширюється лише на невеликий гурт його особистих товаришів. Велике громадське ціле є для нього байдужим. На невтішні явища, які повстали при цих обставинах, мусіли нарікати навіть самі большевики. В своєму творі „Праця, дісципліна і порядок урятують соціялістичну совітську республіку“ (ст. 17) каже Троцький:

„Революція, яка в найбільше поневоленого збудила почуття людської особистости, надала, природно, першим часам цього пробудження скрайній, коли хочете, анархістичний характер. Це пробудження найбільше елєментарних інстінктів людської особистости нерідко набирало грубо-еґоїстичного або, вживаючи фільософічного вислову, „еґоцентричного характеру“ . . . Поневолений намагається взяти для себе все, що лише може, він думає тільки про себе і не має наміру рахуватися з загальним клясовим інтересом. Звідси — та сила сплення такого рода дезорґанізаторських настроїв і індівідуалістичних, анархістичних і розбійничих тенденцій, які ми

помічаємо особливо в широких колах деклясованих елементів краю, в рядах давної армії і врешті в певних елементах робітничої кляси.“

Це вже зовсім инші елєменти, ніж ті парижської комуни, котрі скорочували свою заробітну платню для того, щоби спріяти справі соціялізму.

Ясно, яка могла бути при цих обставинах продукція в експропрійованих підприємствах. Заробітну платню підґвинчувалося до неможливости, а праці за те постачалося мінімально. Щоби це улекшити, було знесено акордову роботу. Так прийшло до наслідків як от в Путиловському заводі в Петербурзі, котрий на протязі часу, в якому він взяв 96 міліонів рублів державної допомоги, доставив продукту вартости 15 міліонів рублів.

Неминуче банкротство цієї господарки було урятоване на якийсь час безграничним друком паперових грошей.

На фабриках працювали мало, і перш за все робітники ухилялися від неприємної, брудної, тяжкої праці.

Як улаштувати цю працю — по скільки вона необхідна в соціялістичному громадянстві, — цим питанням вже давно займалися соціялісти. Фуріє думав його розвязати в той спосіб, що цю брудну роботу передав „мазурам“, хлопцям, які залюбки барбаються в бруді.

Звичайно, ця гумористична розвязка не є вистарчаючою. Єдине в цьому випадку, що не противиться соціялістичним засадам і дає надії на добрий вислід, це те, щоби при допомозі техніки усунути при цій праці — поскільки можливо — все тяжке, нездорове, шкодливе і відражуюче. Поскільки техніка цьому не допоможе, не лишається нічого иншого, як продовжати цю працю, або при дуже високій платні, або при дуже короткому часі праці.

Большевики найшли нову розвязку. Правда, вона не відповідала соціялістичним засадам, але зовсім від-

повідала „масовій псіхольогії“ розбурханих робітників. Вони просто завели **робочу повинність.** Але не робочу повинність для робітників. На що було на них накладати робочу повинність, коли й так під впливом нових відносин одна фабрика по другій мусіли застановляти свій рух через брак сирівця, або опалового матеріялу, або врешті через недостаток транспорту так, що число робітників, які не находили праці, й так зростало.

Ні, робочу повинність накладено тільки на тих, яких під покришкою того, що вони не працюють, поставлено поза законом — на „буржуазію“.

На місце загальної, „формальної“ демократії радянська республіка встановила пролєтарську демократію. Тільки працюючі повинні мати політичні права, тільки вони могли одержувати відповідні харчі і користуватися державною охороною. Трутні повинні були бути безправними.

Здається, чисто соціялістична думка, яка, однак, мала одну малу помилку. Майже вже два роки існує республіка робітничих рад, котра дає виборче право тільки робітникам, і до сьогодня не розвязано ще загадку: **хто є робітником?** Ріжні комуністи дають нам на це дуже ріжну відповідь.

В свойому початку робітничі ради були нічим иншим, як заступництвом великих фабрик. Як такі творили вони певні досить обмежені орґанізації, які були для революції дуже важні. „Ідея рад“ привела опісля до того, щоби установчі збори, вибрані загальним голосуванням, заступити центральним комітетом робітничих рад. Однак база цього центрального комітету була би занадто вузка, коли би було її обмежено тільки до робітничих рад великих фабрик. Але, скоро вийшли поза межі цієї бази і одночасно з цим захотіли виключити „буржуазію“ від виборчого права, опинилися в безкрайньому морі.

Покласти межу поміж буржуа а робітником надзвичайно тяжко, вона має в собі щось такого свавіль-

ного, що ідею рад робить дуже придатною для обґрунтування диктаторського самовільного панування, а що ніяк не підходить для сотворення ясного і систематичного державного законодавства.

З окрема що до інтеліґенції, то питання зарахування когось з неї до буржуазії чи ні, залежить тільки від вподоби совітської влади і від цього залежить також її виборче право і зобовязання до примусової праці.

В совітській республіці було забрано „буржуа“ без ніякого відшкодовання не тільки їхні продукційні і консумційні засоби, не тільки всі політичні права, на їх накладено одночасно з цим — і тільки на їх — примусову працю! Вони є єдині в Росії, котрі повинні працювати, але одночасно з цим вони є тими, котрих позбавлено прав через те, що не працюють! До категорії робітників чи буржуазії в совітській Росії зараховувано не по функціях, які данна особа виконує зараз, а по тому, які вона виконувала до революції. В совітській Росії буржуа, це спеціяльний тип, прикмет якого ніхто не може означити. Подібно як негр остає негром, монгол монголом, де він не появився би і як він не вбрався би, так також буржуа остає все буржуа, хочби навіть він став жебраком або жив з своєї праці. І як жив!

Обовязком „буржуа“ було працювати, але вони не мали права шукати тої праці, якої вони вміли і яка їм найкраще відповідала би.

Їх примушувано виконувати найбільше брудні і відразливі роботи. І за це одержували вони не підвищену, а навпаки, найнищу пайку харчів, яка навіть не давала їм можливости заспокоювати свій голод. Їх пайка становила $^1/_4$ того, що одержували військові і утримувані Радянською Республікою на її фабриках робітники. На один фунт хліба цих останніх, перші одержували $^1/_4$, а на 16 фунтів картоплі їм припадало 4 фунти.

Ці постанови абсолютно не вказують на стремління піднести пролєтаріят на вищий ступінь розвитку, на „вироблення вищих форм життя“, навпаки, вони є доказом жадоби помсти пролєтаріяту в її найпервісніших формах, котрий своє щастя бачить в тому, щоби врешті могти знущатися над тим, якому досі ласка долі давала змогу краще вбиратися, краще жити, більше навчитися.

При розгнузданні цієї „волі“, як розгонової сили революції, її зовнішні прояви в поодиноких випадках пішли куди дальше, ніж цього хотіли самі большевики. Так ідея, що дотеперішні буржуа стали тепер безправним тягаровим бидлом робітників, над якими вони колись панували, дала такі блискучі висліди, як постанова робітничої ради села Мурцилівки, яка каже:

„Рада уповноважує цим тов. Григорія Сарєєва, по його вибору і роспорядженні для стаціонованого в Мурцилівці, пов. Брянського, артилєрійського дівізіону, **перевести реквізіцію 60 жінок і дівчат** з кляси буржуазії і спекулянтів і перевести їх в казарми“. 16. вересня 1918 р. (Др. Натан Вінш-Малєєв, „What are the Bolshewists doing“, Льозанна, 1919, стор. 10.)

Несправедливо складати відповідальність за цю постанову на большевиків. Вона була їм напевне таксамо огидна, як вересневі морди провідникам французького конвенту.

Але страшне те, що в цілій місцевій совітській орґанізації, хочби навіть в одній тільки, ненависть і непошана до буржуазії могла дійти до такого ступня, щоби заперечити її не тільки політичні, але звичайні людські права і людську гідність.

б) Дозрілість пролєтаріяту.

Звичайно, що такій „психіці мас“, котра набирала таких форм, навіть большевики не могли сліпо потурати. Після того, як вони перевели експропріяцію буржуазії а пролєтаріят піднесли до „святого єства“, тепер вони старалися дати цьому святому єству по-

трібну дозрілість, котра могла би створити передумову всіх соціялізацій і експропріяцій.

„Ми знали це заздалегідь“ — каже Троцький (Праця. дісципліна і т. д., ст. 16) — „що нам бракує відповідної орґанізації, дісципліни і історичної школи; ми це все знали, і це ні в якому разі не завадило нам з одкритими очима йти до здобуття влади. Ми були переконані, що ми всьому навчимося і все улаштуємо.“

Чи відважився би Троцький сісти в паровоз і пустити його в рух, в переконанні, що вже підчас його ходу він „всьому навчиться і все як слід улаштує“?

Не має сумніву, що він міг би це зробити, але, чи мав би він для цього відповідний час? Чи не було би за скоро катастрофи з цим паровозом? Вправу в веденні паровоза треба здобути раньше, ще до того часу, заки його пускається в рух. Таксамо пролєтаріят мусить заздалегідь здобути ті прикмети, котрі дають йому змогу вести продукцію тоді, коли він повинен її перейняти на себе. Продукція не переносить порожнечі, застою, якогось вакуум, а з окрема в такому стані, який дала війна, котра ограбувала нас з усіх припасів так, що ми живемо лише з дня на день і через задержання продукції засуджуємося на голодну смерть.

Сам Лєнін вважає конечним загальмувати процес експропріяції:

„Коли ми хотіли би тепер продовжувати дальшу експропріяцію капіталу в дотеперішньому темпі, то це привело би до нашого упадку через те, що наша праця над орґанізацією пролєтарської контролі і підрахунку далеко — як це ясно і зрозуміло кождій думаючій людині — не дорівняла праці над негайною „експропріяцією експропріяторів.“ (Найблищі завдання совітської влади, ст. 14.)

Але Лєнін не сумнівається, навпаки, обіцяє, що помимо всього ради „боротьбу проти капіталу виграють“, бо процес дозрілости російського пролєтаріяту йде кольосальними кроками вперед. Він каже:

„Умовою піднесення продуктивности праці являється зріст культури і образования народньої маси. Цей зріст йде зараз з надзвичайною швидкістю вперед. Завдяки „поривові

до світла і до ініціятиви", котрий тепер — завдяки совітської орґанізації — повстав в глибинах народу" (ст. 33).

Зріст культури народньої маси може бути подвійного характеру. З одного боку може його пляново і сістематично породити школа. На цьому полі в Росії можна дуже богато зробити. Але потрібна сітка шкіл вимагає великих коштів, розквіту продукції, котра дає богато лишків. Російська продукція дає такі мізерні результати, що шкільництво при цьому терпить до крайньої міри. Большевики безумовно намагаються зробити що тільки можливо для мистецтва і науки і для поширення їх в масах. Але це можливе є дуже обмежене економічними путами. Отже з цього боку не можна сподіватися скорого „зросту культури", який уможливляв би скоре і видатне піднесення продукції. Навпаки, це піднесення являється передумовою такого зросту.

Однак, дорослі люде вчаться здебільшого не в школах, уряджених державою чи громадою, лише в школах життя. Найкращу можливість освіти дає їм демократія, до основних установ котрої належить повна свобода діскусій і передавання фактів, котра, одначе, примушує кожду партію і кождий напрям боротися за вплив на душу народа, котра кождому членові народнього цілого дає змогу випробувати всі аргументі ріжних сторін і таким чином виробляти собі певну самостійність думки. Врешті демократія надає боротьбі кляс її найвищих форм. Бо в демократії кожда партія звертається до загалу народу. Кожда з них заступає певні клясові інтереси, але кожда з них теж примушена підносити ті сторони цих інтересів, котрі є звязані з загальними інтересами громадянства. Таким чином модерна державна демократія перевищає політику сільської дзвінниці так само, як і вузку цехову фахову політику. Маса, через свою участь в політиці, надзвичайно поширює свій овид.

Всі ці можливости освіти народу відпадають, коли підемо тим шляхом, яким пішла совітська республіка,

яка усуває демократію для того, щоби заступити її всемогучою владою робітничих рад, яка ставить поза законом кождого „буржуа“ і зносить свободу преси. Таким чином відокремлюється інтереси робітника від загальних інтересів і не допускається його до самостійного випробування ріжних аргументів в боротьбі кляс і партій. Бо це випробування накидається йому згори, його начальством, яке боязливо стремить до того, щоби кожду думку, кожде повідомлення держати далеко від робітника, щоби таким чином не допустити до сумніву в святости радянської сістеми.

Звичайно, це діється в інтересі правди. Бідний, темний народ повинен бути хоронений від брехні і отрути буржуазної преси з її могутнім апаратом. Але де є в сучасній Росії цей могутній апарат, котрий давав би перевагу буржуазним ґазетам над большевицькими? Загалом большевицький пресовий намордник звертає своє вістря не тільки проти буржуазної преси, але проти кождої, котра не складає присяги на вірність істнуючій радянській сістемі.

Оправдання цієї сістеми зводиться до наївного погляду, наче б то істнує якась абсолютна істина і істина ця є тільки у комуністів. Не меньше значіння має теж другий погляд, що — мовляв всі письменники вже зі свого виховання є брехунами, а тільки комуністи є фанатиками правди. В дійсности брехунів і фанатиків того, що вони визнають за правду, можна найти у всіх таборах. Але брехня розвивається там, де вона не боїться ніякого контроля, отже там, де має слово преса одного і тільки одного напрямку. Таким чином вона одержує отвертий лист на брехню, що заохочує всі склонні до брехні елєменти і це використовується звичайно тим більше, чим більше непевним є положення пануючих, чим більше вони мусять боятися правди.

Отже через знесення свободи преси **правдивість звісток** не тільки не збільшується, а, навпаки, їй завдається як найбільшої шкоди.

Що ж до **правдивости поглядів,** то тут ми мусимо запитати разом з Пилатом: Що таке істина? Абсолютної істини немає, є лиш процес пізнання, якому, а разом з ним і цілій скарбниці людського знання, завдається великої шкоди, коли певна партія використовує свою силу на те, щоби свій власний погляд монополізувати як єдино спасенну правду, а кожду иншу думку придушувати.

Немає сумніву, шо ідеалісти поміж большевицькими керовниками живуть в добрій вірі, що тільки вони являються представниками правди і що тільки нечестивці можуть думати инакше. Але таку саму добру віру мусимо ми признати і за провідниками еспанської інквізіції. „Культурний і освітній рівень народньої маси“ під панованням цього режіму якраз нічого не зискав. Звичайно, що є ріжниця поміж інквізіторами а провідниками совітської республіки. Перші абсолютно не стреміли до матеріяльного і морального піднесення мас на цьому світі. Вони хотіли тільки забезпечити спасення їхнім душам на тому світі. Большевики думають методами інквізіції піднести маси в кождому напрямку. Вони зовсім не помічають, як власне вони ці маси пхають назад.

Поруч з високою народньою освітою, дальшою передумовою соціялізму являється і висока мораль мас, мораль, котра проявляється не тільки в могутніх соціяльних інстінктах, почуттю солідарности, посвяти, самовіддання, але й також в поширенні цих почувань поза межі вузкого гуртка товаришів — на загал. Така мораль — як ми бачили — була сильно розвинена у пролєтарів парижської комуни. Її бракує масі, котра тепер задає тон серед большевицького пролєтаріяту.

Вона повинна бути тепер за всяку ціну створена. Через те кличе Троцький:

„Цю комуністичну мораль, товариші, ми повинні негайно голосити, підпирати, розвивати і укріпляти. Це найперше завдання нашої партії на всіх полях її діяльности.“ (Праця, дісципліна і т. д., ст. 21.)

Чи думає Троцький, що цю нову мораль можна створити на протязі одної ночі? Ні, її можна розвинути тільки поволі, крок за кроком. Але ж відновлення продукції не може довго ждати. Коли комуністична мораль не розвинулася ще до початку соціялізації, коли ми хочемо до неї приступати щойно після експропріяції, то це вже пізно.

І як ви хочете її розвивати? **Ви хочете її голосити!** Так, наче б то в світі що-небудь виходило з голошення моралі. Коли марксісти покладають свою надію на голошення моралі, то цим вони доказують тільки одно, а саме, в який тісний куток вони вже попали.

Але звичайно, нова мораль має бути не тільки голошена, але також попирана. Але як? Мораль, це продукт нашого життя і стремління, з нього бере вона для себе поживу, від укладу цього життя вона залежить.

Висока мораль, яку розвиває революційний пролєтаріят, залежить від двох моментів. Пролєтаріят, як кляса найбідніших і найслабших, може вдержатися тільки найсильнішим єднанням. Самопожертвування і посвята находять найбільшу пошану в його рядах; навпаки, в клясі капіталістів, вартість поодинокого члена оцінюється після його богатства, без огляду на те, яким шляхом добився він цього богацтва-майна.

Але самі тільки сильні почуття солідарности ще не творять соціялістичної моралі, яка повинна становити базу для будови нового громадянства. Такі почуття солідарности можуть ділати якраз антисоціяльно тоді, коли вони обмежуються вузким гуртком, котрий старається забезпечити себе на кошт решти громадянства, подібно як колись це робили шляхта, бюрократія, офіцирський корпус.

Моментом, котрий солідарність сучасного пролєтаріяту підносить до соціялістичної моралі, є поширення цієї солідарности на загал громадянства, що повстає з свідомости, що пролєтаріят не може визволити себе самого, не визволяючи при цьому цілого людства.

Вже молодий Енгельс очікує від зрозуміння цієї справи великого піднесення пролєтарської моралі. В своїй книжці „Положення робітничої кляси в Анґлії“ (2. вид., ст. 299) він каже:

„В такому самому відношенні, в якому пролєтаріят буде вбирати в себе соціялістичні і комуністичні елєменти, в такому ж відношенні буде зменьшатися кровопролиття, помста і озлоблення революції. **Комунізм по своєму принціпу стоїть понад роздором поміж буржуазією і пролєтаріятом;** він визнає його оправданим тільки в його історичному значінні для сучасности, а не для будуччини. Він власне змагає до усунення цього роздору. Через те також, як довго істнує цей роздор, він визнає огірчення пролєтаріяту проти експльоататорів як конечність, як значну підойму **починаючогося** робітничого руху, **але він виходить по-над це огірчення через те, що саме він є справою людства, а не самих тільки робітників.** Немає сумніву, що віякому комуністові не спаде на думку, щоби мститися або загалом вірити в те, що поодинокий буржуа в даних обставинах міг би поступати инакше, ніж він поступає... Отже, чим більше анґлійські робітники переймаються соціялістичними ідеями, тим більше їхне теперішне огірчення, яке, коли зосталося би таким, яким є, не довело би ні до чого, станеться зайвим, тим більше їх виступи проти буржуазії втратять на своїй дикости і грубости. **Загалом, якби було можливим зробити весь пролєтаріят комуністичним, заки ще почалася боротьба, тоді відбувалася би вона дуже мирно.** Але це вже зараз неможливо, вже занадто пізно. (Енґельс очікував в 1845 р. самого скорого вибуху революції, яка прийшла дійсно в 1848 р., але не в Анґлії, а на континенті і не мала характеру пролєтарської революції. К.) Проте я вірю, що до вибуху **зовсім** одвертої війни бідних проти богатих, яка стала тепер неминучою в Анґлії, серед пролєтаріяту поширяться що найменьше остільки ясні погляди на соціяльне питання, що при допомозі подій комуністична партія матиме змогу перемогти на завше брутальний елемент революції і уникнути девятого термідора.“

Девяте термідора був день, в якому упав Робеспієр і панування паризького тероризму. Подібний крах хотів обминути Енгельс і в цьому напрямі повинні були ділати комуністи тим, що вони усували з клясової боротьби жорстокість і дикість супроти буржуазії, а на перший плян висували загально людські інтереси.

Ми бачимо, що під комунізмом Енґельс розумів зовсім щось инше, ніж нині большевики. Те, чого хотив Енґельс, являлося змаганням власне тих російських соціялістів, до яких большевики ставилися вороже. Большевизм побідив своїх соціялістичних ворогів завдяки тому, що він розгоновою силою своєї революції зробив власне жорстокість і дикість **„починаючогося** робітничого руху". Завдяки тому, що він здеґрадував соціялістичний рух, бо зі справи цілого людства зробив справу самих тільки робітників"; завдяки тому, що він проголосив всевладність робітника (поруч з найбіднішим селянином) і своє панування почав з того, що всіх, хто не грав в його дудку, почав ставити поза законом і кидати в обійми найтяжчій нужді; врешті, завдяки тому, що він знесення кляс почав з творення нової кляси гельотів (рабів) з рядів дотеперішньої буржуазії. Через те, що большевизм соціялістичну боротьбу за визволення і піднесення цілого людства на вищий ступінь розвитку замінив на вибух огірчення і помсти до поодиноких людей, яких віддано на поталу знущань і катувань; він, таким чином, не тільки не підніс пролєтаріяту на вищий ступінь моралі, а, навпаки, його тільки здеморалізував. Він збільшив ще деморалізацію через те, що він відірвав експропріяторів від її тісно з нею звязаного творення нової громадської орґанізації, в злуці з якою тільки вона має в собі соціялістичний елємент. Відірвана від цього звязку експропріяція скоро перекинулася з засобів продукції на засоби споживання. Звідси до бандитизму, зідеалізованого в Стенці Разінові, вже тільки один крок.

„Неґативну проґраму большевизму маси пізнали дуже легко; не треба боротися, не треба виконувати обовязків, треба лише брати, хапати і присвоїти собі те, що можна, або, як це знаменито сформуловав Лєнін, „грабуй награбоване". (Д. Гавронський, „Білянс російського большевизму", Берлін, 1919, ст. 39.)

Цілком зрозуміло, що отаманові розбійників Стенці Разінові поставлено памятника в совітській республіці.

В такий спосіб „підтримував“ і пропаґував большевизм нову комуністичну мораль, без якої неможливе соціялістичне будівництво. Це не означало нічого иншого, як зростаючу деморалізацію все більших частин російського пролєтаріяту.

Такі були наслідки, що пройняли жахом навіть самих большевицьких ідеалістів, але вони змогли лише помітити це явище, а не пізнати його причини, бо це означало би зовсім відкинути свою державну сістему.

Роспучливо шукали вони засобу, котрий міг би дати масам комуністичну мораль. Марксісти, відважні революціонери і новатори, не зуміли знайти нічого иншого, як звернутися за допомогою до тих жалюгідних засобів, якими старе громадянство старається позбутися продуктів своїх власних гріхів: **Суд, тюрму, кару смерти.** Отже терор.

В свойому цитованому вже нами письмі про найблищі завдання совітської республіки, ст. 47, каже Лєнін слідуюче:

„**Суд,** це знаряддя **виховання до дісципліни.** Ще не досить усвідомили собі той простий і очевидний факт, що коли головним нещастям Росії є голод і безробіття, то це лихо можна побороти не прекрасними пориваннями та мріями, а загальною і всесторонньою орґанізацією і дісципліною... що тому в муках голоду і безробіття **винен кождий,** хто порушує робочу дісципліну в якому то не було би господарчому підприємстві, в якій то не було би справі, — що **треба вміти винуватого знайти, поставити його перед суд і немилосердно покарати.**“

Немилосердними карами російському пролєтаріятові має бути вбито недостаючу йому комуністичну мораль, щоби таким чином зробити його зрілим для соціялізму. Але ще ніколи не було піднесено моралі „немилосердними карами“, навпаки, таким шляхом лише погребалося її останки. Немилосердні кари є неминучим лихом старого порядку, котрий не вміє собі дати ради инакше, бо йому перегорожено шляхи до сотворення кращої моралі за допомогою кращих

умов життя. Соціялістичний лад, котрий для пробудження вищої моралі в пролєтаріяті не бачить иншого виходу, як немилосердні кари, вказує тим лише на своє власне банкротство.

в) Диктатура.

По сути, здається, і сам Лєнін також не сподівається від своїх судів особливого піднесення моралі, бо зараз таки після свойого домагання встановлення цих судів, він висовує друге, а саме „надання **диктаторських або необмежених повновластей** поодиноким провідникам підприємств“ (ст. 49):

„Кожда машинова велика індустрія — то-б-то власне матеріяльне джерело продукції і фундамент соціялізму — вимагає безумовної і найбільше строгої єдности волі... Але як можна досягнути найбільше строгої єдности волі? Через підпорядкування волі тисяч — волі одного.

Це підпорядкування, при ідеальній свідомости і дісціплінованности учасників загальної праці, може нагадувати вмілий провід дириґента хору. Воно може набрати гострих форм диктаторства тоді, коли немає ідеальної дісціплінованности і свідомости (ст. 51).“

Доси ми вважали, що свідомість і дісціплінованність робітництва є передумовою дозрілости пролєтаріяту, без котрої неможливий дійсний соціялізм. Сам Лєнін у вступі до цитованого твору каже:

„Таку революцію може бути успішно здійснено тільки при умові **самостійної** історичної творчости **більшости населення,** перш за все більшости працюючих.“

Після того, як він посвідчив, що соціялізм не є ділом меньшости, а, навпаки, лише більшости **населення** і тільки „перш за все“, а не виключно „працюючих“, після того, коли він таким чином проти своєї волі визнав демократію, говорить він дальше:

„Тільки тоді, коли пролєтаріят і бідніше селянство зможуть найти в собі досить свідомости, ідейности, самопосвяти, витревалости, тільки тоді може бути забезпечена перемога революції.“

А тим часом перемога повинна бути забезпечена диктатурою судів і провідників підприємств:

„Революція щойно розбила найстаріші і найтяжчі кайдани, в котрі батогом загнялося маси. **Це було вчера. Сьогодня** ж ця сама революція вимагає, і власне в інтересі соціялізму, **абсолютного підпорядкування мас єдностній волі провідників процесу праці.**“ (Ст. 52.)

Свобода, якої вони добилися вчера, сьогодня їм відбирається через те, що маси „не змогли найти в собі досить свідомости, ідейности, самопосвяти і витревалости.“ Але на 7. стор. робиться висновок, що через брак цих прикмет переведення соціялізму є неможливе, а на 52. стор., навпаки, висовується, „в інтересі соціялізму“, „абсолютного підпорядкування“ недозрілих мас диктаторському провідникові підприємства. Цим їхне становище зводиться до того, яке вони займали за капіталістичної форми продукції. Там вони були підпорядковані капіталові, та все ж таки не абсолютно.

Але, звичайно, Лєнін потішає себе і свою публіку тим, що цю диктатуру — в відміну від капіталістичного проводу підприємством — „будуть здійснювати маси працюючих і визискуваних“, а „також орґанізації, котрі так побудовано, що вони пробуджують маси і підносять їх до історичної творчости. Такого рода орґанізаціями є власне совітські орґанізації“. (Ст. 51.)

Ми вже вказували, як виключення і заборона всякої критики підносить маси до їхньої історичної творчости. Совітська орґанізація нічого тут не зміняє. Але, як можна здійснити цю залізну диктатуру одного з „абсолютним підпорядкованням мас“ шляхом орґанізації мас до вільної самодіяльности? Вибраний масами може бути ними усунений, він є абсолютно тільки від них залежний і не може перевести нічого, що не найде ухвали в масах. Неслухнянности поодиноких членів орґанізації, яка його обрала, він може ще покласти край, і то тоді, коли більшість буде за те, але він

лишиться в дурнях, як що він захоче проти волі більшости накинути їй свої накази.

Через те особиста диктатура і демократія, це дві зовсім розбіжні річі. Це стосується таксамо і совітської демократії. Звичайно, Лєнін заявляє, що „такий спосіб думання є нище всякої критики". Але сила висловів мусить заступити силу аргументів, отже він не може найти иншої відповіді, як ту, що мовляв:

„коли ми не анархісти, то мусимо приїйнятп конечність держави, це значить конечність **примусу** для переходу від капіталізму до соціялізму" (ст. 50).

З цим ми — без сумніву — згідні. І демократія теж не виключає примусу; але єдиним родом примусу, який вона допускає, це примус **більшости** над **меньшістю.** Примус для переходу від капіталізму до соціялізму, це примус більшости робітників над меньшістю капіталістів. Але не про це йде діло в другій стадії революції, про яку тут говорить Лєнін, в якій пролєтаріят вже зломив своє ярмо. Тут йде діло про примус поодиноких осіб над масами робітників. Лєнін ні одним словом не оспорює того факту, що **такого рода примус** неможливий при демократії, навпаки, він старається зробити його приємлимим шляхом певного рода викруту через те, що з примусу великої маси над поодиноким капіталістом з ціллю переведення соціялізму, — зовсім приємлимого для демократії, — він робить висновки, що кождий примус, виконуваний ким би то не було в цілі переведення соціялізму, є для демократії приємлимий, навіть тоді, коли він означає всевладу поодиноких осіб над масою.

Він кінчає:

„Через те не має абсолютно ніякої принціпіяльної ріжниці поміж совітським (т. є. соціялістичним) демократизмом а применінням диктаторської влади поодиноких осіб."

Може й так, але це тільки доводило би, що „совітський демократизм" являється таким деревцем, до якого можна прищепити всяку самоволю, коли тільки робиться це во імя соціялізму.

Якщо робітники певного підприємства мають абсолютно підпорядкуватися провідникові цього підприємства, то тоді він не повинен бути ними вибираний, а навпаки, він повинен бути настановлений якоюсь вищою владою. А тоді заводська рада в підприємстві не має нічого до говорення. Тоді центральний виконавчий комітет, котрий встановляє диктаторів, мусить сам мати диктаторську владу, совіти мусять втратити свій вплив і значіння, а заступлені в них маси всяку дійсну владу.

Так як Мінхгавзен не міг витягнути себе з болота своїм власним волоссям, так також робітництво, котре не має „свідомости, ідейности, самопосвяти і витревалости“ не може вибирати собі диктатора, котрий його підносив би на вищу ступінь розвитку і котрому воно безвольно корилося би, коли він жадає від нього таких вчинків, які звязані з свідомістю, ідейностю, самопосвятою і витревалостю.

А звідкіль взяти диктаторів з відповідною не тільки інтелєктуальною, але й також моральною перевагою? Кожде самовольне панування має в собі зародки корупції пануючого, будь то одна особа, чи ґрупа. Тільки виключні характери можуть опертися цим погубним наслідкам. Чи можемо ми на те рахувати, що всі російські диктатори є такими сильними характерами? Лєнін каже, що їх треба дуже пильно просівати:

„Ми будемо йти своїм шляхом, коли намагатимемося найбільш пильно і терпеливо випробувати і пізнавати правдивих орґанізаторів, людей з тверезим розумом і практичним змислом, людей, котрі звязують свою відданість соціялізмові з вродженою здібностю, без галасу (і не зважаючи на замішання і галас) втягувати велике число людей до витревалої, однодушної і спільної праці в рямках совітської орґанізації. **Тільки** такі люде після десятикратного випробування, після того як вони перейдуть від найлекших до найтяжчих завдань, можуть одержати доручення на ведення відповідальних постів управління. **Ми ще цьому не навчилися. Але ми цьому навчимося.**“ (Ст. 41, 42.)

Не сказано, кого треба розуміти під „ми“. Ясно, що не неосвічених, недісціплінованих, незорієнтованих мас. Радше високі верхи, центральний виконавчий комітет. Але також й цей ще „не навчився“ штуці доброго вибору провідників народньої праці. Він обіцяє навчитися цій тяжкій штуці. Терміну не встановлено. Певне тільки те, що вибори провідників відбуваються тепер в дуже недосконалій формі. Отже немає не тільки дозрілости мас, але навіть і потрібної дозрілости провідників. Після того як перевели експропріяцію і хочуть приступити до орґанізації, побачили, що всього треба щойно навчитися, навіть виборові найвищих керовників державного хазяйства.

г) Корупція.

А що за елєменти примощуються до нового ладу! „Ніякий глибокий і могутній народній рух в історії не обійшовся без бруду, без того, щоби до недосвідчених новаторів не приссалися ріжні авантурники та шахраї, ріжні хвальки та крикуни, без безглуздої метушні і безголовля, непотрібної заклопотанности, без того, щоби не було спроб поодиноких „провідників“ братися за виконання двайцяти справ і ні одної не доводити до краю.“ (Ленін, „Найблищі завдання“, ст. 40.)

Не має сумніву, що кожен великій народній рух переживає такі хвороби. В Німеччині ми це також відчуваємо. Але російський совітський режім має ще свої спеціяльні риси.

Перш за все, „новатори“ не є ніде такі „недосвідчені“, як там. Инакше й не могло бути. Абсолютизм унеможливив наростаючим елєментам всяке пізнання, а тим більше участь в управлінні державою і громадами, як також всяку більшу орґанізаційну чи адміністраційну діяльність. Інтерес революціонерів, саме їх найбільше нетерпеливих і горячих елєментів, зводився до боротьби з поліцією, до підпольних змов. Через те їхній недосвідченности, коли вони нараз прийшли до влади, не слід робити закидів. Але ця

недосвідченність знов таки показує, як недозріла була підчас вибуху революції Росія до соціялізму, на проведення якого некультурними і недісціплінованими масами було тим меньше надій, чим більше недосвідчені є новатори, котрі повинні вказувати шлях цим масам. Це є дальшим доказом, що вишколення мас і їхніх провідників в демократії являється передумовою соціялізму. Не можна одним заходом перескочити від абсолютизму до соціялістичного громадянства.

Але совітський режім відріжняється від давніших великих народніх рухів ще й тим, що він усунув найкращий засіб боротьби з „авантурниками та шахраями, хвальками та крикунами“ — **свободу преси.** Ці елєменти були позбавлені критики тих, котрі мали фахове знання. Вони мали діло тільки з несвідомими робітниками, салдатами і врешті з недосвідченими новаторами. І вони виплекувалися знаменито. Звичайно, провідники большевиків почали вчитися, як відділяється зерно від полови і як покласти межу поміж дійсними і відданими справі орґанізаторами а крутіями та шахраями. Але, заки цьому „вивчилися“, починає — при відсталости російського робітництва — упадати продукція і насувається небезпека повного її застою. Отже думали зарадити лихові диктатурою провідників. Доводиться надавати їм диктаторські права, не маючи можливости зробити потрібний вибір. Такий рід диктатури, проти якого згори повстають великі сумніви, не може допомогти ділу. Подібно, як спочатку експропріювали і щойно опісля приступали до орґанізації, так також і тепер найперше настановляють диктаторів і щойно опісля стараються навчитися способом їхнього вибору.

Такий „вивореченний“ стан справ став неминучим з моментом, коли вже раз пішли на те, щоби вводити соціялізм, опертий на волі мас, а не на дійсних обставинах.

Але небезпека для совітського режіму лежить не тільки в напливі „авантурників і шахраїв“, яких осуд

і критика при цьому ж режімі неможлива. Небезпека лежить ще й в тому, що він відвертає від себе найбільше характерних і найбільш духово обдарованих представників інтеліґенції.

Без співділання інтеліґенції неможливо при теперішньому ступні розвитку продукції переводити соціялізм. Доки соціялізм перебував в стадії пропаґанди, доки про те тільки ходило, щоби доводити пролєтаріят до свідомости його становища в громадянстві і його з цього випливаючого історичного завдання, соціялізм відчував потребу в інтеліґентах — будь то студенти з буржуазних родин, чито пролєтарські самоуки — але тільки для вироблення і популяризації його теорії. Тоді діло йшло не про кількість, але про якість.

Зовсім инша справа тепер, коли ми вступили вже в часи практичного переведення соціялізму. Таксамо як капіталістична продукція і капіталістична держава не можуть обійтися без допомоги численних, надійних, пильних і науковоосвічених сил, таксамо потрібує їх і громадська продукція і опанована робітничою клясою держава. Без них або проти них неможливий ніякий соціялізм.

Для їх практичного співділання при будові соціялізму вже не потрібно пристрасної посвяти великій справі визволення людства, як при розвиткові і пропаґанді соціялістичних теорій. Але що найменьше треба, щоби бодай значна частина інтеліґенції прийшла до переконання про можливість і користність соціялістичної продукції, і таким чином побачила би, що допомагаючи цій продукції, вона не йде проти свого інтелєкту.

Коли на полі ручної роботи більш тонка продукція не переносить примусової праці, то тим більше на полі умової праці.

Зникнення сумніву у інтеліґенції щодо можливости переведення соціялізму і готовість цих кол брати участь в його будові, скоро здобув він потрібну власть, належать також до передумов соціялістичної продукції,

до умов, до яких мусить дійти громадянство, якщо воно має бути дозрілим до соціялізму. Ця умова прийде тим скорше, чим більше будуть матися инші умови соціялізму, так що пізнання дійсности саме приведе нерішучих інтеліґентів до соціялістичних переконань.

Большевики, які спочатку послуговувалися тільки сліпим інстинктом солдатів, селян і мійських фізичних робітників, не відразу зрозуміли важливість інтеліґенції.

Інтеліґентська маса вже з самого початку поставилася вороже супроти них, як також і соціялісти серед неї, бо вони розуміли, що Росія до повної негайної соціялізації, яку почали большевики, ще зовсім не дозріла. Других, котрі не мали ніякої думки в цій справі, було відштовхнуто тими переслідуваннями, що спали на голову інтеліґенції. Інтеліґента було вигнано з фабрики, яку самі робітники хотіли вести, його поставлено поза законом, бо всемогутність робітничих рад давала в дійсности виборче право тільки ручним робітникам. На ньому було проведено експропріяцію, поскільки він що-небудь мав, і позбавлено можливости вести культурне життя. Врешті його призначено до примусової праці і засуджено на голодову смерть.

Большевики спочатку думали, що обійдуться без інтеліґентів, без „фаховців“. Царизм також був тої думки, що ґенерал, навіть без всякого спеціяльного підготовання, може займати кождий державний пост. Совітська республіка перейняла від царизму — разом з богатьома другими — також і цей погляд з тою тільки ріжницею, що на місце ґенерала вона поставила пролєтара. Теоретики большевизму назвали цей процес: „Розвиток соціялізму від науки до діла“. Мені здається, що радше можна було би його назвати: „Розвиток соціялізму від науки до дилєтантизму“.

Як це звичайно буває в совітській республіці, котра керується лише бажаннями, а не пізнаннями дійсних обставин, опісля,— коли дитина впала вже в криницю,— прийшли до зрозуміння того, що було потрібне,—

постаралися накрити криницю — притягнути інтеліґенцію до праці, помимо тої примусової праці, про яку вже була мова; старалися вже притягнути її до цієї роботи, до якої вона надавалася, яку вона розуміла. Інтеліґенти, котрі пішли на урядову службу, перестали вже вважатися „буржуями“, з ними перестали поводитися як з такими і перестали переслідувати. Вони війшли вже в коло „працюючого“ населення, котре займається „продуктивною“ і „корисною“ працею, були хоронені від експропріяції, одержували вистарчаючу платню.

Але через те, що на урядову службу гнало їх не переконання, а страх перед нуждою і надужиттям, то праця більшости цих інтеліґентів не була ані продуктивна, ані корисна.

В цитованій вже брошурі „Праця, дісципліна і т. д.“ нарікає на це н. пр. Троцький слідуючими словами:

„Перша епоха боротьби з саботажом (інтеліґенції) полягала в тому, що ми немилосердно нищили орґанізації саботажників. Це було необхідне, а через те й слушне.

Тепер, в періоді, коли влада совітів вже запезпечена, боротьба з саботажом мусить виявлятися в тому, щоби вчерашніх саботажників обернути в слуг, виконавців і технічних керовників там, де цього вимагає новий режім“. (Ст. 13, 14).

Отже Троцький думає, що „необхідний, а через те і слушний“ шлях робити інтеліґентів слугами і провідниками соціялізації полягає в тім, щоби спочатку їх „немилосерно“ вимучити.

Про наслідки, які з цього виходять, він говорить дальше сам:

„Ми знищили старий саботаж і більшість старих урядовців вимели залізною мітлою. Заступники цих старих урядовців не все є першорядним матеріялом. Ні в одній галузі адміністрації. З одного боку на вільні пости пішли наші партійні товариші, котрі вели підпольну роботу і пройшли революційну школу, найкращі елементи, борці, найчесніші, найбільше безкорисні. З другого боку прийшли карієровичі, інтриґани, схиблені істоти, котрі при старому режімі сиділи без заняття. Коли показалася необхідність притягнення до праці десятків тисяч нових, кваліфікованих робітників, то не

дивно, що богатьом мародерам вдалося вдертися в лоно нового режиму.

До цього треба додати, що богатьох товаришів, котрі працюють в ріжних урядах і інституціях, показалися все таки ще не спосібними до органічної, творчої, пильної праці. На кождому кроці ми помічаємо таких товаришів, з окрема в рядах октябрських большевиків, в міністерствах, де вони працюють 4—5 годин і до того не дуже інтензивно навіть в такому часі, в якому ціле наше положення вимагає від нас інтензивної праці не зі страху, а по совісті.“ (Ст. 18, 19.)

Це було „конечним“, але через те ні в якому разі не „слушним“ наслідком політики, котра старалася з'єднати собі інтеліґентів не переконанням, а штовханнями ззаду і зпереду.

Потім большевики перейшли до иншого засобу, щоби досягти визначної продуктивности. Паризька комуна від 1871 р. зменьшила високі платні державних урядників; найвища платня виносила 6000 франків. Подібним шляхом хотіла піти і совітська республіка. Але воно якось не йшло. Вона й тут мусіла робити навпаки. З приводу цього Лєнін дає таку замітку:

„Ми мусіли тепер хватитися старого буржуазного засобу і годитися на **дуже високу платню** ‚за услуги‘ найкращих буржуазних фаховців... Ясно, що така міра являється компромісом, відступленням від принціпів паризької комуни і всякої пролетарської влади... Ясно, що така міра означає не тільки застановлення — на певному полі і в певній мірі — офензиви (наступу) проти капіталу, але також крок назад нашої соціялістичної совітської влади.“ („Найблищі завдання совітської влади“, ст. 19.)

Але Лєнін думає, що не лишалося нічого иншого. І він має слушність.

Дві причини можуть викликати конечність високої платні.

Чим більше підприємство, чим більше в ньому робітників, тим більша — при инших однакових обставинах — надвартість, яку доставляє це підприємство. Коли один робітник продукує на день 5 марок надвартости, то фабрика, в якій працює 100 робітників, дає на день 500 марок надвартости, а фабрика з 1000

робітниками 5000 марок. Чим більше підприємство, тим тяжче його орґанізувати і вести, тим меньше находимо потрібних сил, але також і тим більші кошти, якими розпоряджає власник або власники підприємства, щоби купити таку потрібну силу. По мірі зросту великих підприємств, зростає теж платня їх керовників і деколи вона доходить до кольосальних розмірів. З цією обставиною мусить також рахуватися і державне управління. Коли держава відповідно не підвищить платні своїм високим урядовцям, тоді вона мусить бути приготована на те, що приватна індустрія привабить їх до себе — звичайно, поскільки вони є до чогось здатні, а не є самими тільки посідачами синекур. В такий спосіб державна адміністрація духово убожіє, і це є одна з причин, через що державне хазяйство так часто не може видержати конкуренції приватного.

Велике питання, чи комуна, коли би вона удержалася і коли би при ній розвинулося замісць соціялізованого велике капіталістичне підприємство, а це було можливе — чи вона могла би тоді вдержати при своєму зафіксованні найвищої платні в 6000 франків? Її декрет в цій справі від 2. квітня вказує на дрібнобуржуазний характер тодішньої парижської індустрії. Але на кождий випадок також і на безкорисність членів комуни. Ми вказували вже на відомий приклад міністра фінансів Журде.

Але в совітській Росії конкуренція розвиненої, сильної приватної індустрії не може гнати в гору платню видатних „спеціялістів“. Бо ця індустрія є або експропріювана або зруйнована і таким чином приватним підприємцям не дає ніякої надвартости. Велика платня може тут мати тільки одну ціль: Вона повинна перемогти нехіть найспособніших інтеліґентів служити совітській республіці і викликати в них інтерес до нового режіму. А тому що шлях переконання не ділає, голодова система теж не змогла довести до бажаних вислідів, то лишається тільки один шлях, а саме, ку-

пити цих людей тим, що знова дається їм капіталістичні умови життя.

І ми тепер бачимо, що то за елєменти, котрих покликано на керовників соціялістичної продукції в совітській республіці. З одного боку ми бачимо старих заговорщиків, чесних борців, бездоганних ідеалістів, але в ділових справах „недосвідчених новаторів". З другого боку ми бачимо богатьох інтеліґентів, котрі як карієровичі поставили себе до розпорядимости нової влади таксамо, як поставили би вони себе до розпорядимости й якої-небудь иншої влади, або таких, котрі прийшли зі страху перед голодом і катуванням, або врешті таких, які продалися за високу платню. Це, як додає сам Троцький, „не є першорядні елєменти". Навіть, поскільки вони щось і знають, то все таки вони напевне не належать до найкращих в свойому фаху. Люде дійсно-характерні і разом з тим дійсно-знавці своєї справи, це білі ворони поміж ними.

Для врятування соціялізму, в руки таких елєментів віддається диктаторську владу, якій повинні коритися робітники з як найбільшим послухом. Така влада має тенденцію корумпувати найкращого. Дуже часто цю владу доручається людям, які згори вже скорумповані.

Серед загальної нужди, загальної експропріяції, в їх руках збіраються основи для нового капіталізму. Продукція товарів йде дальше і мусить йти дальше, бо селянське хазяйство, як приватне, є продуцентом товарів і опановує ціле життя. При тому сільське господарство продукує що раз меньше лишків. Совітська республіка передає всю владу в селі бідним селянам, котрі мають так мало землі, що не можуть витворювати ніяких лишків засобів поживи. У богатших селян має бути забрано — без відшкодовання — всі лишки і доставлено в державні маґазини збіжа. Ця практика — поскільки загалом її можна перевести — дасться перевести лише раз. Бо в слідуючому році заможний селянин постарається вже продукувати лише стільки, щоби забезпечити самого тільки себе. Таким

чином зменьшується видатність сільського господарства. Ті ж лишки, що все ж таки будуть у селянина, він сховає і продасть їх потайки спекулянтові.

Одночасно приходить і застій в індустрії — таким чином державні видатки можуть бути покривані тільки безграничним випуском нових паперових грошей. При таких обставинах зростає, подібно як підчас французької революції, а також — хоч не в такій мірі — сьогодня в Німеччині, спекуляція на валюті, незаконна торговля (мішочництво тощо), лихварство. Найвищу форму капіталізму, ту, котра розвиває продуктивність праці і дає матеріяльні основи для вищих форм життя мас, усунено для того, щоби дати змогу розвиватися її найнищим паразитним формам.

Подібно, як французький тероризм, старається й совітський режім покласти край цьому лихові шляхом знищення спекулянтів, таємних торговців і лихварів. Тоді їх ґільотиновано, тепер є в моді розстріл. Але невдача однакова. Одинокий результат той, що нині, подібно як і в 1793 р., росте рискова премія, яку бере цей шахрайський капітал з одного боку, а з другого зростає розмір хабарів, яких жадають нові диктатори і які вони дістають з необережних, що опинилися в їхній сітці. Це становить також нову базу для нагромадження нового богацтва.

Хто хоче мати блищі дані про це хабарницьке хазяйство нової російської бюрократії, того ми відсилаємо до книжки Ґавронського „Білянс російського большевизму“, яка від 58. стор. подає цілий ряд фактів хабарництва.

Як же подолати цих нових диктаторів, котрим віддано робітників на цілковитий послух? Як для морального піднесення мас, так також і для морального піднесення керовників — совітський режім знає лиш один засіб — терор трибуналів. Якщо диктатуру пролєтаріяту перевищує диктатура орґанізаторів, то знову цю останню перевищує диктатура трибуналів.

Совітський режім встановляє цілий ряд революційних трибуналів і надзвичайних комісій „для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і урядовими злочинами“, котрі самовільно виносять присуд над кождим, на кого зроблено донос і наказують розстрілювати кождого, хто їм не до вподоби, кождого зловленого спекулянта і мішочника, як також і їхніх помічників зпоміж урядовців совітської влади. Але вони на цьому не спиняються, вони хапають кождого критика цієї страшної господарки. Під „контрреволюцію“ підтягають кожду форму опозиції, не зважаючи на те, з яких кол і з яких мотивів вона виходить, яких засобів вживає і врешті, які цілі переслідує.

Але, на жаль, і це не помагає. Навпаки, чесні борці поміж большевиками приходять до страшного пересвідчення, що ці надзвичайні комісії, остання надія на врятування революції, є таксамо скорумповані. Ґавронський (ст. 61) цитує слідуючий крик болю „Тижневик надзвичайної комісії“:

„Зі всіх сторін ми одержуємо відомости, що в губерніяльні, а особливо в повітові комісії пробують вліяти не тільки нечесні, але просто злочинні елементи.“

Але Ґавронський вказує (ст. 62) на голоси, які кажуть, що не тільки пробують, але й часто дійсно влазять. „Воля до праці“ (Arbeitswillen), центральний орґан революційного комунізму, від 10. жовтня 1918 року каже:

„Ще в памяти всіх нас випадки, коли місцеві совіти були буквально терорізовані ‚чрезвичайками‘. Відбувався природний добір: в совітах лишалися кращі елементи тоді, як в надзвичайних комісіях збіралися випадкові люде, готові на всякого рода бандитизм.“

Таким чином з програми обновлення людства через соціялізм при большевицьких методах не лишається нічого більше, як кількох чесних борців серед зростаючого брудного потоку неуцтва, корупцій і зневіри, котрий підноситься чим раз вище і загрожує, кінець-кінцем, поглинути і їх самих.

д) Зміни большевизму.

Богатьох революціонерів Заходу тріюмфуючо показують на те, що большевизм так довго держиться у влади і в моменті, коли я пишу ці рядки (май 1918 р.), ще дуже міцний, а тим часом його критики вже в самому початку його панування пророкували йому скорий упадок.

Цей упадок був би в дійсности прийшов вже давно, як би большевики лишалися би вірними своїй програмі. Вони вдержалися тільки через те, що жертвували кусник за кусником своєї програми, щоби зрештою прийти до цілком протилежного тому, що вони думали здобути. Для того, щоби прийти до влади, вони викинули за борт свої демократичні принціпи; щоби могти вдержатися при владі, вони свої соціялістичні принціпи післали туди ж, що й демократичні. Вони вдержалися, як **особи,** але принесли в жертву свої **принціпи** і таким чином показали себе справжніми опортуністами. Дотепер в Росії побідив большевизм, а соціялізм вже тепер потерпів повну поражку.

Треба тільки приглянутися формі суспільности, яка розвинулася під большевицьким режімом — розвинулася з конечности з того моменту, коли почали вживати большевицьких методів. Зреасумуймо вище сказане:

Ми бачимо в сучасній большевицкій Росії селянство на основі необмеженої приватної власности і найповнішої товарової продукції. Воно веде своє відокремлене життя, без органічного звязку з мійською промисловістю. А тому, що ця індустрія не продукує ніяких лишків для села, то добровільна леґальна достава сільсько-хазяйських продуктів все більше завмірає. Її надолужують з одного боку насильними реквізиціями, ґрабунками без відшкодовання, з другої ж сторони нелеґальним мішочництвом, яке виносить з міст на село рештки давніше нагромаджених виробів промисловости.

Після розруйнування великої земельної власности большевизм вже нічого не може дати селянам. Їх любов до нього перетворюється в ненависть — ненависть до городських робітників, які нічого не роблять і не доставляють сільському господарству ніяких продуктів; в ненависть до власти, котра висилає на село військо в цілі реквізіції харчів; в погорду до всіх городських спекулянтів і лихварів, які стараються — шляхом всякого роду шахрайської міньби — забрати у селянина всі його лишки.

Поруч з цим чисто дрібнобуржуазним хазяйством на селі, в місті повстає громадянство, котре хоче бути соціялістичним. Воно хотіло знести клясові ріжниці. Почало воно з пониження і руйнування вищих кляс, а кінчає як нове клясове громадянство. В ньому ми помічаємо **три кляси:**

Найнища, це колишні „буржуа", капіталісти, дрібні міщане, інтеліґенція, поскільки вона настроєна опозиційно. Політично обезправлені, позбавлені всіх засобів до життя присилується їх час від часу до примусових робіт найвідразливішого роду і за це вони одержують раціони харчів, які є наймізернішими голодовими раціонами (пайками), або радше справжніми раціонами на голодову смерть. Пекло цього рабства може рівнатися з найогиднішими витворами, які колинебудь давав капіталізм. Створення цього пекла є первісним гвалтовним ділом большевизму, його першим великим кроком до визволення людства.

Понад цією найнищою клясою стоїть середня кляса — кляса наємного робітництва. Вона є політично привілєйована. Тільки по букві совітської конституції користується вона в містах виборчим правом, свободою преси і зборів. Ця кляса може собі свобідно вибірати працю і за роботу, яку сама реґулює, одержує достаточну платню. Або радше, так було, бо щораз більше виявлялося, що при даному рівні великої маси наємних робітників Росії промисловість при таких умовах щораз більше завмірала.

Щоби рятувати промисловість, мусіла большевицька влада встановити над робітниками нову клясу урядовців, яка щораз більше забірала владу в свої руки, залишаючи за робітниками лише тінь їхньої свободи. Звичайно, це відбувалося не без опору робітників, який зростав тим більше, що при загальному підупаді промисловости, транспорту і зростаючого відокремлення села від міста економічне становище робітників ставало щораз тяжчим, мимо високої платні.

Симпатії до большевиків гинули в одній категорії робітників за другою, але їх опозиція стояла неорганізованою, розпорошеною і неуцькою супроти замкненої фалянги порівняючи більш освіченої бюрократії. Проти цієї останньої вони не могли виступити.

І так з самодержавства робітничих рад повстає самовладство бюрократії, що почасти вийшла з цих рад, почасти була ними призначена, почасти була їм накинута, — бюрократії, цієї найвищої з трьох міських кляс, цієї нової кляси панів, котра склалася під проводом старих комуністичних ідеалістів і борців.

Воскресає абсолютизм „чина“, старої бюрократії, але, як ми бачили, ніяк не в кращому виданні. А з нього і поруч з ним пробиваються вже — через просто злочинну практику — зародки нового капіталізму, далеко нище свого попередника — індустріяльного капіталізму.

Не відроджується лише стара февдальна велика земельна власність. Для її знищення відносини в Росії були дозрілі. Але недозрілі для знищення капіталізму. Останній святкує своє відродження, але в формах, які є для пролєтаріяту ще більше небезпечні і поневолюючі, ніж старі. Приватний капіталізм прибірає, замісць високих індустріяльних форм, найпаскудніші і наймирзеніші форми грошевої і торговельної спекуляції. Індустріяльний капіталізм з приватного став державним капіталізмом. Давніше бюрократія державна і приватно-капіталістична ставилася одна супроти другої критично, а дуже часто навіть вороже. Тоді робітник скорше находив своє право раз проти одної, раз проти

другої. Сьогодня обі ці бюрократії, державна і капіталістична, злилися в одно: це є вислід великого соціялістичного перевороту, який приніс з собою большевизм. Це означає найтяжчий деспотизм, який колинебудь був в Росії. Заступлення демократії свавольним панування робітничих рад, котре повинно було служити для експропріяції експропріяторів, стало тепер свавольним панування нової бюрократії і таким чином дало змогу також і для робітників зробити демократію мертвою буквою і то тоді, коли вони одночасно з цим попадають в найбільшу економічну неволю, ніж це коли-небудь мало місце.

При цьому втрата свободи не надолужується збільшенням їхнього добробуту. Нова економічна диктатура функціонує трохи краще, ніж попередня економічна анархія, яка могла була привести дуже скоро до повного краху. Диктатура трохи цей крах відсунула, але не усунула, бо й нова бюрократія не хазяйнує економічно.

Як незадовольняюче досі працює нова орґанізація, доказує між иншим слідуючий голос розпуки комісаря по транспорту, **Красіна,** котрий недавно оголосив в „Правді“ слідуючий наказ:

„1. Сучасна система залізнодорожної адміністрації в звязку з обєктивними труднощами, спричиненими пятилітньою війною, привела залізнодорожний транспорт до повного розвалу, що межує з цілковитим застановленням залізнодорожного руху.

2. Причини цього розвалу належить шукати не тільки в лихих формах і методах управління, не тільки в зменьшенні роботоздатности персоналу, але також і в надто частих змінах форм і орґанів управління.

3. Наше завдання — налагодження транспорту в такому розмірі, щоби він зміг принайменьше заспокоїти потреби голодового раціона, а в індустрії доставити завдоволяючу кількість опалу і сирівців, — це завдання може бути виконане тільки при героїчних зусиллях всіх залізнодорожних сил.

4. Ця робота мусить бути зроблена негайно, не може бути прогавлено ані одну хвилину, бо в противному разі здобуткам революції грозить знищення.

5. На місце колеґіяльного, в дійсности безвідповідального управління, заводяться принципи персонального управління

і збільшеної відповідальности: всі, почавши від стрілкових аж до членів колеґії, мусять точно і неухильно виконувати всі мої накази. Всі реформи припинити і скрізь, де це можливо, знову обсадити старі посади, відновити і піддержати старий технічний апарат так в централях, як також і на лініях.

6. Заведення акордної праці є конечним."

Красін — це один з небогатьох визначних, практично вишколених і науково освічених орґанізаційних талантів совітського уряду. А залізнодорожники завжди були найкращою частиною російського робітництва; ще під пануванням царату розвинули вони добру орґанізацію і показали свою високу інтеліґентність. І помимо цього такі відносини!

Цей наказ показує виразно, що не самі тільки наслідки війни є причиною лихого становища, як на це часто люблять покликуватися. Ці наслідки тільки загострили становище. Головна причина, це недозрілість відносин, котрі „грозять знищенням здобутків революції". Для рятування революції є конечним „припинити всі реформи, знову обсадити старі посади і відновити старий апарат", отже, иншими словами, щоби урятувати **мужів** революції, треба зробити недійсною революцію **системи.**

Звичайно, цей декрет таксамо мало змінить людей, котрі мають переводити його в життя, як і всі инші дотеперішні декрети.

Подібно як старий капіталізм, так і новий „комунізм" готовить сам собі могилу. Але старий капіталізм разом з цим витворював нові сильні, матеріяльні продуктивні сили, які дозволяють його грабарям встановляти на місце відмираючих нові вищі форми життя. Комунізм при сучасних російських умовах може тільки знівечити ті продуктивні сили, які він находить. Його грабарі не зможуть перейти до вищих форм життя, вони мусітимуть серед відроджених тепер варварських форм життя починати все наново.

Навіть як тимчасове явище, подібний режім може держатися тільки тоді, коли він опирається на сильні

засоби терору, на сліпо слухняну армію. Цю останню большевики створили, але й на цьому полі, вони — щоби вдержатися — заготовили своїм принціпам повну поражку.

Вони почали з того, що зламали „готову державну машинерію“ з її воєнним і бюрократичним апаратом. Упоравшися з цим, вони були примушені, в інтересі свого самозбереження такий же апарат створити наново.

Вони прийшли до влади як проповідники розвязання армії через солдатські ради, які встановляли і усували офіцирів по своїй вподобі і які їх слухали тільки тоді, коли хотіли. Солдатські і робітничі ради були альфою і омеґою большевицької політики. Їм повинна була належати вся влада.

Але опісля заговорили инакше. З моментом, коли большевики зустріли опір, вони відчули потребу в армії, котра воювала би і стояла би кождої хвилі до їх розпорядимости, а не в армії, котра розбігалася і в якій кождий курінь переводив би операції по своїй вподобі.

Спочатку одушевлення могло заступити дисципліну. Але, коли одушевлення робітників почало упадати, коли добровольців являлося щораз меньше і коли поодинокі військові частини почали виходити з послуху, що тоді?

В індустрії вимагає демократично ведене підприємство певної дозрілости матеріяльних і духових умов. В армії, котра повинна бути боєздатною вже по самій її суті, демократія є виключеною. Війна була завше могилою для демократії. Таксамо й горожанська війна, як що вона треває довго. Силою конечности большевизм довів до горожанської війни а разом з тим, також силою конечности, до знесення солдатських рад. Большевицька диктатура лишила тільки тінь робітничих рад через те, що утруднила нові вибори і не допускала ні до якої в них опозиції. А солдатським радам було відобрано всі важні функції, а також і вибір офіцирів. Офіцири — як і до революції — були вже

тепер настановлювані урядом. А через те, що добровольців не вистарчало, большевиками була заведена примусова рекрутська бранка. Це стало новою причиною конфліктів населення з урядом. Цілий ряд селянських повстань, що повстали з цього, знову вимагав збільшення армії. В цій же останній починається масова дезерція, здержувана тільки масовими розстрілами.

Французька „L Humanité“ від 29. мая 1919 р. приносить дуже відрадне для большевиків звідомлення, оперте на обсерваціях наочного свідка п. з: „Принціпи комуністів і їх примінення“, котре кінчається так:

„Червона армія є ділом антанти. Большевицький режім дуже часто заявляв свій антимілітаризм. Миролюбивий російський народ ненавидить війну таксамо сьогодня, як і вчера. Він ставить завзятий опір бранці. **В червоній армії є сьогодня така сама дезерція, як колись в царській армії.** Бувають випадки, що полки не доходять до призначених їм місць через те, що по дорозі розбігаються всі їхні солдати.“

Досить своєрідна у червоної армії маніра висловлювати своє одушевлення большевицькими принціпами!

Голі факти доводять, що й в воєнній области вертаються старі царські відносини з тією ріжницею, що вони трохи гірші, бо новий мілітаризм, помимо проголошення антимілітарних принціпів, проявляє безперечно більшу енергію, ніж старий. В цьому власне повторюються відносини, які в часі французької революції підготовили переміну республіки на цісарство Наполєона.

Але цим російським Наполєоном напевно не може бути Лєнін. Корсиканський Бонапарте з'єднав французів тим, що він ніс прапори Франції побідоносно по цілій Европі. Одним давало це завдоволення в тому змислі, що це принціпи революції здобувають Европу, другим можливо ще більше завдоволення, що Французькі армії грабують Европу і таким чином збогачують Францію.

Росія є сильна тільки в дефензиві (обороні). Ті самі транспортні трудноші, котрі здержують інвазію

(навалу) чужих армій, не дозволяють теж російській армії вийти поза свої кордони. І Лєнін бажав би нести свої побідоносні прапори революції по цілій Европі, але на це не має він ніяких виглядів. Революційний мілітаризм большевиків не збогатить Росії, навпаки, він може стати лише новим джерелом її зубожіння. Сьогодня працює російська індустрія, поскільки її пущено в рух, головним чином для армії, а не для продуктивних цілей. Російський комунізм став дійсно в кождому відношенні соціялізмом казарми.

Економічна, а разом з цим і моральна невдача большевицьких методів являється неминучою. Її можна було би замазати тільки тоді, коли би вона скінчилася воєнним крахом.

Ніяка світова революція і допомога зі вні не може урятувати економічних невдач большевицьких методів. Завдання европейського соціялізму супроти „комунізму" є зовсім инше: Він повинен дбати про те, щоби моральна катастрофа певного **методу соціялізму не стала катастрофою соціялізму загалом,** щоби цей метод було ясно відмежовано від марксівського і щоби ріжницю цих методів виказати і довести масам. Інтереси соціяльної революції дуже зле розуміє та радикальна соціялістична преса, яка думає, що вона їм служить тільки тоді, коли пропагує серед цих мас тотожність большевизму з соціялізмом з одного боку і з другого боку, коли підтримує віру цих мас в те, що сучасна форма совітської республіки, через те, що вона прикрасилася прапором всевлади робітництва і соціялізму, є фактичним здійсненням соціялізму.

е) Терор.

Звичайно, вище зазначений розвиток не повстав по волі большевиків. Навпаки, він є зовсім противний їхньому бажанню. Вони намагалися боронитися проти його всякими способами, які, однак, всі зводилися до того одного методу, яким большевики послуговувалися з самого початку, а саме до терору, до свавольної

діяльности кількох диктаторів, найлекшу навіть критику яких було унеможливлено. Тероризм став необхідним вислідом комуністичних методів. Це є розпучлива спроба відвернути від себе їх наслідки.

Поміж явищами, які витворив большевизм, тероризм, початок якого находимо в знесенні всякої свободи преси, а вершок в системі масових розстрілів, є найбільш вражаючим, найбільше від них відвертаючим, він є тим, що викликає найбільшу ненависть до большевиків. А проте тероризм є тільки їх трагічною долею, а не їх виною, по скільки при таких велитенських масових історичних явищах можна говорити про вину, яка по суті може бути тільки особистою. Хто хоче виясняти питання відповідальности — вини, той повинен розглядати порушення моральних законів **поодинокими особами,** бо також і воля, точно беручи, може виходити тільки від поодиноких особ. Маса, кляса, нація в дійсности не може хотіти, для цього немає в неї орґану, отже вона й не може грішити. Маса або орґанізація може тільки одностайно **ділати,** але мотиви кождого з учасників можуть бути дуже ріжні. А мотиви і є рішаючими для встановлення моральної вини.

Мотиви большевиків були напевне найкращі. На початку свого панування вони показали себе перенятими ідеалами гуманности, що походять з клясового становища пролєтаріяту. Їх перший декрет зніс кару смерти. А все ж таки, коли хочемо говорити про їхню відповідальність — вину, то паде вона якраз на часи цього декрету, на той власне момент, коли вони ріши-лися — ради влади — відректися принціпів демократії і історичного матеріялізму, принціпів, за які вони боролися на протязі цілих десятків літ. Їх вина припадає на той час, коли вони подібно до еспанських бакуністів 1873 року, — не зважаючи на відсталість Росії — проголосили „негайне повне визволення робітничої кляси“ і для цієї цілі — після того, як демократія „не дописала“, встановили власну диктатуру під фірмою диктатури пролєтаріяту.

Тут можна шукати їхньої вини. А раз вони ступили на цей шлях, тероризм став неминучим. Думка про мирну дійсну диктатуру без насильства є чистою ілюзією.

Знаряддям тероризму стали революційні трибунали і надзвичайні комісії. Як одні так і другі хазяйнували страшно, не кажучи вже про воєнні карні експедіції, число жертв котрих не можливо підрахувати. Таксамо тяжко довідатися колись про число жертв надзвичайних комісій. На всякий випадок їх цілі тисячі. Найскромніші дані вказують на суму 6000. Другі подають подвійне, а навіть і потрійне число. А до цього ще самовольно заарештовані і до смерти мучені безчисленні жертви!

Оборонці большевизму покликуються на те, що їхні противники, біла ґвардія фінляндців, балтійські барони, контрреволюційні царські ґенерали і адмірали роблять те саме. Але, чи виправдується крадіжка тим, що й другі крадуть?

Але ці другі не розходяться з своїми принціпами, коли, для удержання себе при владі, людське життя кидають на поталу сваволі. Большевики, навпаки, можуть це робити тільки тоді, коли спроневірюються принціпам святости людського життя, які вони самі проголосили, через які піднеслися і дістали виправдання. Чи не поборюємо ми всіх цих баронів і ґенералів власне через те, що людське життя цінили вони постільки, поскільки воно служило їхнім цілям?

Звичайно, скажуть—ціль і робить власне ріжницю. Вища ціль освячує, мовляв, засоби, котрі в руках можновладців, переслідуючих ганебні цілі — є ганебними. Однак, ціль освячує не всякі засоби, а тільки такі, які стоять з нею в повній згоді; вона не може освячувати засобів собі противних. Як не можна боронити життя пожертвованням всього того, що становить його зміст і ціль, так таксамо не можна боронити своїх принціпів зреченням їх. За добрий намір можна вибачити тих,

які вживають негарних засобів, але ці засоби все ж таки залишаються ганебними. А це тим більше, чим більшу шкоду вони наносять.

Але навіть ціль большевицького тероризму не є бездоганною, його найблище завдання лежить в тому, щоби удержати при владі той мілітарно-бюрократичний апарат, котрий був створений большевиками. На всякий випадок це повинно відбуватися шляхом поборювання корупції внутрі самого апарату.

В „Правді“ від 1. квітня м. р. професор Дукельський домагався, щоби большевизм і державні установи було очищено від всіх прихвостнів, бандитів і авантурників, котрі приєдналися до большевизму для того тільки, щоби використовувати його для своїх злочинних цілей. На це відповів Лєнін:

„Автор листа домагається, щоби ми очистили нашу партію від авантурників і бандитів — зовсім оправдане домагання, яке ми вже давно виставили і проводимо в життя. Бандитів і авантурників **ми розстрілюємо і будемо дальше розстрілювати.** Але для того, щоби ця чистка була успішніша і скорша, нам необхідна є допомога чесних і безпартійних інтеліґентів.“

Розстріл—став вже альфою і омеґою большевицької мудрости. Але чиж Лєнін не взиває інтеліґенції допомагати в боротьбі з бандитами і авантурниками? Звичайно, але одночасно відбирає їй єдине средство, яким вона могла би нести цю допомогу: **свободу преси.** Вже сама свобода преси змогла би проводити контроль і здержувати бандитів і авантурників, які неминучо втискаються в кожду необмежену і безконтрольну державну владу і часто через брак свободи преси якраз виплекуються.

Але російська преса находиться сьогодня виключно в руках тих державних інстітуцій, в яких сидять авантурники і бандити. І які ґарантії при такому стані річей має Лєнін, що авантурники і бандити не влізли також і в революційні трибунали і надзвичайні комісії, за допомогою котрих розстрілюється „чесну і

безпартійну інтеліґенцію", котра, власне, могла би стежити за їхніми вчинками.

Якраз надзвичайні комісії для поборювання корупції мають абсолютну повноту влади і є зовсім вільні від всякого контроля, отже працюють при умовах, які найкраще сприяють корупції. Революційний трибунал 1793 р. також мав нечувано самовольну владу. Правні ґарантії обжалованих були мінімальні. Але все таки велися в ньому одверто так, що певного рода контроль його діяльности був можливий. Надзвичайні комісії урядують таємно, без яких-небудь правних ґарантій для обжалованих. Тут немає навіть обовязку переслухання обжалованого, не говорити вже про свідків. Голого доноса і простого підозріння вистарчає для того, щоби його поставити під стіну.

Цей ненормальний стан набрав таких розмірів, що довелося розпорядитися про його усунення. Видано наказ, що комісії не повинні більше розстрілювати без слідства і присуду. Але сваволя є так тісно звязана з суттю диктатури, що знесення одної без другої неможливе. Вище згадане розпорядження анулює (нищить) само себе вже через те, що допускає виїмки щодо „явно контрреволюційних змов". Звичайно, що цим відкрито широко двері для кождого свавольного розстрілу. Але коли би навіть точно додержано було цього розпорядження, то воно буде хоронити тільки розбійників і бандитів, а не „чесну і безпартійну інтеліґенцію", через допомогу котрої повинно би бути очищено державні інстітуції. Бо, що означає така чистка, як не „контрреволюцію"?

За найменьший обяв незавдоволення грозить така сама строга кара, як і за бандитизм. І ці загрози не можуть бути обмежені якимись протиділаючими їм постановами через те, що вони стосуються области, де чесні комуністи і бандити однаково заінтересовані. Проти критики совітського режіму виступають вони разом; про якісь уступки тут не може бути мови.

Недавно проголосила „Всеросійська комісія для боротьби з контрреволюцією і зловживанням в уряді“ слідуюче:

„Цілий ряд розрухів в послідньому часі вказує на те, що лаври Краснова не дають спокою лівим соціялістам-революціонерам і лівим меньшевикам.

Ціла їхня діяльність стремить виключно до розкладу нашого війська (Брянск, Самара, Смоленск), до знищення нашої індустрії (Петербург, Тула), нашого транспорту і виживлення (залізнодорожні страйки).

Всеросійська надзвичайна комісія цим заявляє, що вона **не буде робити ніякої ріжниці** поміж білою ґвардією військ Краснова і білою ґвардією **партій меньшевиків і соціялістів-революціонерів лівого крила.**

Караюча рука надзвичайної комісії буде **з однаковою строгістю** розправлятися так з одними, як і з другими.

Заарештовані ліві соціялісти-революціонери і меньшевики будуть нами держатися як заложники, а їхня доля буде залежати від поступування їхніх партій.

Голова Всеросійської Надзвичайної Комісії

Ф. Дзєржинський.

(„Ізвестія“ Всерос. Центр. Викон. Комит. № 59 від 1. марта 1919 року.)

Отже через те, що у війську є ознаки розкладу, серед промислових робітників і залізничників зростає незавдоволення, арештовується провідників небольшевицьких соціялістів, щоби при найменьшому дальшому незавдоволенні і пролєтарській опозіції — було їх розстріляно.

Придушення незавдоволеного пролєтаріяту — це висока ціль, яка повинна освячувати ганебні способи масового морду в Росії. Та економічних невдач це не зможе перетворити в економічні успіхи.

Це може поділати тільки в той спосіб, що упадок большевизму може бути прийнятим масами Росії не так, як упадок другої парижської комуни цілим соціялістичним пролєтаріятом, а навпаки так, як упадок Робеспієра 9. термідора 1794 р. був принятий цілою Францією: як звільнення від тяжкого ярма, а не як болюча, з лютим жалем відчута поражка.

ж) Вигляди совітської республіки.

Правительствові Лєніна загрожує 9. термідора. Але може статися і инше. Історія не повторюється. Правительство, яке ставить собі ціллю переведення того, чого при даних обставинах перевести не можливо, може впасти подвійним способом: або його буде врешті повалено, як що воно буде держатися своєї програми і з нею впаде; або воно вдержиться, коли буде змінятн відповідно свою програму, аж поки зовсім від неї не відступить. Для **справи** як один так і другий **шлях** кінчається невдачою. Але для заінтересованих **осіб** дуже велика ріжниця, чи вони задержать державну владу в своїх руках, чи їх як повалених велитнів буде віддано на поталу їхнім ворогам.

Робеспієр упав 9. термідора. Але не всіх якобинів стрінула та сама доля. Через зручне пристосування до обставин деякі з них ще пішли дуже в гору. Сам Наполєон належав до терористів і жив в великій дружбі з обома Робеспієрами. Їх сестра Марія оповідала пізніше:

„Бонапарт був республіканцем; я хочу сказати, що він стояв навіть на стороні партії гори . . . Иого пошана до мойого старшого брата, а приятельські відносини до молодшого і можливо що співчуття, яке збудило в ньому моє нещастя, дало мені за часів консуляту пенсію в 3600 франків.“ (Цитовано в І. Г. Розе, Наполєон І, Штутґарт 1906, І, ст. 50.)

Не тільки поодинокі люде, але навіть цілі партії можуть, зміняючися таким шляхом, виходити ціло з розпучливого становища, а навіть з задержанням влади і пошани. Не виключено й те, що упадок комуністичного експеріменту в Росії теж переформує большевизм і врятує його як пануючу партію. На цей шлях вже йдуть. Як справжні реальні політики, большевики в часі свойого панування розвинули високо умілість пристосування себе до обставин.

Спочатку вони були принціпіяльними оборонцями установчих зборів, вибраних на основі загального і рівного права, а розігнали їх тоді, коли ці останні

станули їм на шляху. Вони були принціпіяльними противниками кари смерти і встановили кривавий режім. Після упадку демократії в державі, вони були горячими оборонцями демократії внутрі пролєтаріяту. Опісля вони усувають її щораз більше шляхом персональної диктатури. Вони зносять акордну систему, а опісля вводять її наново. Спочатку свойого панування вони визнали своїм завданням знищення бюрократичного апарату старої держави. На місце його вони встановили новий. Вони прийшли до влади через розстроєння дисципліни у війську і врешті через знищення самої армії. Вони зорґанізували нову дисципліновану масову армію. Вони хотіли зрівнання кляс і викликали нові клясові ріжниці; вони створили клясу, що стоїть під пролєтаріятом, а цей останній піднесли до становища привілейованої кляси, а понад нею поставили ще нову клясу з великими доходами і привілеями. Вони хотіли ослабити на селі заможних селян тим, що всі політичні права вони признали тільки найбіднішим селянам. Опісля вони знову признали богатшим селянам право на представництво. Вони почали безпощадну експропріяцію капіталу, а сьогодня вони готові віддати американським капіталістам земельні богацтва половини Росії, щоби отримати від них допомогу, а також готові піти на всі уступки і другому чужоземному капіталові.

Французький воєнний кореспондент Людовик Нодо писав недавно в „Temps“ про свою розмову з Леніном, в якій цей сказав слідуюче про свої прихильні капіталові наміри:

„Ми можемо охоче запроронувати, що ми визнаємо і заплатимо проценти нашої закордонної позики, а саме, через недостачу инших платіжних засобів, ми виконаємо наші зобовязання доставою зерна, нафти і всякого рода сирих матеріялів, яких ми без сумніву матимемо вщерть, коли тільки в Росії праця почнеться повним ходом. Ми теж готові на те, щоби на основі договорів, які на всякий випадок мусять бути заключені дипльоматичним шляхом, дати підданим антанти концесії на ліси і копальні, звичайно, з тією перед-

умовою, що основні форми правління російської совітської республіки будуть визнані. Ми знаємо, що анґлійські, японські і американські капіталісти охоче ідуть на такі концесії."

Ґазетні інтервю, це ще не документи, на які можна присягати. Але наміри совітської республіки, про які тут йде мова, підтверджуються цілим рядом других, заслуговуючих довірря кореспондентів з Росії. Вони свідчать про прекрасне розуміння реальних обставин життя, але вони означають теж резиґнацію з комуністичної програми, здійснення якої відсовується на дуже далекий час, як що чужим капіталістам віддається в аренду шмат Росії на 80 літ.

Комунізм, як спосіб негайного визволення російського пролєтаріяту, після цього вже тепер зведено на ніщо; зараз питання йде тільки про те, чи правительство Лєніна проголосить банкротство большевицьких методів, прибіраючи це в певні форми, і таким чином вдержиться, чи цей уряд буде повалено контрреволюційною силою, яка брутально проголосить це банкроцтво.

Ми воліли би перший шлях, а саме, що большевизм стане знову свідомо на ґрунт марксівського еволюціонізму, який вказує на те, що натуральні фази розвитку не даються перескакувати. Цей шлях був би найменьше болючий і для інтернаціонального пролетаріяту найбільш корисним. Але, на жаль, хід світової історії не йде після нашого тільки бажання.

Спадковим ґріхом большевизму є витиснення демократії диктатурою, як формою правління, що має тільки один змисл: необмежене насильне панування одної особи або малої, тісно звязаної, орґанізації.

З диктатурою те ж саме, що і з війною, і це повинні мати на увазі в Німеччині ті, котрі зараз під впливом російської моди граються з думкою диктатури, не хотячи додумати її до кінця. Подібно як війну, можна легко почати й диктатуру, маючи владу в державі в своїх руках, але коли ми вже її почали, то скінчити її таксамо тяжко як і війну. Тоді ми стаємо

перед альтернативою: перемогти або скінчити катастрофою.

Росія потрібує негайної допомоги закордонного капіталу. Але совітська республіка не одержить її так довго, доки не піде на шлях установчих зборів і свободи преси. Не тому, що може капіталісти боронять демократичних ідеалістів. Царизмові вони давали в борг цілі міліярди. Але до революційного уряду вони не мають ніякого ділового довірря, вони сумніваються в його силі так довго, доки він забороняє всяку критику в пресі і доки не є ясно, що за урядом стоїть більшість населення.

Але чи може совітський уряд піти на те, щоби дозволити свободу преси і скликати установчі збори?

Цілий ряд большевиків твердить, що уряд таксамо мало може боятися першого, як і другого? Але через що ж вони не хочуть до цього допустити? Через що ж нехтують вони засобом, який, коли вони з ним погодяться, збільшив би їхню моральну силу і довірря до них? В вище згаданому вже вступі до Бухаринської „Програми комуністів“ говориться слідуюче:

„Умови, які Каутський і Ко. ставлять революції, полягають в тому, що хочай революція, правда, має право диктувати буржуазії свою волю, але при цьому на неї кладеться обовязок, дати буржуазії можливість через свободу преси виносити свої жалі перед установчі збори. Це дотепне домагання фахового нарікливця, якому не залежить на тому, чи здобуде він своє право чи ні, а тільки на тому, щоби подати скаргу на чоловіка, **могло би, беручи абстрактно, бути виконане без шкоди для революції.** Але революція полягає власне в тому, що вона є горожанською війною, і кляси, **які поборюють себе гарматами і кулеметами,** резиґнують з гомеричного поєдинку балаканиною. **Революція не веде дискусії з своїми ворогами, вона їх нищить, контрреволюція робить те саме** і обох їх не налякати закидом, що вони не зважають на порядок праці німецького парляменту.“ (Ст. XXIII.)

Це оправдання найкровавіших злочинів, навіть контрреволюції, ділає тим більше потішаючо, коли ми

його порівнаємо з тим, що говорить автор про революцію кількома сторінками раніше:

„Соціялістична революція, це довгий процес, який починається з детронізуванням капіталістичної кляси, але який кінчається допервa заміною капіталістичної форми хазяйства на трудове громадянство. Цей процес **обійме в кождій країні бодай одне покоління** і цей власне напружений час являється періодом пролетарської диктатури, добою, в якій пролетаріят одною рукою мусить нищити капіталістичну клясу, другу має вільну для соціялістичної творчої праці.“ (Ст. XVIII.)

Отже революція є рівнозначна горожанській війні, війні, в якій немає ніяких церемоній, де одна сторона нищить другу, але без тривалого успіху через те, що цей приємний процес „обійме в кождій країні бодай одне покоління“.

Ця спустошлива війна, ведена при допомозі кулеметів і газових бомб, мусить нищити країни куди гірше, ніж це колись зробила трийцятьлітня війна; вона десяткує населення, підносить його дикість до варварства, зовсім нищить джерела продукції: це має бути шлях до „вироблення нових форм життя“, які знаменує собою соціялізм!

Це „дотепне“ розуміння соціяльної революції запевне не є поглядом „фахового нарікливця“, але зате запевне є воно поглядом фахового революціонера, для якого збройне повстання є рівнозначне революції, котрий зміст свойого життя тратить з хвилею, коли революція відбувається в формах демократії, а не горожанської війни.

Але одно є слушним: є тільки дві можливости — або демократія, або горожанська війна. Хто зносить першу, мусить годитися на другу. Диктатура що найвище підходить там, де вона має до діла з цілком зневіреним і апатичним населенням, з найгіршим людським матеріялом для будови соціялістичного громадянства.

А через те, що ми маємо тільки альтернативу: демократія або горожанська війна, я приходжу до

висновку, що там, де соціялізм ще не є можливим на демократичній базі, де більшість населення його відкидає, його час ще зовсім не прийшов. Большевизм думає навпаки, а саме, що соціялізм мусить бути всюди накинений меньшістю більшости, і це може статися шляхом диктатури і горожанської війни.

Те, що большевизм почуває себе меньшістю в народі, робить зрозумілим, через що він так рішуче відкидає демократію, помимо його запевнень, що вона не зашкодить революції". Коли він почував би, що має за собою більшість, тоді йому не потрібно було би вирікатися демократії, навіть якби він вважав боротьбу гарматами і кулеметами одиноко революційною боротьбою. І навіть така боротьба була би для большевиків полекшеною — так як вона була полекшеною в 1793 р. у парижан, — коли би за ними стояв революційний конвент.

Але в тім то й річ, що він не стояв би за ним. Коли большевики прийшли до влади, вони були на висоті своєї сили і впливу на маси, на робітництво, солдат, велику частину селянства. А все таки навіть тоді — вони не відважилися апелювати до загального права голосування. Замісць того, щоби розвязати установчі збори і розписати нові вибори, вони їх розігнали.

Від тоді почала зростати опозіція проти большевиків з дня на день. Доказом цього є все зростаюча нервозність їхніх сторонників супроти неофіціяльної преси, виключення соціялістичних критиків з совітів, перехід до тероризму.

В цій ситуації ледви чи можливо зменьшувати диктатуру для того, щоби повернути помалу до демократії. Всі дотеперішні спроби в цьому напрямі кінчалися дуже скоро. Большевики, для того щоби вдержатися, готові піти на всі можливі уступки **бюрократії, мілітаризмові, капіталізмові.** Але піти на уступки **демократії** являється дляних самовбійством, а тим часом вона єдина дає можливість закінчити горожанську

війну і повести Росію знов на шлях економічного піднесення і більшого розвитку вищих форм життя.

Без демократії Росія загине. Через неї загине большевизм. Вислід можна передбачити. Це, звичайно, не мусить бути 9. термідора, але я боюся, що це не буде далеко від нього.

з) Вигляди світової революції.

У самих большевиків немає великої віри у свою остаточну побіду. Але на один рятунковий якор кладуть вони всю надію. Перестане Росія бути вибраним народом революції, тоді **світова революція** мусить стати месією, який принесе спасення російському народові.

Але що таке світова революція? Можна її розуміти ріжно: Перш за все під світовою революцією можна розуміти такий зріст соціялістичної думки в світі при одночасному зрості пролєтаріяту і загостренні клясової боротьби, що соціялізм стане світовою розгоновою силою, яка що раз більше опреділятиме життя всіх держав. З другого боку під світовою революцією можна теж розуміти революціонізування світа в змислі большевизму, здобуття пролєтаріятом політичної влади в великих державах вже в найблищому часі — бо в противному випадку ця революція не врятує російської совітської республіки —, загальне заведення радянських республік, позбавлення прав всіх некомуністичних елєментів, диктатуру комуністичної партії і разом з цим поширення горожанських війн в цілому світі на ціле людське покоління.

Тепер ведеться широка пропаґанда, щоби добитися цього результату. Але зробити світову революцію в змислі большевицькому їй не вдасться. Однак, правда, вона могла би коли би це їй вдалося, зробити дійсний вплив на західню Европу, наразити світову революцію на небезпеку в другому змислі.

Бо головне завдання пропаґаторів світової революції в російському розумінні лежить в поширенні братовбійчої війни поміж пролєтаріятом.

Вже з свойого походження большевизм є плодом партійного розколу; прийшовши до влади боротьбою проти других соціялістичних партій своєї країни, він старається вдержатися в Росії горожанською війною, яку робить братовбийчою війною. І, як останній засіб свойого панування, додає він ще змагання викликати розкіл серед всіх соціялістичних партій, що зберегли ще єдність, — поскільки вони не виказали большевицької більшости. Це є змисл і суть „третього Інтернаціоналу“. Таким способом думає він довести до світової революції.

І це не походить з примхи, чи злоби, а з суті самого большевизму, котрий не може погодитися з „вищими формами життя“, які вже „висвободилися“ в західній Европі.

В західній Европі демократія не від вчорашнього дня, як в Росії. Вона є наслідком цілого ряду революцій, здобутою многовіковими боротьбами, вона війшла вже в тіло і кров мас. Тут вже цілком неможливо позбавити політичних прав великі громадські кляси. У Франції селянин є силою, якої не можна нехтувати і яка дуже дбає про свою приватну власність. Буржуазія у Франції, а ще більше в Анґлії, є загартованою в боях клясою. В Росії пролєтаріят є, звичайно, слабший, ніж в західній Европі, але ще більше слаба там буржуазія. В Росії і загалом в краях сильної мілітарної автократії вихована вона в такому ж полохливому страхові перед державною владою, як і в сліпому довіррю до її охорони. Звідци нікчемність тамошнього ліберализму. Упадок державної влади, розвал воєнного охоронного валу, перехід державної влади до пролєтаріяту, так залякав непривичну до енерґійної політичної боротьби буржуазію, що вона зовсім загубилася і лишила поле боротьби без бою свойому ворогові.

В західній Европі нищі кляси віковою клясовою боротьбою виховали не тільки себе, але також і вищі кляси. Пролєтаріят здобув у них повагу з одного боку, але з другого боку вони стали майстрами в тому, щоби в час піти йому на уступки і через те уникнути катастрофи. В анґльо-саксонських країнах буржуазія мусіла вже давно обходитися без постійного війська, вона навчилася спиратися — так супроти державної влади, як і супроти пролєтаріяту — на свої власні сили і не так вже легко дає себе налякати при першій небезпеці.

І ці краї побідили в війні. Війна не розклала і не довела до розпаду їхніх армій так, як в центральних державах і в Росії. У східній Европі при розкладі армії солдати, з якої кляси населення вони не походили би — стали елєментом перевороту. Цієї великої сили, котра прискорює революцію, але яка теж може вплинути на те, що слабі революційні фактори передвчасно приходять до влади і стають перед завданнями, до яких вони ще не доросли, — цієї сили немає в краях побідників. Тут соціялізм здобуде державну владу тільки тоді, коли він буде на стільки сильний, щоби в рамах демократії зискати перевагу над другими партіями. Тут соціялізм не має ніякої причини виріктися демократії, тут власне вищі верстви пролєтаріяту не підуть на те, щоби замінити демократію диктатурою, яка в дійсности зводиться до особистої диктатури.

Правда, поміж французькими соціялістами є великі симпатії до большевиків. Але їх причини належить шукати тільки в зовсім слушному стремлінні поставити опір всяким спробам власного капіталістичного правительства, силою скинути соціялістичний уряд за кордоном. Богато з них думає також, що для Росії большевицькі методи є цілком слушними. Але вони не думають заводити подібні методи у Франції. Все ж таки там не вимерли ще зовсім традиції блянківських переворотів і прудонівського антипарляментаризму; обидва ворожі собі елєменти в дивному сполученні відроди-

лися в синдикалізмові. Вони можуть дати ґрунт для большевизму.

Але є виключене, щоби большевизм обхопив весь пролєтаріят Франції, або Анґлії і Америки. Його укріплення зможе тільки роз'єднати пролєтаріят власне в ті дні, коли цей останній має звести велику, рішучу боротьбу, в якій він зможе вдержатися тільки тоді, коли він осягне як найтіснішої єдности. Большевицька пропаґанда світової революції не зможе, як вже вище сказано, допомогти дійсно недалекій світовій революції, навпаки, вона може лише їй зашкодити.

Комунізм своїми роз'єднуючими тенденціями вже шкодить революції в Німеччині. Німецька соціялдемократія була до війни найсильнішою партією в світі. Тісно з'єднана на ґрунті одностайного погляду на громадянство, була вона на шляху з'єднання більшости населення, якби тільки їй вдалося приєднати для себе католицьких робітників, які досі йшли під прапором католицького центра. Якби вона мала за собою цю більшість, боротьба за демократію, а саме боротьба за виборче право в Прусії, була би боротьбою за політичну владу. А було би цю владу здобуто, вона дала би відразу знамениті плоди — при тому богацтві, яке розвинув і нагромадив німецький капіталізм і котре дало би змогу скоро і основно покращати дотеперішне становище мас.

Світова війна основно знищила це богацтво. Мир застає Німеччину в розпучливому становищі, яке виключає можливість заспокоєння мас добробутом, без огляду на те, яка форма продукції не панувала би. Але з другого боку ця сама світова війна — через розклад і розвал армії — вплинула на те, що соціялдемократія — через банкроцтво своїх ворогів — прийшла до влади в хвилі, коли вона була ослаблена через своє внутрішнє роз'єднання — розкіл, який створила тажсама війна.

Якби соціялдемократія хотіла здобути становище пануючої партії, — її негайне обєднання стало би нагальною потребою.

Можна було сподіватися, що цей заповіт тодішніх днів буде здійснено тим швидче, що причина, яка довела до розколу, а саме відношення до війни, перестала вже існувати.

Але, на жаль, з повстанням совітської республіки новий роз'єднуючий клин було вбито в соціялістичні ряди Німеччини большевицькою пропаґандою, яка взивала до того, щоби наша партія відкинула своє принціпіяльне домагання •демократії і перевела диктатуру робітничих рад як державну форму правління. Для прикриття резиґнації (зречення) з нерозлучно звязаного з суттю нашої партії домагання, большевики перестали називати себе соціялдемократами. Вони назвали себе комуністами, начебто тому, щоби таким чином прийти до справжнього, викладеного в комуністичному маніфесті марксізму. Вони забули, що Маркс і Енґельс, які в 1847 р. написали комуністичний маніфест, кілька місяців опісля почали видавати „Нову Ренську ґазету" як „орґан демократії". Так мало в їх очах суперечили собі поняття демократії і комунізму.

Противенство поміж диктатурою а демократією створило в Німеччині — поруч з обома соціялістичними партіями, які застала вже революція — ще й третю — комуністичну; це противенство внесло в політику кождої з обох цих партій внутрішній розкол і непевність; у незалежних вона розвинула сильні большевицькі тенденції, а в певній частині правих соціялістів вона викликала реакцію проти цих тенденцій, реакцію, котра стріляла понад ціль і викликала нахил правих соціялістів до буржуазних партій, з якими правий соціялізм вже звязався був підчас війни через воєнну політику „горожанського миру". Революція від 9. листопаду порвала цю коаліцію з буржуазією і замінила її спільною працею з незалежними. Але, на жаль, це було тільки переходове явище.

Таксамо мало, як в західній Европі, може і в Німеччині клич диктатури привести до справжньої, тревалої, цілу державу обіймаючої, творчої диктатури.

Населення в своїому розвиткові вже далеко пішло вперед, щоби приєднатися до цього клича. Всі спроби поодиноких пролєтарських верств, добитися диктатури, можуть мати лише переходовий, льокальний успіх, з загальним результатом: збільшення політичного і економічного розвалу держави і підбурення до контрреволюційної військової диктатури.

Але також і ця остання не може прийти до тревалої, на цілу державу поширеної сили. Проти робітників в Німеччині вже не можна більше довго панувати. Виступи ґвардії Носке в Берліні, оскаженіла лють в Мюнхені доказують не диктаторську силу правительства, а безсилля супроти викликаних ним духів, котрі мають в своїх руках владу неначе для того, щоби безкарно поповняти страшні акти помсти, а не для того, щоби правити державою.

Стремління до диктатури з ліва і з права не може довести до дійсної диктатури, а тільки до анархії і повної руїни, котра обіцяє нам як „вищу форму життя“, „випрацювану“ цим шляхом, канібалізм, коли стане ціла продукція, і не стане вже більше харчів.

Але заки ще до цього дійде, всі спроби заведення диктатури принесуть з собою, як одинокий результат, зріст дикости і брутальности, в супроводі яких відбуватиметься політична і економічна боротьба, збільшення жертв і неможливість всякої позитивної творчости. Це стосується однаково так кривавого режіму Носке, як і радянської диктатури.

Зараз йде пропаґанда за диктатуру, котра повинна тривати коротко і без насилля. Це найгірша з усіх ілюзій. В країні, в якій всі кляси збудилися до великого політичного життя, жадна партія, котра захоче послуговуватися диктатурою, не зможе обійтися без насилля. Хоч як миролюбиві були би її наміри, хоч як велика була би її воля зискати через диктатуру тільки силу для позитивної праці, з хвилею, коли вона прийде до влади, вона мусить послуговуватися насиллям.

Єдиним шляхом для того, щоби уникнути насилля і приступити до спокійної позитивної праці, є демократія, котру тепер теоретично з лівого, а практично з правого соціялістичного крила віддається на поталу насильству. Саме національне зібрання ще не є демократією. Але, звичайно, неможливою є демократія без народнього представництва, вибраного загальним і рівним виборчим правом.

Єдиною установою, яка ще може нині вдержати вкупі державу, є не робітничі ради, не диктаторське правительство, а національне зібрання з заступництвом всіх частин держави.

Звичайно, сучасні установчі збори мають дуже сумний вигляд, але хто ж вибрав їхню більшість? Чей же те ж саме „трудове“ населення, котре повинно вибірати робітничі ради, як що їх вибудовано після певної системи. Голоси незалежної соціялдемократії в установчих зборах не становлять $^{1}/_{10}$ його части. А працюючі кляси творять $^{9}/_{10}$ народу.

Робітничі ради мають річево инший вигляд, ніж національне зібрання лише доти, доки вони обіймають найманих робітників великої промисловости. Як такі вони можуть стати наперед попихаючою силою в політиці, вони є також необхідними для переведення соціялізації. Але самі вони, як такі, не можуть вони заступити національного зібрання. Чим більше поширюється вплив радянської системи поза обсяг робітників великої індустрії, чим більше вона обіймає весь трудовий народ, тим більше її центральний комітет мусить наближуватися до національного зібрання в його суті, не даючи, одначе, своїй більшости того авторитету, який має більшість в національному зібранні через те, що вона ясно для цілого світа є більшістю нації.

Нема нічого більш помилкового як твердження, що також знову фігурує в тезісах, прийнятих недавно конгресом „третього“ Інтернаціоналу в Москві, начебто парляментаризм і демократія по своїй суті є „буржуазними“ установами. Це форми, які можуть мати

найріжнородніший зміст, відповідно до роду і складу народу. Коли в якомусь парляменті переважають буржуазні партії, то й „парляментаризм“ є буржуазний. А як що ці партії ні до чого, то й парляментаризм їхній нічого не вартий. Але це мусить основно змінитися з хвилею, скоро соціялісти здобудуть в парляменті більшість.

Але кажуть: Така більшість неможлива навіть при найбільше вільному і тайному виборчому праві через те, що капіталісти опановують пресу і купують робітників. Але коли вони є встані купувати в такий спосіб робітників навіть після такої революції, як сучасна, то вони мусіли би мати змогу успішно впливати й на виборців до робітничих рад.

Твердження, що навіть, мовляв, при найбільше свобідному і тайному виборчому праві і при перевазі робітництва серед населення, для соціялістів є неможливим зискати більшість в парляменті через вплив грошевих засобів капіталістів на робітників, має, очевидно, пролєтарів за продажну й полохливу банду неуків, воно проголошує банкроцтво пролєтарської справи. Якби пролєтаріят був би дійсно таким нікчемним, тоді не допомогла би йому ніяка установа — хочби яка досконала — котра, помимо його морального і інтелєктуального безсилля, довела би його до перемоги.

Коли теперішне національне зібрання має буржуазний характер, то немала в цьому вина большевицької пропаґанди, котра з гори натхнула широкі робітничі кола, навіть серед незалежних, недовіррям до національного зібрання, зменьшила їхній виборчий інтерес, і яка, з другого боку, робітничі кола, а саме католицькі, які були на шляху відокремлення від буржуазної банди, відкинула і віддала знову під провід буржуазії.

Певне, що при такому національному зібранні Німеччина не може видужати. Але цей процес видужання буде не полегшено, а утруднено, як що з боротьби проти сучасного національного зібрання зроб-

лять боротьбу проти демократії, загального виборчого права, інституції національного зібрання взагалі. Цим перешкоджують концентрації боротьби на тому пункті, з котрого одиноко може вийти таке видуження, а саме: на обранні національного зібрання, в якому представники пролєтаріяту становили би більшість і були би готові енергійно взятися до безоглядного переведення соціялізації, по скільки це можливо в данну хвилю; до переведення розпочатої вже демократизації Німеччини, особливо в области адміністрації.

Це, а не диктатура мусила би бути програмою кождого чисто соціялістичного правительства, яке прийшло би до влади. Для цієї програми воно з'єднало би не тільки маси католицьких робітників, але навіть широкі кола дрібного міщанства, які в такій програмі бачили би спосіб врятування республіки від горожанської війни і взаїмно поборюючих себе диктаторських тенденцій.

Коли комуністи твердять, що, мовляв, демократія це метод **буржуазного** панування, то треба їм відповісти, що альтернатива демократії — диктатура — веде ні до чого иншого, як до метода **передбуржуазного** варварського кулачного права. Демократія з її загальним і рівним виборчим правом не означає панування буржуазії. Ця остання в свойому революційному періоді завела не загальне, а цензове виборче право — у Франції, Англії, Бельгії і т. д. Щойно в довгих і тяжких боротьбах пролєтаріят здобув загальне і рівне виборче право; це загально відомий факт, який забувають комуністи і їхні прихильники. Демократія з загальним і рівним виборчим правом — це метод, при допомозі котрого клясова боротьба переміняється з боротьби кулаком на боротьбу ідей, в якій може побідити тільки та кляса, яка інтелєктуально і морально переросла свойого ворога. Демократія — це єдиний метод, яким можуть бути вироблені ті вищі форми життя, які знаменує соціялізм для культурної людини. Диктатура веде тільки до такої форми соціялізму, яку названо вже азійською. Це

несправедливо, бо Азія дала Конфуція і Будду. Радше можна би було його назвати **татарським** соціялізмом.

Помимо страшних впливів світової війни, які, природно, несуть головну вину, в великій мірі треба завдячувати роз'єднуючій і руйнуючій діяльности комуністів, їхньому розпорошенню сил пролєтаріяту в безплодних авантурах, що робітнича кляса Німеччини так мало здобутків винесла дотепер з своєї побіди і що вона не зуміли демократію в потрібній мірі перетворити на знаряддя свойого визволення.

Кращі вигляди для соціялізму дає демократія в західній Европі і Америці. Ці країни, особливо англосаксонські вийшли з війни меньше ослабленими економічно. Кождий поступ, кожде збільшення сили пролєтаріяту мусить принести йому відразу поліпшення житєвих умов, мусить „висвободжувати" „вищі форми життя".

Але одночасно з цим боротьба пролєтаріяту проти буржуазного світу мусить набрати там більш інтензивних форм, ніж то було перед війною.

Часи патріотичного піднесення, яке дала спочатку війна, а опісля побіда, швидко минають. Вже тепер почався зворот; він піде непереможною скоростю, коли буде заключено мир; мир, котрий не зможе, які тягарі не накладав би він на переможених, скількісь помітно змякшити жертви переможців і котрий знову поверне скрізь головні інтереси з проблєм зовнішньої на проблєми внутрішньої політики.

Опозиція пролєтаріяту набере тим більш енергійних форм, що його свідомість своєї сили скрізь надзвичайно зросла. В цьому напрямі дуже сильно вплинула німецька, а ще більше російська революція.

Незалежно від відношення до большевицьких методів, треба признати, що той факт, що в великій державі пролєтарське правительство не тільки прийшло до влади, але й також при найтяжчих умовах змогло вже два роки вдержатися, надзвичайно підносить у пролєтарів всіх країн почуття своєї сили. Для дійсної

світової революції большевики зробили цим дуже богато, далеко більше, як роботою своїх емісарів, котрі пролєтарській справі більше нашкодили, ніж допомогли.

Пролєтаріят цілого світу заворушився і його інтернаціональний натиск буде досить сильним, щоби від нині кождий економічний поступ відбувався не в капіталістичному, а в соціялістичному напрямі.

Таким чином світова війна буде безумовно означати собою епоху, **кінець капіталістичного, а початок соціялістичного розвитку.** При цьому одним скоком ми не перескочимо з капіталістичного світу в соціялістичний. Соціялізм це не механізм, який можна будувати після згори обдуманого пляну і який, пущений раз в рух, буде рухатися все в один і той самий спосіб. Навпаки, це процес громадського взаємоділання, котрий має свої означені закони таксамо, як кождий рід громадської діяльности, котрий, однак, внутрі цих законів може набрати найріжнородніших форм і є спосібним до розвитку, кінця котрого нині передбачити ще неможливо.

Також і тепер ми не повинні ще „вводити через постанови народа наперед заготованих утопій". Те, що відбувається тепер, це є „висвободження елєментів", які повинні почати соціялістичний розвиток. Коли ми хочемо назвати це світовою революцією через те, що цей процес відбувається в цілому світі, тоді ми стоїмо перед світовою революцією. Але вона відбуватиметься не шляхом диктатури, не при допомозі гармат і кулеметів, не нищенням політичних і соціяльних ворогів, а за допомогою демократії і людяности. Тільки таким шляхом ми прийдемо до тих вищих форм життя, підготовання яких є історичним завданням пролєтаріяту.

Друк Ота Ельзнера у Берлін.

Друк Ота Ельзнера у Берліні.